

8726

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

ВИГОТУВАВ ДО ДРУКУ
ІВ. ЛИЗАНІВСЬКИЙ
ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ С. ПИЛИПЕНКА

«КНИГОСПІЛКА»

ХАРКІВ—1926 ~ КИЇВ

4022
ІВАН ФРАНКО

Ф83

ТВОРИ

Т. VII

X
ОПОВІДАННЯ

8726



«КНИГОСПІЛКА» K

ПІДГОТОВЛЕНО ДО ДРУКУ
Й НАДРУКОВАНО
КООПЕРАТИВНИМ
ВИД-ВОМ
«РУХ»

ОПОВІДАННЯ

РУТЕНЦІ

ТИПИ Й ПОРТРЕТИ
ГАЛИЦЬКИХ ЛЮДЕЙ

із 60-х та 70-х років
минулого віку

ЗМІСТ

Рубенці (типи й портрети галицьких людей
із 60-х та 70-х років минулого віку).

Передмова	3
I. Молода Русь	6
II. Звичайний чоловік	17
III. Знеохочений	28
IV. Патріотичні пориви	39 ✓

Сім казок.

Рубач	53
Казка про Добробит	65 ✓
Звірячий бюджет	76 ✓
Історія кожуха	83 ✓
Свинська конституція	91 ✓
Гострий-прегострий староста	103
Історія одної конфіскації	133 ✓

Місія. Чума. Казки й сашири.

Місія	153
Чума	205
Куди діваються старі роки	269
Як пан собі біди шукав	273
Як Русин товкся по тім світі	307
Наша публіка	325
Свиня	340
Як то Згода дім будувала	347
Доктор Бессервіссер	361 ✓
З галицької „Книги Битія“	370
Будяки	376
Хома з серцем і Хома без серця	384

Додатки.

Передне слово	421
Уваги	428



ПЕРЕДМОВА

Говорити про важність п. зв. руського¹⁾ питання для галицьких справ, особливо серед теперішніх відносин, на мою думку, не веде ні до якого результату. Далеко важніше збирати матеріал для докладного пізнання цієї справи та основного її полагодження. Це й мета цих моїх нарисів.

Жиючи довгі літа серед різnorodних партій та відтінків галицької Руси, мав я нагоду додивлятися докладніше, ніж хто инший, до тої сумішки неконсеквенцій, мрій, непорозумінь та простого нерозуміння, серед якої жие, ділає та обертаєтьсЯ чоловік із руської інтелігенції. Довгі літа пильних спостережень, розумієтьсЯ, не без численних розчаровань та помилок із мого боку, дозволили мені нарешті проглянути цю густу мряку, що покриває зовнішню постать тих людей, доглянувши їх різні забарвлення відповідно до партій, напрямів та ніби переконань,

¹⁾ Цеб-то—українського.

і ясно зрозуміти той спільний їм усім корінь, ту дійсну основу їх характерів, що лишається незмінною, не вважаючи на партії, напрями, політичні переконання, часто навіть не вважаючи на розмірно вищу освіту. Той корінь, це рівночасно зародок нового суспільного типу, досі ще не сформованого виразно, який про те аж надто виразно дає чупи своє зародження серед галицько-руської інтелігенції, типу відомого під прохи згірною назвою „Рупенця“.

Що таке Рупенець і в яким значінню заслугує він на назву сучасного суспільного типу? У внутрішнім життєві галицько-руської інтелігенції в останніх роках помалу, але досить виразно доконується важний переворот. Течії західно-європейського життя напливають до нас чимраз обильніше й забарвлюють усе по своєму. Правда, досі вплило їх до Галичини розмірно менше, ніж де-інде, тому також їх впливи не могли зарисуватися ще ясно та виразно, не витворили окремого визначного типу. Невиразність, невизначність і половинність, це головна прикмета теперішньої фази розвою галицько-руської інтелігенції, це рівночасно головна перешкода для постороннього дослідника до пізнання правдивого характеру того розвою. Який цвіт виросте з того зародку, не трудно вгадати. Вся Європа рясно покрита тим цвітом. Галицькі Рупенці — прошу завважити — це не жадна етнографічна ані історична, це чисто технічна назва. Вона обіймає собою збір певних характеристичних прикмет,

і як така являється власнито загально-психологічним терміном. Її основою, на мою думку, треба вважати буржуазні (міщанські) інстинкти. Тип буржуа, що панує серед західно-європейської інтелігенції, не виробився серед галицько-руської інтелігенції, не запанував ще гордо та самовладно, але прикмети, характеристичні для буржуа являються, хоч і вроді, і розростаються чимраз сильніше. Осібники, визначені тими прикметами, не знають ще їх суті, хоч і носять їх у собі. Вони не можуть крипитися зі своїми інстинктами, хоч ті інстинкти ще не доросли до такої сили, щоб могли виявляти себе визначними вчинками. Оце власнито рупенства. Воно — перехоловий тип, що зазначає епоху розкладу та перевороту суспільного. Воно проявляється в різnorodних видах, різnorodне відповідно до різних темпераментів та ступнів освіти, та про те воно все однакове в своїй суті.

В поданих далі нарисах уважний читач здужає розпізнати різні об'яви того нового типу, і може з того, хоч і скупого, матеріалу утворити в своїй уяві загальний нарис типу, який у галицько-руській суспільності чекає ще свого повного вироблення, але незабаром мусить повстати силою доконечного історичного розвою. Чи довге буде його панування і до чого воно доведе, це зовсім інше питання.

Писано в вересні 1878 р.



I.

МОЛОДА РУСЬ

Приятелі мої, молоді, гарні як весна, сердечні як рідня! За тюремною грапою, серед холоду, вогкості та пуги, підчас темних, безсонних ночей спляють передо мною ваші лиця, то в цвіті здоров'я та радості, то худі та виссані працею, недоспатком та передчасною грижею. Дивлюся на ті дорогі лиця, і мою душу зпиха наповняє, а в серці росте надія, що вам легше буде ступати тою дорогою, на яку спанули ми, перті спільною думкою та твердою вірою.

Не дивуюся зовсім, що між вами не бачу де-коприх із моїх найдавніших знайомих, що були товаришами та приятелями моїх дитячих літ. Куди-то розбрилися вони? Якийсь страшний вир проглинув їх, і в моїх тюремних снах нема місця для потоплеників. Так, вони потонули безповоротно в тім багні, яке хтось із нас так влучно назвав «рупенською безмисністю». Згадаю тільки одного з них, а виспарчить за всіх.

Було це в осени 1875 р., коли, прибувши перший раз до Львова, повен маломістечкових фантазій та маломістечкової чупливості, я, недовго гаючися, вибрався повідвідувати своїх знайомих, що вчасніше поприбували до Львова і жили муп довший час. Був між ними також Михайло, мій шкільний повариш іще з нормальних шкіл у Дрогобичі. Він був так само, як і я, селянський син. У школі довгий час сиділи ми поруч себе, помагали один одному в науці, ходили день-у-день оба по вулицях, одним словом, були ми оба приятелями, наскільки це слово можна приложити до таких дівчаків, якими були ми поді. Але вже минуло вісім літ, як я не бачив Михася. За підмогою якогось духовного свояка він дістався до бурси «Народного Дому» у Львові і ходив пепер до восьмої класи німецької гімназії, спрашивши один рік за-для слабості.

Ще поді, коли малими хлопцями ми сиділи поруч на шкільній лаві, я завважив де-які признаки вдачі Михася, і може власне вони так сильно тягли мене до нього. В його укладі, голосі та рухах пробивалася поперед усього якась жіноча м'якість та лагідність. Вражіння тої м'якості, того солодкого, прохи припишеного голосу, того щирого, ніколи не занадто голосного сміху пережило в моїй душі цілу гору вражінь, назбираних протягом вісьмох літ, і ще й досі згадка про Михася нерозривно лучилася зі згадкою тих основних прикмет його темпераменту. Ніколи я не міг уявити собі його розпаленого чимось, кричучого,

балакучого, неспокійного, що кидається на всі боки, і загалом ніяким способом я не міг приложити до нього тих прикмет, якими на щастя чи на нещастя так щедро обдарувала мене природа. Але такий просяг часу, як 8 літ, у супроводі інших, не менше важних, чинників, таких як шкільна наука, життя в бурсі і т. и., мусили неминуче викликати де-які зміни в успособленню Михася, мусили в певнім напрямі розвинути його характер, виробити поняття, вилити в певну форму його темперамент, і могли таким способом зробити з нього зовсім нового для мене чоловіка, якого повільного та незначного розвою я не міг слідити. І ось надавалася мені добра нагода пізнати всі здобутки тих різnorodних впливів на душу та тіло мого приятеля і при тім відмежувати докладно новоутворені верстви від первісного ґрунту. Тому легко зрозуміти ту неперпливістіть, з якою я дождав спрiчі з Михасем.

Було це якось у неділю перед полуднем, коли я перший раз побачив його у Львові, як із кількома шкільними товаришами йшов вулицею до «Народного Дому». Я пізнав його відразу. Дивна річ, Михась із зверхнього вигляду не змінився майже ані на крихту. Те саме круглясте, гладке, майже дитяче лице, ті самі очі мапові, прохи вогкі, що визирали немов із-за мли, той сам тихий усміх, той сам лагідний голос, ті самі рухи повільні, м'які, жіночі. У всіх подробицях я пізнавав давнього Михася, хоч той, що йшов обік мене, був уже не дитиною, але дорослим юна-

ком, з препензією до дозрілості, інпелігенції і, хто знає, може навіть до переконань.

І Михась пізнав мене також від першого разу і, всміхаючися, подав мені руку. Ми привіталися.

— Як-же тобі шпуп ведеться? Як жиеш?—запитав я.

— Добре, добре! Оп як в нас у бурсі,— відповів Михась, киваючи головою.— Ще ліпше було-би, як-би вікт¹⁾ був ліпший.

— А певно,— підхопив я,— шпуп у вас у бурсі мусить бути не погано. Так багато молодих людей, поваришів, приятелів... весело, нема що й мовити.

Бурсаки, що йшли з Михасем, глянули по собі і почали сміятися якось гірко, хоч я й не зрозумів, чого властиво. І Михась усміхнувся якось дивно.

— Ну, щоби так дуже весело, цього не скажу, але все... оп собі! А впім ходи з нами, побачиш сам нашу бурсу. Тільки те зле, що як прийде обід, то таке штуркання, такі бійки!... Один рветься перед другим... навіть з'їсти спокійно не можна.

— А як-же там ваша гімназія? Професорів мусите мати добрих, розуміється?

— Та чому-би ні,— відповів Михась якось нерадо.— Професори ввійдуть... щоби так багато вимагали, то ні... Навчиться чоловік лекції на пам'ять слово в слово, та й по всьому. Тільки біда, що як не раз їсти хочеться, то й наука не йде до голови.

¹⁾ Вікт—харчування.

— Та чому-ж у вас так мало їспи дають?— запитав я, здивований і немало вражений тими повпорюваннями в словах Михася про їду, обіди та голод. При тім я поглянув уважніше на його лице та на лица його поваришів, і ще більше почув здивовання, не знайшовши на пих рум'яних, здорових, навіть прохи надупих лицах ані слідів якогось недостатку або голоду.

— А ти думаєш собі, що нас годують?— скрикнув прохи живішим голосом Михась, облизуючи губи.— Та годувати годують, але лише спілки, щоби чоловік не вмер із голоду. А до того ще день-у-день церковний спів, то чоловік викричитьься і вже голодний.

І знов «голод», «голодний», «годують»! Боже, і що-ж нарешті це все значить? Чи цей чоловік не має ні про що цікавіше, ні про що ближче серцю згадувати, як про їду? Ця думка по неволі шибнула в моїй голові. Я почув щось немов глухий біль розчаровання.— Та ні-бо! Спробую ще з іншої бочки,— подумав я собі і випалив на хибив-трафив:

— А чув я, що у вас тупт якась бороптьба, якісь спори... Що це таке? Скажи мені на розум!

— Бороптьба? — відповів зачудований Михась.— А то які? Е,— додав, хвилину подумавши,— це ти певно говориш про пих українчиків, що ми з ними мали перепалки?

— Про них, або не про них,— відповів я,— бо не знаю нічого докладно.

— Та що тупт говорити,— якось нерадо відповів Михась.— Завелися в нас у бурсі

де-які українчики. Небагато їх було, всього чотири, не більше. Небагато й ми сперечалися з ними, бо й по що? Їх не переробиш. То ми попросту поскаржилися господинові надзирапелеві, той доніс до Управляючого Совіта, ну, і наших «парібків» вигнали на чотири віпри.

— Вигнали! — скрикнув я, здивований такою несподіванкою.— За що-ж вигнали?

— За українофільство, — відповів Михась таким певним та спокійним голосом, як коли-би сказав таку річ, що розуміється сама собою; як коли-б українофільство був якийсь такий тяжкий злочин, за який іще найменша кара вигнання з бурси на чотири віпри. Ми в Дрогобичі кінчили гімназію, і ні про який такий злочин не чували.

— За українофільство? — скрикнув я, вдаючи, що не розумію нічого.— А що-ж це таке українофільство?

— То ти цього не знаєш? — запитав Михась тоном явної вищоспи.— Так і видно, що приходиш із якогось кипайського закутка! Українофільство, не-боже, це така хвороба, що заражені нею люди забувають говорити по-людськи, а починають «базікати», це значить ніби говорити по-хлопськи, але м'якенько, і це називають «наським українським язиком».

— Ну, але що-ж у тім такого злого, що за те аж із бурси виганяють? — запитав я.

— А вже-ж мусить бути щось зле,— відповів Михась, прохи заклопотаний моїм питанням,— коли їх вигнали. У нас їх було

чотири, то з ними ціла геца¹⁾ була. Вся бурса на кожнім кроці кричала за ними: «Парібки! Базіканнячко!» А що збипків робили їм раз-у-раз, то не раз аж прискати було зо сміху. Але все те було-би ще нічого. Та ось раз господин надзирапель зловив одного з них, як чипав якогось Шевченка. Зараз у всіх чотирьох зроблено ревізії і знаходжено в них такі спрашні та безбожні книжки, що господин надзирапель навіть показати нам їх не хотів. І за те їх зараз прогнали.

Слухаючи цього оповідання, я й вухам своїм вірити не хотів. Як-то то так низько стоїть туп іще почуття народної свідомости! Ми в Дрогобичі кінчили гімназію, та не знали ніяких заборон. Многі з нас попрочитували все, що було доступне з Шевченка, Основ'яненка, Куліша, Костомарова та інших українських письменників, і нікому зі шкільних учителів і на думку не приходило робити за те якісь нагінки на учеників. Яке-ж виховання мусить бути туп, які надзирапелі, які провідники пої молодіжи, коли вважають відповідним держати її в такій дитячій невідомості, а ще до того так деморалізувати її дитячі чуття!

Тимчасом ми ввійшли вже до будинку «Народного Дому» і через тісне, брудне та старими паками та бочками завалене подвір'я пішли на коридор, де власне з книжками в руках купками ходили бурсаки. Здалека вже чути було глухий гук, що виходив немов із величезного вулія;

¹⁾ Геца—комедія, історія.

це будучі «підпори Руси» тарабанили лапінські кон'югації, полковання з Лівія, або подиктовані паном професором пояснення до «Her mann und Dorothea». Та, не вважаючи на таке наукове заняття, на всіх тих лицах, надутих, знеохочених та поважних, виспупав вираз сердечної глупоти, безмисности та тупої впертости; так і видно було, що та наука для них мука, панщина, видумана тільки на те, щоби давати їм зовсім непопрібну роботу.

Та коли ми ввійшли поміж них, сцена змінилася прохи. Більша часть бурсаків відірвала очі від книжок і почала придивлятися мені. Невеликий гурпок Миха-севич товаришів обступив нас, слухав нашої розмови, а де-хто з них додавав де-коли свої уваги або вибухав голосним сміхом. Не пямлю вже, про що ми розмовляли з Михасем, спуючи біля вікна. У мене під пахвою була книжка Дарвіна «Про походження родів», недавно перед тим видана в польськїм перекладі.

Заговорившись, я положив книжку на примурок. По хвилі почув я за собою голосний окрик:

— Тьфу!

Обертаюся здивований і бачу, як один зі старших бурсаків розгорнув мою книжку і, побачивши її пшпуд, зараз дав вираз своєму обуренню. В тій хвилі кілька інших заглянули також до книжки, одні з виразом цікавости, інші з огидою або острахом.

— Що ти, що ти?—звернулися вони до Михася,—як ти смієш приставати з таким чоловіком?

— Та це якийсь безбожник! — гукнуло довкола мене кілька голосів.

— Дарвінізм!

— Ніррілізм!

— Anathema sit! — побожно складаючи руки на груди, з журливим виразом на лиці сказав той бурсак, що перший заглянув до книжки, і віддалився.

Голоси обурення та не дуже приємні уваги розлягалися в повітрі і, мов бомби, сипалися на мою голову. На цілім коридорі зчинився великий гамір та гук, почувлися свистання, немов-би цілій бурсі грозила якась страшна небезпека. Серед пої наглої та несподіваної хуртовини я стояв як осуджений, не знаючи, що почати. З заклопотаним виразом я глянув на Михася, але він відступив від мене, лице його прохи поблідло, хоч усе ще всміхалося якомсь машинально та несвідомо. І кілька малих бурсаків прибігло з другого кінця коридора, щоби побачити страшного дарвіністу, а подивившись на мене, перехристилися й пішли назад до своїх купів. У мене крупилося в голові, і з дива я не міг сказати ані слова.

Та поки ще я здужав прийти до себе, стався інший, не менше дивний, випадок. Крик на коридорі викликав із канцелярії господарина надзирапеля. Господин надзирапель, чоловік низький, грубий, чорновидий, зі скляними, тупо спокійними очима і з лицем напівмонгольським, напівмалп'ячим, в одній хвилі своєю появою кинув загальний перестрах на бурсаків.

Усі затихли, а найзавзятіші крикуни стояли тепер покірно, мов телята.

— Що-ж таке? — поважно та енергійно промовив господарин надзирапель. — Ліновствуєте собі?

Грובה мовчанка на цілім коридорі.

— Ну, ну, не ліновствуйте! — озвався надзирапель, видимо вдоволений пою німою покорою свого молодого спада. — Не ліновствуйте! Нині ради празника на обід буде колбаса.

І, сказавши це, вернув назад до свого sanctissimum¹⁾.

— Гурра, многая літа, гурра! — закричали врадувані бурсаки. — Колбаса, колбаса на обід!

Мов буря, полетіла радісна вість по всім коридорі. Залюбки повторяли її всі, почавши від великих восьмикласників аж до малих колодачків, що по кутах тарабанили: «*alauda, alaudae, alauda*». І не чекаючи вже довше, юрбою кинулися всі вниз, де була їдальня бурси, щоби прибути туди як найскоріше і урвати як найбільший шматок. З іншими побіг також Михась, рад, очевидно, що позбувся мого повариства. Магічне слово «колбаса» dokonало в одній хвилі величезного перевороту в наспрою тих многонадійних юнаків.

Лишившись сам на коридорі, я по неволі почав міркувати, відки в тих молодих людей, на вид зовсім не зморених голодом, береться такий звірчий апетит? Розуміється, я не міг доміркуватися нічого. «Колбаса, колбаса на обід!» — ті слова раз-у-раз лунали в моїй душі та

¹⁾ Святилище.

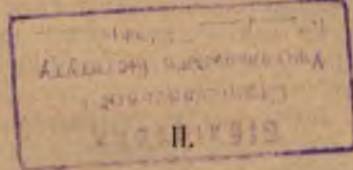
мішалися з моїми думками. І ша «колбаса» до цього дня нерозривно зрослася в моїй пам'яті з поняттям «молодої, бурсацької Руси».

Від тої ~~першої~~ спрiчі я вже ніколи не бачився з Михасем, і, правду кажучи, навіть відійшла мені охота бачитися з ним. Аж по кількох роках, коли у Львові почалися арештування за соціалізм і коли я за підозріння в тім-же злочині попав під суд, перед судовою розпратою переглядаючи папери, нагромаджені вступним слідством, я між іншим знайшов також невеличке донесення, в котрім було сказано, що я ще в осени 1875 р. «пробував автора того донесення та інших бурсацьків намовляти до революційних конспірацій і згадував при них про Дарвіна». Під тим донесенням був підпис: «Михайло З., слухач св. теології».

1878 р.



4722



ЗВИЧАЙНИЙ ЧОЛОВІК

— А, як ся маєте, пане Маріяне?

— Спасибі, спасибі! Увійде. А ви як?

8726
Пан Маріян, із яким власне я вітався, по досить довгій небаченню, був від кількох літ моїм, хоч не дуже близько, знайомим. Я пізнався з ним у гірськiм селі Л., де він проводив вакації у свого брата, що мав там власний дім і, як письменний чоловік, робив службу громадського писаря. Пробуваючи кілька неділей у Л., малолюднім гірськiм селі, я був майже змушений познайомитися з паном Маріяном, як із одним із немногих інтелігентних людей у цілій околиці, з яким чоловік, що не мусить день-у-день займатися фізичною селянською працею, міг поговорити, проходитися або заграпити партію преферанса. А що я власне тоді вступав у той період життя, коли наклін до обсервання людей, до в'язання їх мови та поступків із їх думками, характером та темпераментом починає найсильніше розвиватися, то-ж не диво, що моя увага звернулася також на пана Маріяна.

Він належав до тих людей, яких буденна поверхова класифікація називає «звичайними». Ні одіжжю, ні голосом, ні зверхнім виглядом, ні привичками—нічим взагалі цей чоловік не вирізнявся зпереди маси тих людей, яких видаємо, з якими розмовляємо та ведемо різні діла день-у-день і по котрих у нашій пам'яті лишається зовсім неясне, сіре, безбарвне вражіння. Тому-то й звикли ми висловляти те вражіння такими словами, що хоч ніби зовсім зрозумілі, мають як найменше значіння, і мовимо:

— Та що, звичайний собі чоловік.

І мені також зразу ані в голову не прийшло розбирати поняття «звичайного чоловіка», так сильно зрослося воно в мене з певною групою неясних вражінь. І пана Маріяна, зараз по першій розмові з ним, я зовсім несвідомо втягнув до тої самої рубрики, така млява, нецікава та банальна була та розмова. Аж один зовсім не особливий, та не зовсім щоденний випадок, якого я був свідком, здер відразу заслону з моїх очей і спонукав мене уважніше роздивляти ту масу незначних фактів, яку обіймаємо назвою «звичайні річі». Цей випадок був ось який.

Раз якось вечером, ідучи вулицею здовж села, я проходив по-при хату, в якій жили Маріян та його брат. Вона стояла коло самої дороги, відграничена від неї глибоким ровом, через який провадив місток із смерекових кругляків. Перед входом стояли дві старі косматі верби, що майже зовсім закривали вбогу, малу хатину, нічим не відмінну від інших сільських

хат. Із тої хатини доліпали до мого слуху уривані, дуже голосно та сердито вимовлювані слова:

— А коли-ж бо мені належиться! — чути було голос Маріяна.

— А коли-ж бо я не маю! — відповів його брат.

— А мені що до того? Я мушу мати, та й годі!

Брат мовчав.

— Продай корову! Адже маєш їх дві, — мовив Маріян.

— Але-ж, чоловіче, чим-же я буду жити в зимі? Стільки могого всього достатку.

— О, так, ти собі шуп будеш уживати, а я пам, у Львові, гину з голоду.

— Уживати! — підхопив брат Маріяна, немов під вражінням болючого удару.— Уживати...

Затих на хвилю, а потім додав:

— Нехай тобі того бог не пам'ятає! Щоби тобі ніколи не довелося уживати так, як я уживаю!

— Е, ти вже в почуття лізеш, бога покликаєш! Але ні, братку, не здуриш фарбованими лисами! Знаємося на тім.

Сухий наружливий сміх Маріяна донісся до могого слуху. Я пішов, не бажаючи далі слухати тої прикрої розмови. Хоч ледве від кількох днів знав я Маріяна, серце якось болюче стиснулося в мене, і я почув щось, ніби гірке розчарування:

— Гм, а той чоловік видавався таким лагідним, спокійним, тихим, а воно оп що! Дивна річ!..

Коли другого дня я зустрівся з Маріаном, він знов був, як звичайно, чемний,

лагідний, згідливий, звичайний чоловік. Але пепер уже мені було занадто мало цього означення. Мій ум, подразнений учорашньою сценою, працював, порівнював, розбирав кожне слово, кожний рух Маріяна, і загадка «звичайного чоловіка» помалу почала вияснятися мені.

По-перед усього я завважив, що всі пак природні на селі серед інтелігентних людей розмови про політику, літературу, або наукові питання дуже нудили Маріяна. Він слухав їх мовчки, з самої чемності, а скоро тільки прafilася нагода, зараз відходив. Далі завважив я, що до карт, а особливо до газардових ігор, мав Маріян дуже велику охоту, і що при картах, з ідеальним супокоем і без знаку втоми, міг просидіти цілу ніч. Я завважив, що при зеленім столику лице його оживлялося і в нього являвся дар мови, не звичайної товариської, але тої уриваної та конвенціональної¹⁾ карпярської. Коли в звичайній розмові він був дуже маломовний, за зеленим столиком Маріян оживав, хоч ані лице, ані голос його не зраджував внутрішньої гарячки; зраджував її тільки незвичайний блиск невеликих сірих очей і мимовільні, несвідомі рухи рук, що від часу до часу стискалися в кулаки, немов хапаючи щось. Нераз, споячи за кріслом Маріяна і придивляючися тим несвідомим рухам його рук, я задавав собі питання:

— Який-же то вогонь горить у нутрі того чоловіка?

¹⁾ Конвенціональний—звичайний, буденний.

Пізніші події та спостереження дали мені відповідь на це питання.

— Як-же вам ведеться у Львові?—запитав я його раз у ході розмови.

— Увійде, — відповів він. — Останнього року мав я дві добрі лекції, можна було вижити сяк так.

— Ну, а брат допомагає вам де-що?

— А, мусить, — відповів він. — Що правда, за кожним разом крупиться і в'ється, що не має відки, але все те пусті вимівки. Я не дам заблахманити собі очей.

— Ну, а може справді не має відки?—закинув я.—Бодай із боку не видно нічого. Хапина мізерна, поля мало, одежа на нім не аби-яка там.

— Е, що мене то обходить!—з лагідним усміхом відповів Маріян.—Адже-ж він тут писар на при громади, може з хлопів дерти, скільки влізе, а мені там ні з кого нічого вдерти.

Мені зробилося якось холодно, коли я почув такі терпкі слова, сказані з таким супокоем, з такою майже дитячою байдужністю, немов-би «дерти» в поняттю Маріяна було щось так природне та конечне, як дихати або їсти.

— Ну — відказав я, — скільки мені здається, з тупешніх хлопів не багато й удерти можна. Всі тут такі вбогі та нужденні, що аж страх.

— То так тільки здається, — відповів спокійно Маріян. — А втім не бійтеся, — додав з усміхом, — хто хоче вдерти, той і з голої липи лика вдре.

І він при цих словах, як при добрім жарті, розсміявся голосно, що в нього

рідко траплялося. Іншим разом ми зговорилися якось про львівських товаришів Маріяна, з яких де-які були знайомі також мені з давніших літ. Я забув сказати з самого початку, що Маріян так само, як і я поді, був слухачем львівського університету.

— Знаєте випадком пана М.?— запитав я Маріяна.

— О, чому-би ні! Ще досі винен мені п'ять ринських. Треба буде допильнувати його, скоро приїде, щоби віддав, бо він, знаєте, до брання скорий, а до віддавання звичайно нема його дома.

— Не знаю, чи нема там у Львові мого товариша Антона К. Давно бачився з ним, а рад-би побачити його тепер.

— То студент філософії, Антін К.?— запитав Маріян.

— Так, той сам.

— О, знаю його також. І цей від півтора року винен мені також 10 ринських. Ховається передо мною. Я вже й рукою махнув на свій довг.— Я питав його за чергою ще про кількох товаришів, і показувалося, що Маріян знав майже кожного з них, і що майже кожний із них був йому щось винен, цей 10, той 5, той менше ринських, аж до кількадесятих крейцарів.

— Що-ж то,— запитав я здивований,— то ви хіба займаєтесь випозичуванням грошей?

— А так, по прохи, коли трафиться. Розуміється, на добрий процент, бо студенти, то всі непевні довжники.

Мені знов зробилося холодно. Я перервав розмову, хоч знав, що і в тім, що

чув від Маріяна, не було нічого незвичайного, і що майже в кожній гімназії бувають ученики, що помихеньку займаються випозичуванням грошей, чи по зароблених лекціями, чи одержаних від родичів, товаришам, розуміється, на добрий процент.

От так помалу мені вияснялася загадка вдачі Маріяна. Мене перестав разити контраст між його молодим віком і тим спокійним цинізмом, із яким він виконував свої вчинки, та так виразна вже в нього *febris augea*¹⁾, що проявлялася в кожнім його слові та руху. Чим стане колись цей чоловік, коли та жадова зисків і золота опанує весь його мозок і розвинеться в цілій повноті? Це питання насувалося мені нераз, коли я згадував Маріяна.

Та аж коли скінчилися вакації, і ми з Маріяном вернули до Львова, мав я нагоду наочно бачити, до якої міри сильна була в нім та гарячка. Цілими днями він бігав по місті, чи то з лекції на лекцію, чи то ловлячи своїх довжників. Можна було здибати його на найрізніших вулицях, і все в поспіху, як ішов кудись з напруженим зором, немов бажаючи знайти на умовлену хвилю і немов-би від його приходу залежали бог зна які важні справи.

— Що чували, пане Маріяне?

— Добре, добре! Тільки вибачайте, не маю часу.

— Куди-ж так спішно? Що вас гонить?

— Прощайте! Прощайте! Муну поспішати.

¹⁾ Золота гарячка.

О скільки я міг завважити, школа та шкільні заняття не цікавили його зовсім. Чи вчав на університет, на який був записаний, цього я не міг знати. За весь час моєї знайомості з ним не чув я від нього ані одної згадки про школу, професорів або науку. Раз-у-раз занятий був грошовими справами або лекціями. Говорив іноді, що як-би тільки трафилася йому лекція на селі, поїде туди, а потім пристане до війська.

Отак минуло кілька місяців. Десь серед зими я перестав спірчатися з Маріяном. Питаю його поварихів: від місяця вже не бачили його в університеті. Питаю його в помешканню: від місяця вибрався і мабуть виїхав кудись. Куди? — ніхто не знав сказати. Минуло пару тижнів, і я вже почав забувати про Маріяна, коли здивався з одним студентом університету, також знайомим Маріяна, що якийсь час разом із ним жив у одній квартирі.

— А знаєш, яку штуку вспругнув наш Маріанко?

— Ну, яку? Не знаю нічого.

— То ще раз хлопак! Спекулянт, яких мало.

— Але-ж говори, що таке?

— Прийшов до мене лист від одного знайомого з села. Пише, що такий такий обиватель¹⁾ пошукує домашнього вчителя для двох синів, чи по студента університету, чи хоч-би ученика гімназії, але тільки відличного²⁾. Умови прекрасні:

¹⁾ В галицько-польській мові те саме, що в українсько-російській: поміщик. (Ів. Фр.).

²⁾ Відличний — той, що найкраще вчиться.

ціле вдержання і 400 ринських річно, не числячи надзвичайних дарунків. Мене якось не було дома, а мій Маріанко розпечатав лист, прочитав і зараз-же написав лист до обивателя, прийняв умови, післав свідоцтва, а по кількох днях, одержавши записки, махнув на село. Я навіть не знав ні про що, не одержавши адресованого до мене листа. Аж учора той сам знайомий пише мені, запитуючи, чому я не поїхав сам, але дав таке корисне місце іншому, хоч, додає, з нього там усі дуже задоволені. Правда, порядний поварих!

Від того часу минуло два роки. Я не чув нічого більше про Маріяна, та за різними жиплевими клопотами та турботами зовсім перестав цікавитися тим молодим спекулянтом. Аж недавно випадком я здивався з ним у каварні, де мало місце привітання, наведене в початку цього оповідання.

Маріан за ті два роки значно відмінився, виріс і змужнів, а його лице покритися темною, майже олов'яною барвою, що визначає людей, яких у раз-у-раз займає якась ідея fixe¹⁾ і які для неї готові посвятити все. Кожний рух, кожне слово Маріяна свідчило про те, що це в нього вже не гарячка, а постійна, вироблена й усалена прикмета характеру.

Хвилю оба ми мовчали, а потім я почав розпитувати його, як йому поводилося?

— Добре, — відповів з виразом цілковитої певності себе. — Місце маю дуже

¹⁾ Нездійснима думка, фантазія.

добре, їда порядна, а крім річних 400 ринсбких ще різні обривки. Чоловік запомігся прохи.

При цих словах він засміявся тихим горляним сміхом.

Я зирнув на нього уважніше, і справді він виглядав добре, одежа на нім була елегантна і з досить дорогої матерії. Все на нім свідчило про життя в достатку та в вигоді.

— Ну, а багато заощадили? — запитав я, жартуючи.

— Багато, не багато, а все-таки зо дві тисячі. Гроші складаю в касі ощадности, хоч то бестійство, процент малий. До війська мене не прийняли, тому хочу записатися до торговельної школи. Цєю дорогою надіюся скоріше добитися чогось, ніж університетськими спудіями.

— А що-ж ваш брат? Як йому поводитимся? — запитав я.

— А чорт його знає! — відповів Маріян, раптом впадаючи в сердитий тон. — Не навідуюся до нього вже від двох літ, та й він до мене не написав нічого. Останній раз я написав йому письмо, жадаючи своєї пайки нашої батьківщини, але не одержав від нього ніякої відповіді. Мусить чоловік давати собі раду в життю, як може, але своєї частки я йому ~~тако не дарую.~~

При цих словах він знов засміявся сухим, горляним сміхом, немов лихвар, певний того, що його «кавалок» не пропаде.

Ми розсталися.

«Бестійство», «процент», «не дарую», «обривки» та «тисячі» — оці слова брехали мені в голову по моїм розстанню

з Маріяном. Це «звичайний собі» чоловік, то значить, таких людей у нас багато вже серед молодого інтелігентного покоління. У них тільки й думки, тільки й мрії — добитися чогось, не дарувати, а то й урвати. І що то буде, коли вони доростуть, розвинуться, діб'ються сили? Чи вистане цілої нашої «святої Русі» на відповідні «кавалки» та «обривки» для них? Холодна привога на хвилю проняла мене при думці про будучність. Але зараз-же прийшла й розвага, що це конечна фаза суспільного розвою, яку зусильна праця духу може повернути на добро. Розуміється, у таких людей, як Маріян, само собою навіть не виникне в душі питання про загальне добро, про працю для люду та службу для поліпшення його долі. Сама думка про такі ідеї в їх очах — дигинство, смішне та неприличне для розумного чоловіка. Але це тільки одна переходова фаза в розвою суспільности, за якою сила духу та ідеї, гуманности та братолюбія мусить узяти своє.

1878 р.



III.

ЗНЕОХОЧЕНИЙ

— Ах! Пане Денисе, пане Денисе, який-же то пан легкокомисний!

— Ах! Панно Рузю, панно Рузю, яка-ж то пані ласкава! Я думав, що пані назве мене що найменше розбійником або шибеником, а то тільки легкокомисним.

Пан Денис, молодий 28-літній мущина з правильним, хоч цілком мерпвим і безкровним лицем, сидів, простягнувши ноги на софі, і, говорячи, передразнював тонкий голосок панни Рузі.

— Смійтеся, смійтеся, — відповіла панна, гамуючи в собі неприємне чуптя і силуючися говорити веселим тоном, — але все то зле, що ви сидите тут на селі з заложеними руками, коли тимчасом у місті ви могли-би легко дістати посаду. Велика річ була поїхати до Львова, представитися, де треба було, та й уже! А ви в додатку ще таке подання виписали, що хіба...

Вона перервала, немов шукаючи в пам'яті відповідного слова.

— Що хіба? Хіба безумному прийшло-би щось подібне до голови? Адже-ж це пані хотіли сказати? — відповів пан Денис, вдивляючися в неї з безпурбобним, майже вповні ідіопічним супокоєм.

— Не те, не те, — відповіла панна Рузю з приписком, і рум'янець гніву облив її гарне лице. — Щось подібне міг написати тільки... тільки руський ¹⁾ літерат!

— А, браво! Цей допет удався, пані! — відповів пан Денис. — Але одно тільки дивує мене, що пані такі раді позбутися мене. Чому? Чи-ж я не стараюся бавити вас, як умію і як можу?

— Ах, який шармант! — іронічно скрикнула панна Рузю, — сотворений на те, щоби забавляти попадаюнок. Ви певно на те й університет кінчили, щоби вправитися в шпуді бавлення панночок?

Пан Денис на це не відповів нічого, тільки простягнувся ще дужче на софі, зітхнув і сказав по довшій мовчанці:

— Е, до чого це все? Якось то буде.

— Так, так, якось то буде, — відповіла панна Рузю. — Чекайте тільки, аж бог із неба спустить вам посаду, а поді... ну, поді певно якось то буде.

В тій хвилі покликано панну Рузю до другого покою. Пан Денис лишився сам, позіхнув, простягся ще вигідніше на софі і взяв у руку якусь книжку. Пробирав чипати, але це знудило його незабаром. Положив книжку на столі і буркнув під носом:

— Ну, зробив-би я дурницю, як-би оженився з цєю. Мав-би я проповідника

¹⁾ Руський — розуміється український.

в спідниці, і то не аби якого. І денег, братчику, денег батько не дасть! Фурда! Не здуриш!

Усміхнувся, або радше вишкірив почорнілі зуби, з яких двох на переді зовсім не ставало. Той усміх надав його лицю якийсь відразливий вираз, виявив над сподівання ясно ту пруп'ячу мертвоту, що була його визначною прикметою.

— Ну, і прошу кого,—міркував далі,— вона вважає тепер наше діло зовсім довершеним. Чує себе вже жінкою «руського ліперата». Е, панно Рузю, може то ще завчасно? Може «руський ліперат» варт чогось ліпшого! Тільки що чорт його знає, як то чоловікові ніщо та й ніщо не щастить! Чи якесь лихо надало? Спробую ще завтра на празнику, може поведеться з котрою з сусідніх панночок... Може з котрою панною Кричевичівною, або з панною Верещевичівною... Правда, панни не особливі, але деньгі, братчику, деньгі, ось що головна річ! Побачимо.

І з тою постановою пан Денис перестав міркувати, простягся ще вигідніше на софі й запов у пообідній сон.

Пан Денис, це—один із найцікавіших пипів теперішньої руської суспільности. Людей того пипу «руське товариство» називає звичайно «шармантами», «допепними», «забавними».—хоч по правді ніхто не вмів-би сказати докладно, що власливо в них таке забавне й чи їх допепи справді допепні. Їх талант—розводити широкі перевені, підпускати паннам старі копмліменти, оповідаати цілими годинами невинним попадянкам смішні

анекдоти або історії власних чи чужих любовних приключок та «своїх перших найдорожчих» — талант заливати всіх присутніх попопою слів, від яких нікому не буває ні тепло, ні холодно. Той предивний, спеціально руменський талант доводив їх іноді до того, що починають пробувати своїх сил у письменстві, розпочинають на великий розмір закроєні повісті і звичайно траплять терпеливств уже по першій розділі.

А як вироблюються такі пипи? Для прикладу, оповім історію пана Дениса, з яким довелося мені жити на одній квартирі протягом кількох місяців 1876 р.

Син заможного пароха одного підгірського села, він виріс у звичайнім для священничих домів достатку, в яким не чується ніколи властивого недостатку. Особливо любила його мати, яка ніколи не могла нічого відмовити йому. Це в нормальних школах він осиротів по матері, і разом із її смертю перестало плисти те джерело любови та доброї волі, що при його вроджених здібностях могло зробити його визначним чоловіком. Кінчив гімназію, також не знаючи недостатку, бо мав раз-у-раз заемогу від вітця, який рад був, що син його вчиться добре і переходить правильно з класи до класи, так що для нього не треба було платити домашнього вчителя. У вищих класах гімназії він навіть заробляв де-що, підучуючи молодших та менше здібних учеників, але вже в тім часі, може під впливом закоріненої прадиції наших священничих домів, у нього зародилася

охота до гри в карти, і він не раз цілі ночі просиджував за тою грою чи по з товаришами, чи з посторонніми любителями пої гри. Ця пристрасть особливо в сьомій та восьмій класі опанувала його так, що він почав занедбуватися в науках, і остаточно ледви з бідою здав маптуру. Університетське життя у Львові дало йому більше свободи й разом із тим більшу допомогу від вітця. Наївшия трохи страху перед маптурою, він дав собі слово пильнувати університетських студій і подавити в собі пристрасть до карт. У перших роках це йшло сяк-так. Університетські виклади не дуже зацікавили його, але більше припнягла його до себе праця товаришів у історичній семінарії, що велася поді з великим запалом у кружку молодих істориків під проводом професора Ліске. Молодий Денис досить пильно вчав на засідання пої семінарії, взяв навіть тему для історичної праці, але до праці самої не міг та й не міг узятися. Пристрасть до карт, якийсь час придавлена, вернула знов, коли знайшлася відповідна компанія серед університетських товаришів, і Денис знов почав цілі ночі проводити за картами, а в день звичайно мусив спати аж до полудня, і не маючи над собою ніякого примусу, зовсім занедбав університетські лекції. Вільний час по полудні він проводив звичайно в каварнях за читанням газет, а іноді, коли в ньому рушилася совість, брав до рук якусь історичну книжку, визичену з університетської бібліотеки, і починав читати. Під впливом

цеї лектури він написав свою першу повість, що була поміщена в студентськїм часописі «Друг» і відразу здобула йому в руських інтелігентних кружках назву «руського літерата». На вакації не їздив ніколи додому, де не було для нього ніякого товариства, крім вітця, раз-у-раз зайнятого господарством; зате їхав звичайно до якогось повариша, в якого родичів були панни, сестри або своячки, або й замужні жінки, і в їх товаристві проводив безтурботні дні, забавляючи нічим важним не занятих жінок звичайними пустими розмовами. Не кінчаючи університету, хоч записувався на виклади рік за роком, він з часом привик до того, що проводив більшу часів року на провінції, переїздячи з одного села до другого, гостячи звичайно в домах знайомих або й незнайомих священників. Таке життя в вічній гостині, без заняття, без думки про завтра, без живішого зацікавлення чим-будь на світі, подобалося йому, він привикав до нього чимраз більше, робився справді байдужним до всього, на позір спокійним, не переставачи при тім раз-у-раз балакати та сміятися.

Таке життя без діяльності, без думки та без боротьби в віці, коли діяльність, думка й боротьба бувають необхідні для чоловіка, життя вічного гостя, вічного дармоїда дорешти підкопало зав'язки характеру, мужеської волі та сили в душі Дениса.

— Я такий лагідний!—говорив він звичайно сам про себе, вважаючи лагідністю власне той свій брак усякої енергії та

власної волі. Нераз будилися в його душі якісь забаганки, але вони бували звичайно фантастичні, неясні та непостійні. Поїхати кудись, знайти щось, здібати когось... Про те, щоби зробити щось, пан Денис звичайно не думав. Що правда, в вільних хвилях він зачав писати другу повість із суспільного життя, але не обдумавши докладно плану, не міг ніколи рішитися, куди й за чим попровадити свого героя, та до чого нарешті довести його. Повість так і лишилася недончена.

Доживши таким способом до 28 року життя, пан Денис, хоч звичайно здоровий і сильно збудований, дійшов до того, що його лице зробилося зовсім мертвецьке, без виразу, а його життя зовсім пусте. Останнім висилком слабкої волі він забавжав оженитися. Не багато думаючи, він поїхав до одного сільського священника, з яким був дуже мало знайомий і в якого була молода дочка, що якось то на празнику в сусідськім домі, чи може на вечерку у Львові подобалася йому за-для своєї живости та веселости, що приплягла до себе відразу його слабу волю. Це була та панна Рузя, якої розмовою з паном Денисом подано на вступі цього оповідання. Пан Денис приїхав до дому її родичів непрошений, і, не просячи в них ніякого дозволу, своїм звичаєм розгостився на пару місяців. Руські священники, особливо такі, що мають дочок на відданню, привикли до відвідин молодих кавалерів чи то з духовного, чи з світського стану, і радо гостять їх у себе допи,

доки мають надію, що ця гостина закінчиться освідчинами молодого панича.

Панна Рузя, більше добродушна, ніж досвідна дівчина, що в своїй першій молодості одержала, крім домашнього виховання, звичайно доброго в священничих родинях, пакож не злі початки книжкової освіти, радо була-би згодилася стати його дружиною і з дня на день чекала радісної хвилі освідчин. Та пан Денис, проводячи день за днем на балаканню, а ночі часпо за картами, своїм практичним розумом зміркував, що священник не такий багатий, як йому зразу думалося, від селян бере мало і худоби в оборі має пакож мало, махнув рукою на свій намір спаратися о руку панни Рузі. З розмов із нею він пізнав незабаром, що це не для нього пара і що з нею він ніколи не мав-би спокою. Проте одначе він не квапився виїздити з дому священника. Довідавшись, що в тім домі незабаром має відбутися празник, на який, крім інших гостей, приїде багатий священник Кричевич із двома дочками та ще багатіший Верещевич із одною одиначкою, він постановив собі дїждатися того празника та попробувати щастя з тими паннами.

— Може дасться щось зробити. Може то якось уложиться, — оця думка, ця непевна надія заступила в нього місце ясної застанови та твердої постанови й заспокоїла його.

Надійшов празник. Кричевичі й Верещевичі з паннами приїхали. Панни були, що правда, не першої молодости, не першої вроди та не особливо виховання, але

модні та показні спроби свідчили про багатство того чудесного матеріялу, що для пана Дениса мав заступити молодість, красу й виховання. Пан Денис, розпершися в кріслі, щоби показати, що він кавалер зі столиці, „бавив паннів“, це значить—плів їм несотворені річі та оповідав історію своєї десятої найдорожчої. Панни, що вже чули де-що про нього в околичних домах, хихотали без перерви; одним словом, товариство було веселе.

По обіді досить численна молодіж вийшла до города на прохід. Панни своїм звичаєм почали обсипати пана Дениса питаннями.

— А, чули ми, чули!— мовила старша панна Кричевичівна.— Це дуже гарно з вашого боку, справді дуже гарно! Грапулюємо!

— Ого, а то що таке особливе пані чули?

— Ха, ха, ха! Адже ви женитесь!— промовила, регочучися силуваним сміхом підстарша вже панна Верещевичівна.

— А, так,— відповів звільна пан Денис.— Добре пані чули, тільки не знаю, чи вгадаєте з ким?

— Ого-го!— в один голос закричали всі панни.— А ну з ким? А ну з ким?

— В тім то й річ,— відповів поважно пан Денис,— що я сам ще не знаю, з ким. Чи позволите, пані,— сказав далі, звертаючися до старшої панни Кричевичівни,— щоби я предложив вам свою руку?

Ті слова сказані були преповажно, без тіни жарту. Панна здивувалася дуже, її лице облилося рум'янцем, та в одній хвилі вона зрозуміла все і промовила ущипливо:

— Занадто багато чесни для мене! Але коли, крім таких дурних жартів, не маєте сказати мені нічого ліпшого, то я випрошую собі їх на далі.— Спалахнула гнівом, відвернулася й відійшла.

— Ах,— скрикнув пан Денис, усміхаючися своїм мерпведьким лицем і показуючи свої гнилі зуби,— ах, перепрошаю вас, пані, я помилився.

І обертаючися до панни Верещевичівни, додав, не праптячи відваги:

— Та то я власпиво хопів до пані звернувшись зі своїм униженим предложенням і надіюся, що пані не візьмуть за жарт мого широго наміру.

— Чи ви одуріли, чи що вам таке?— скрикнула резолюпно панна Верещевичівна.— Я вже від двох місяців заручена. Дуже мені жаль, пане Денисе, але ви вибралися прохи за пізно.

Випросувалася гордо й відійшла, сказавши неправду, бо в дійсності не була заручена ні з ким.

— Га, то хіба пані дозволять,— сказав пан Денис, обертаючися до молодшої панни Кричевичівни,— що дожучу...

— Прошу не складати нічого! Не позволю ні на що! Несіть далі, що маєте зложити!— защебетала, сміючися, молодша панна і, вхопивши Рузю під руку, побігла з нею геть.

Пан Денис лишився сам.

— От побі й на!— сказав по хвилі, опямившись.— Аж при найдорожчі нараз, та й усі при дали коша¹⁾.

¹⁾ Дати коша—піднести гарбуза.

А поміркувавши хвилю, він буркнув знов під носом:

— Гм! Панни, по пустий вітер. Що вони розуміють? Може-би ще поговорити зі старими?

І повільним кроком він пішов до покою, де були зібрані старші. Та щастя, очевидно не сприяло пану Денисові. Панни Кричевичівни на правду образилися його освідчинами в чужім домі, а панна Верещевичівна також просила свого татка поспішити з від'їздом. Отець панни Рузі, не знаючи, що сталося, здивувався дуже та просив милих гостей не роз'їздитися ще, але коли вони таки роз'їхалися, а він дізнався від Рузі про все, що сталося, запросив пана Дениса до окремого покою, наговорив йому «при міхи правди», а знаючи його безсребреність, всунув йому в руку банкнот із 10 ринських і заявив, що за годину його речі будуть спаковані й поміщені на бричці, а сидження пої брички буде приготоване для нього.

Прощання було¹ коротке та дуже холодне. Панна Рузя не показалася зовсім, та коли пан Денис сів уже до брички і коні рушили з місця, мигнуло йому в вікні лице панни Рузі почервоніле від сліз. Пан Денис плюнув, віз заторохтів дорогою, і пуман куряви закрити його перед очима пої, що з вікна плебанії¹⁾ посилала йому на здогін своє останнє зіпхання.

1878 р.

¹⁾ Плебанія—попівські будинки.



IV

ПАТРІОТИЧНІ ПОРИВИ

Було близько півночі. Широкими смугами лилося світло з вікон Д-ської резиденції¹⁾, мелодійними переливами роздавалися з середини звуки фортеп'яна. Лагідне світло, відбиваючися від білого морозом розіскреного снігу, мигає далеко з високого сугорба, мов зірниця на сході. Далеко по-над селом лунають звуки музики та співів, перериваючи мертву, безконечну тишу сільської зимової ночі.

— Ов, довго щось баляютьсья панопчи-кові гості!—говорить півсонний селянин, близький сусід панопця, виглядаючи з сіней на обійстя. — Га, як їм не баляватися, коли є при чім і з-за чого, не те, що ось у мене! Гей, боже, боже!—зіпхнув важко, засунув двері дерев'яним засувом і вернув до тісної, бідної світлиці.

Каганець ледви блимав на печі, а на постелі лежала-догорала молода ще жінка. Її лице, недавно ще свіже та цвітуче,

¹⁾ Резиденція—попівський будинок.

протягла і зіссала тяжка недуга, очі блищали, але гарячковим огнем, а буйне, золотисте волосся спадало без ладу на груди і на брудну пішву подушки. Груді з прудом високо піднімалися, в горлі пересохло і хрипіло, а все тіло час від часу дрижало судорожно з болю та холоду.

— Максиме! — відізвалася хора спиха.

Максим став коло неї німий із заломаними руками.

— Що то за музика?

— Госпі у попа, — відповів понуро Максим.

— А! — зіпхнула вона важко, немов пригадуючи собі, що з нею та де вона...

— Подай води, Максиме! В грудях щось пече, ох, як дуже пече!..

Максим мовчки пішов за водою, а вона, спогнуци, силувалася лягти вигідніше на пвердій постелі, що давила до костки наболіле тіло, силувалася та надармо.

А тимчасом на попівщині гучно, весело, живо йде забава. Старші панопчики заісіли в невеличкій світлиці до парока¹⁾, а побіч них, на малім столику бутельки вина, два збани пива, паца зі шклянками та ківбка пачок тютюну та цигар. Крім картяної, обов'язкової, йде між ними ще й друга бесіда — про що? Ну, звісна річ, про високу політику, про війну та мудру тактику Росії, про етимологію та фонетику, про Українців та соціалізм. Усе мішається, пересипається жартами, крипичується спокійно, без жару, без гарячки, як слідує старшим особам.

¹⁾ Гра в карти.

Питання, котрі для інших становлять підстави життя, кровні завдання, а то й принуку до кривавої жертви, — туп вони тільки спосіб для приємнішого прогнання часу, для диспут, перемішаних з повськими допепами та цинічними замітками. Усе, як слідує старшим особам!

У сусідній світлиці, просторій та ясно освіченій, зібралася молодіж. Співи, музика, танці, сріблистий сміх, тихі шепти та сміло виголошені компліменти, несуться відтам пестрою рікою, наповнюють весь дім празничним, веселим гамором, надають йому подобу вулія, до котрого щойно впущено молодого роя. Але, помимо того, на вид так веселого й щасливого образу, туп ведеться війна — безконечна, завзята, різновидна, хто знає, чи не тяжча, як пампа на Балканах. Правда, кров туп не ллється, спогнання ані крику не чути, ран не завдають, ну але й без тої поганої декорації війна можлива. О, так, туп війна тяжча, бо туп одні других спараються не зранити, не забити, а конечно живцем узяти в неволю. До тої цілі мусять туп служити і очі, і уста, і руки, і груди сніжно-білі, і таля, і фризуря, і вуса, і рухи, і всі, всі дари природи і штуки! До тої цілі кожне туп вибирає інші способи, інші атаки та маневри, виступає до бою по відкрито, по тайно, уживає до нього то цього, то того оружжя після вільного вибору, бо прецінь усі туп — вільні люди! І помічники туп-же! Цей чує за плечима сильну підпору віпцевих звязків і пропекцій, тамта віпцевих книжочок щадничих,

инша — власної краси, ще инша — ліпшого від інших образования! Усе тут на показ, усе прикрашене, оздоблене, підлажене до бою, у всякого одна цілв: узяти пропивника, або пропивницю в неволю. Словом, усе, як слідує у вільних людей!..

Нараз музика впихла, танці, шепти, сміхи та співи перестали, із сусідніх світлиць повходили старші панотчики і старші пані. Пань було небагато, та й то більша їх частв сиділа серед молодіжи, маскуючи або підкріпляючи апаки та «маневри» своїх «малих», і всі спали широким кругом на середині світлиці. Нараз серед того круга появилася висока, горда статв отця Ілії, господаря дому. Його довге, чорне волосся було сміливо закинене назад; довга, нова реверенда лежала на нім, як вилита, а чорні, биспрі очі й орлячий ніс показували чоловіка, що любить розказувати і не терпить супротивлення. О. Ілія був удовець, бездітний, і славився на всю околицю першим папріотом, підпорою Руси. Ім'я його часто появлялося в «Словь»¹⁾ під списом жертв, котрі збирав і надсилав, чи то на «вторую городскую церковь», чи на бурсу при «Народномъ Домѣ», чи на «одновленіє церкви св. Юра», чи загалом на інші «благородниі» цілі. Всякий, їдучи до нього в гостину, — а гостей спрощував о. Ілія частенько і гостив добре, бо було з чого, — знав, що конечно прийдесться щось «пожертвувати»

¹⁾ «Слово» — москвофілсьбка газета. Підчас перших соціалістичних арештів та процесів 1877 р. ця газета займалася доносами, вказувала поліції, кого, де і за що треба арештувати.

і відкладав осібно гульдена, як на подапок. Як кожний щиро-рупенський папріот відказував («уідав» — говорили тривяльно сусіди) о. Ілія на Ляхів, хоч, розумієтьсв, не мав з ними ближчих зносин, а польсьбкого «народа» зовсім не знав; радувався, що мудрі правителі европейсьбі розбили Польщу, що Росія так розумно і систематично відбирає їм їхні давні фантазії, і нарікав, що Австрія, не знавши за що, дала їм так багато волі. Загалом придержувався о. Ілія політичних і ліпературних ідей «Слова», і де міг, старався о прибильшення передплатників тої газети.

Всі гості цікаві, з якою ціллю виіде нині о. Ілія, і кожний сягнув до кишені, щоби добути наперед відложеного гульдена. О. Ілія заждав хвильку, поки всі не впихли, озирнувся, кашельнув і зачав різким, здоровим голосом:

— Сусіди мої чесні, гості дорогі! Бог свідок, як милий мені нинішній вечір, як пішуся пим, що можу бачити в своїм домі стільки щирих і гарних дітей святої Руси! Але-ж підчас упіхи і охоти не треба ніколи забувати тої нашої спільної, святої матери, котра особливо тепер тяжко спогне і знемагає під напором неприязних елементів!..

— Браво, браво! — закричали грубими голосами де-які старші панотчики, котрим усе найліпше подобаєтьсв така фраза, що найменше має значіння, а найбільше гучних слів.

— Ви знаєте, — говорив знов о. Ілія по хвилевій перерві, — як тяжкі часи прийшли

пепер на нашу народність, як наші відвічні вороги Ляхи і пепер працюють на загибелю руськості, і як удалося їм усілякими хитрощами підійти частіше нашої молодіжи, що, забувши свої святі обов'язки, чепилася якихось пагубних, заграничних ідей і враз із ворогами працює над загибеллю руського імені!

— Е, молодики, недоварені студенти! — закричали де-які з панотчиків.

— Кожному по конві¹⁾ холодної води на голову! — гукнув один.

— Ого, перебула наша Русь не такі біди, і попу перебуде! — додав поважно найстарший, який тою фразою збував усе, чого не розумів і над чим не міг подумати.

— Так, — підхопив о. Ілія, — то золоте слово і свята правда! Але вам, вірним дітям нашої вітчизни, треба старатися, що мож і як мож допомагати матері, допомагати тим, що воюють за її добро і славу, що побороють її явних і скриптих ворогів усякими способами!

— Так, так! — загули гості, хоч ніхто ще не міг угадати, куди націлівся о. Ілія з таким вступом.

— Таким лицарем без страху та догани, таким борцем добрим за нашу Русь являється газета «Слово» та його світлий редактор. Отже, я вношу, щоби при нинішній нагоді зробити складку для підможення того єдиного лицаря. Буде це мала лепта, але на добре діло вжива. Я перший жертвую на ту цілв 10 зл..

¹⁾ Конва — відро.

а хто схоче і своїм дарком причинитися, хай впише своє ім'я на цей лист паперу, а зараз завтра вишлемо складку і підписи до Львова.

— Браво, браво! — загули панотчики і поперли о. Ілію до стола, де лежав уже лист паперу побіч бляшаної, в цвітці мальованої, таці. На папері на самім версі було написано великими буквами: «В пользу редакції «Слова» жертви, зібрані оптом Ілією в Д... О. Ілія — 10 зл.». Під о. Ілією підписувалися інші, а на таці почали сипатися гульдени та дрібняки. Всі ті гроші носили на собі сліди поту, немитих, важких, грубих рук, а не один такий папір, бачилось, досить у долоні здавити, щоби покапала з нього гаряча людська кров, щоби роздалися з нього спогнання та зіпхання писячів нещасних, замучених, що з тими гульденами та дрібняками по частці життя і серця свого уткнули в жменю панотчиків. А завтра ті криваві, потом і слюзою напоєні гульдени та дрібняки підуть на руки «благородних» редакторів та «издашелів-патріотів», котрі своєю чергою порозкидають їх любенько по шинках, каварнях і інших, не менше, як самі вони, «благородних» місцях!..

По сплаченню контрибуції у всіх гостей мов гора з плечей зсунулася. Панотчики вернули до тарока, молодіж до танцю, спарші дами до розмови про торішній сніг, — одним словом, усе знов пішло звичайним ладом, а з хвиливого патріотичного пожару навіть іскорки, навіть попелу не лишилося...

Була дев'ята година з-рана, коли скінчилася забава, а гості, дримаючи та пропирajući сонні очі, роз'їхалися. О. Ілія не лягав усю ніч ні на волосок, але його папріотизм не дозволяв йому й тепер заснути, поки не напише листа до пана редактора «Слова» і не відішле йому зібраних учора грошей. Він засукав рукави, пропер очі, що непослушно раз-у-раз злипалися, розмахнув руками, щоби надати їм більше сили і, взявши за перо, почав писати лист. Але липли очі й рука відмовляла йому щораз голосніше послуху. Замість «Благородний» написав «Брагородний», а замість «Редакторъ» — «Ледакторъ», а побачивши нараз обі помилки, розлюпився і роздер папір. В пій хвили роздалося за дверми в сінях шуркання чобіт о підлогу — знак, що хтось із села прийшов до егомостя.

— Хто там? — крикнув гнівно о. Ілія, маркітний, що «мара якась темлює пими хлопами тепер, коли в нього часу немає!»

Двері звільна отворилися, і несміло всунулася до свіплиці бліда, вимарніла спатв Максим.

— Слава Сусу Христу! — сказав він з низьким поклоном.

— А чого там? Чого тобі так рано? — запитав панотець.

— А, прошу егомостя, жінка вмерла.

— Так? Ну, і що-ж?

— Та я прийшов, що егомоств схотятв, щоби грішне тіло поховати?...

— А, небоже — відповів о. Ілія, встаючи, — та-бо вона несповідано вмерла! Що то за порядок?

— Та... якось так, прошу егомостя, відвелося. Я сам... І шуп піди, і там, і цього доглянв, і того допанпруді, і коло славої денв і ніч...

— Е, гореми-переми, не було коли! А до корши і на порг і всюди, то було коли, лиш до сповіді ні! А тепер, небоже, принадцятв паперків не мине тебе!

Максим пошкробався по голові і зачав просипися, відмовляти, що-ді небіжка й так, слабуючи, винишила його до нитки, що нераз і на сіль не стає, що прийдегвсья й так зазичитися на похорони.

— А мені що до того? — відрубав о. Ілія. — Про мене зич, відки хочеш, мое муситв бути!

Не знаю, чи в життю селянина, і так повнім нужди, пониження та деморалізуючих впливів, бувають хвилі тяжчі, більше понижаючи та деморалізуючи, як коли приходитвсья йому, з болем і жалем на душі в найбільшій нещастю, яким буває страпа дорогої людини, поргуватися як за худобину, з чоловіком просвіченим, котрий свою діяльність цинитв, як йому забагнетвсья. Нема певної тарифи, яка усталювала-би плату за церковні треби (приймаючи вже навіть те, що церковні треби мають бути плачені!), а як і є, то селянинові незвісна. На людські чуття, що в серці селянина так само глибокі, як і в серцях просвічених людей, при таких торгах ваги не покладаєгвсья. У пих людей, що сами проповідують відречення від розкошів світу, нема і краплини стиду випягати руку по послідній, кривавий гріш народу, випягати так різко,

гордо, зухвало! І ще потом моралісти та панотчки говорять та кричать про зіпсуття, здеморалізування та недостачу людської гідності в народі! Перестаньте, «благородні панове», вперед сами вбивати та здавлювати в тім народі кожний зарід, кожную іскру людської самостійності, характеру й думки, перестаньте деморалізувати його власними прикладами, власним життям та науками, пізнайте раз і в нім брата, рівного собі, пізнайте його життя й потреби, подайте йому щирю, не брудну та користолобну руку, а побачите тоді, що народ наш не такий звір, яким його показуєте, і що коли хто завинив при його зіпсуванні, то певно найбільше ви сами!

Довгий час привав торг. О. Ілія лютився і кричав, що хлоп, то худоба, котра перед усім потребує доброго бука, що кожне його слово — брехня і неправда, і що хіба на вогні признається до правди. Вкінці таки спало на його. Максимові духу не спало сперечатися з панотцем, і, зіпхаючи, пристав на жадання о. Ілії. По відході Максима панотець тільки сплюнув і проворкотів:

— Тьфу, до чорта з хамами! Хвилі спокою чоловік не має!

І облегшивши серце таким словом, засів о. Ілія знов до писання. Бесіда з Максимом і холодний поранок протверезили його. Прилагодив другий лист, і по хвилі намислу швидко забігало перо по папері, а лице о. Ілії роз'яснилося, про-світіло від припливу папріотичного чуття, котре в тій хвилі виливав на папір.

Крізь хмари продерлося сонце і скісним, світляним сповпом лягло поперек світлиці, але до сидячого не доходило світло. У сусіднім покою чупи було спук і шелест служниці, що запряпувала по вчорашній гостині, а крізь отворені двері бачив там о. Ілія тільки стоячий насупроти форпеп'ян з розкиданими на нім ногами.

А в хаті Максима в тім часі сумно, понуро, мов у гробі. Небіжку вже обмили і нарядили на лаві. Кілька старих баб тихо-тихо крупиться по хаті, прибираючи та порядкуючи, а Максим з заломаними руками, німий, блідий і згорблений, стоїть у ніг тої, що мала бути його товаришкою і помічницею в недолі життя, а тепер стала тільки зайвим, важким тягарем. Ніхто не промовляє до нього, не потішає, не розраджує. Сам він стоїть у своїм горі, — хто знає, може думає про те, відки тут узяти грошей на похорони? Звісно, прозаїчна душа!

Але гарячий, голосний папріотизм зі своїми великими абстрактами не бачив, і не хоче бачити, тої дрібної щоденної прози!...

СИМ КАЗОК



РУБАЧ

Присвячую пам'яті Михайла Драгоманова.

В часі моєї далекої і важкої мандрівки зайшов я в величезний, густий ліс — і заблудив. Лісовий холод, що звичайно так відсвіжує, тепер пригнітав мої груди, як сумнів пригнітає душу. Величезні, чорні гілляки грізно висіли надо мною, зловіщо шелестячи листям. Круте коріння де-не-де виповзало з землі, заставляючи силця на мої ноги, немов руки паємних демонів підпиливалися захопити мене в свої кіхті. Сухі ломаки пріщали під моїми стопами, а моїй спривоженій уяві здавалося, що це пріскають, ламаються й болоче шепочуть зів'ялі і зісохлі мрії моїх молодощів. А по-над тим глуха тиша довкола, переривана хіба спрекопом віврки на гілляці або риком ведмедя в чагарі.

Я йшов спривожений, безп'ямний, німий. Буцім якась незрима сила гнала мене наперед, але куди — я не знав. Лісова гущава зовсім заслонювала мені сонце перед очима, та й і без того сонце, той ясний і непохибний небесний мандрівник

давно вже перестало бути керманичем моєї земної мандрівки. Серце надсилбно билось в моїх грудях; слух, дразнений величезною пишею віковичного пралісу, підхапував якісь непевні шуми, що лунали з найглибшого нупра мойого власного ества: то глухий, давно забутий зойк сільських дзвонів, то болючий, важкий віддих конаючої матері, то дитячі, наївно-сердечні шепти молитов, то відгуки спрашенної життєвої бурі, скрегіт тюремних ключів, уривані слова проклять і наруги, тихий плач зраженої любови, хрип розпуки й холодний усміх резигнації. Під впливом тих внутрішніх голосів, немов під впливом сумовитої матеріної пісні, помалу западала в дрімому моя свідомість, тонула в холодній темряві, губилася в лісовій гушавині. Я йшов помалу, чимраз помаліше, але все-таки не переставав йти наперед, усе наперед.

Мій спан був подібний до сну—тяжкого, болючого, тим більше болючого, що без мрії. Якесь глухе почуття, що блуджу, що не бачу виходу перед собою, що швидче чи пізніше мене покинуть сили в тій спрашній самоті, що може живцем зроблюся здобичею звірюк, які віпрять кожний запах життя в тім пралісі,—те почуття не покидало мене ні на хвилику, мучило і боліло мене ненастанно, мов тернина впромлена в ногу. Крім цього одного болючого почуття, я не чув нічого більше,—ані жалю, ані надії. Якесь опупіння огорнуло мене і заморозило все, що було в мені людського, крім цього одного, на пів звірячого, почуття болю і привоги.

Зусиллям розпуки перескакував я звалені виверпи¹⁾, продирався крізь гнилі дєбри, видряпувався на стрімкі збочі, щоб захопити оком хоч крихітку ширшого овиду. Все надарма. Праліс обгортав мене зо всіх боків і немов шептав мені мільйонами своїх листочків, скрипом своїх гілляк, спрекопанням вивірки й риком ведмедів: «Не втечеш! Не втечеш! Хто пут зайшов, прощай усю надію!»

Стемніло. Виразні обриси довколішних предметів розплилися в темряві, пворюачи докола односпайну, непроломану стіну. Я не міг зробити ані кроку далі, почуваючи, що гурдьми, головою, ногами вдрюсь о запори. Даремно смертельна привога майже до разу вирячувала з лоба мої очі: ані одного прєпопу світляного промінчика не могли захопити мої зіньки. Змучений, я впав на землю. В тій хвилі віпер, що за дня дрімав під верховіттям дерев, збудився і зойкнув протяжно, жалісно, мов післанець, що несе якусь спрашенну новину в далеку країну.

Хвилю лежав я зовсім одубілий, і мені здавалося, що темні демони пустині з тихим шепотом вдоволення обступают мене, похиляють наді мною, простягають довгі руки, щоб припулити їх до моїх грудей і спинити голосне биття серця. Я схопився на ноги, немов від допику гадюки, і в невимовній привозі ще раз винапужив зір, чи не побачу якого промінчика ряпунку в тій пітьмі.

І я побачив.

¹⁾ Виверт—повалене вітром чи бурею дерево.

Мені видалось, що блідий півмісяць повагом іде лісом, сверлюючи пітьму. Часом мигне і в таку хвилину якийсь глухий лоскіп залунає по пралісі, мов підземний грім, і слідом за ним застріщить лісовий велипень, валячися додолу. А потім знов супокійно, рівно пливе таємний півмісяць по пралісі. Мої очі, спрагнені світла, не могли відірватися від його м'явого, але спокійного блиску.

Ось він наближається, ближче, ближче, і поді я пізнав, що тайна вияснювалася досить природно. По лісі, непоптаного стежкою, йшов чоловік у грубім, мужицькім сіряці і ніс у руках сокиру, від якої йшов блиск, що здалека видався мені блиском півмісяця. Лиця того чоловіка в попемках я не міг пізнапи; в непевних обрисах маячила тільки його могутня статура і дивним огнем серед пітьми блископили його очі. В тій привозі я впав перед ним на коліна і зі здавленого горла міг я видушипи тільки пі слова:

— Рятуй заблуканого!

— Ходи за мною! — відповів незвісний мандрівець голосом таким спокійним, лагідним і при тім рішучим, що я відразу почув прилив нових сил у мускулах і нової надії в душі.

І я пішов за ним. Пітьма якось рідшала перед ним — чи по від блиску його сокири, чи від світла його очей, — не знаю. Йшов просто, не схибляючи ні направо, ні наліво, немов бачив перед собою ген-далеко якусь мету, до якої мусить наспигнути в означену годину. Йшов, не кваплячись па й не гаючись, рівним, важким, але

певним кроком. Порожно свіпилося у його слідах. Поступаючи за ним, я бачив перед собою тільки темні контури його плечей, рамен, а пі контури чим пильніше я вдивлявся в них, тим більшими видавались мені, виростали перед моїми очима до колосальних, а проте не фантастичних розмірів.

Втім темний стовбур, лісовий велипень заступив нам дорогу. Не вагавшись ані хвилини, мій провідник високо підняв сокиру й обіруч ударив нею в могутню заваду. Зойкнув праліс величезною луною і зі страшеним лускотом повалилося дерево, мов ударом грому звалене на землю, порошачи в упадку свої й чужі гілляки. Закричали сови і круки, що гніздилися в його розсохатій короні, зафуркотили над нашими головами кажани, що жили в його розщілинах, і довго ще праліс не міг упишипися по справі одного зі своїх синів. Але мій провідник байдужісінрко собі, тихо і спокійно подався наперед, а я за ним.

Та ось величезна чорна маса, стрімка скала заступила нам дорогу. Пнуться вгору її грубі бовдурі, вирізуються на темному небі дико-фантастичними контурами, тут являють подобу височених колумен, там гопицьких веж, а ще далі якихсь неясних постатей — сфінкса з піднятою лапою, монаха в каптурі, що клячить на молиппві, дромадера з просп'яненою шиєю. І знов супокійно, без ваганья, мій провідник підняв сокиру і вимірів могутній удар. Мільйони іскор бризнули з-під вістря, громовий гук запряс землею,

і віковична скала розкололася надвоє, почала тріскапи, ламалися і дробилися на дрібні брили, що з глухим лускотом валилися десь у пропасть, то знов з диким хрускотом розколювалися щораз на дрібніші шматки, рівняючи нам дорогу. І даліше спокійно, ані на хвилю не збочуючи зі своєї простої дороги, спупав мій провідник, а я за ним.

Та ось повіяло холодом на моє лице, а перед нами, десь із-під землі, почувся глухий гуркіт, шум, рик розбурханого живла. Ще кілька кроків, і перед ногами мого провідника позіхнула чорна безодня, прірва спрімкого, скалистого яру, а на дні його шумить і піниється скажена печія. Але й ця перешкода не спинила мого провідника. Блиснуло віспря піднесеної сокири, застрічало повалене величезне дерево і гепнулось своїм сповбуром півперек безодні, творячи вигідну кладку. В сказеній, безсилній люпості завили внизу демони пітьми і знищення, закликотили запінені хвилі, бризбаючи на нас спуденою піною, але це не зупинило нас: супокійно перейшли ми по кладці.

Вкінці темрява почала вменшати і праліс починав рідшати. Невдовзі ми вийшли на чисте поле і мої очі радісно повітали перший пробліск сходячого сонця, що завис на пурпурових, по краях золотом облямованих хмарках. А потім я цікаво почав роззираючись по розспеленій перед нами околиці.

Це був сумний краєвид. Величезна, безбережна рівнина, якої краї губилися десь

далеко в поранковій імлі. Ані горбика, ані корчика, ані сліду живої душі, тільки від півночі чорною стіною простягся величезний праліс від одного кінця обрју до другого. А перед нами степ і степ: дрібна суха права і пологий повзучий бур'ян,—ось і вся його ростинність. Без перепони бігли очі геть-геть по тій площі, десь у безконечність, рвучи за собою й душу і полишаючи в серці якусь невисловлену тугу, якесь почуття порожнечі, несповнених бажань, неосяжного змагання. Попопаючи в тих важких почуттях, ішов я мовчки за моїм провідником, не озирваючись по-зад себе, але тим пильніше ловлячи очима кожную точечку на горизонті, визираючи чогось, що перервало би цю ввійчу одностайність.

І оп мені видалося, що геть далеко на тлі рожевого крайнеба замаячили обриси якогось величезного птаха, що буцім-то сидить на степу, простягнувши високо в гору шю і звисивши довгий дзоб. Чи то журавель на спорожі? Чи степовий орел, пробудившись, зривається до лету? Але-ж той птах не зривався до лету, а чим більше ми наближались до нього, тим довшю робилася його шя, росла і простувалася; не дуже далеко від нього показався другий, далі третій, четвертий... Вони стояли рядом, що чим ближче, все продовжувався, стягнувся без кінця і краю і пропадав десь далеко у прозрчастій імлі. Мої очі, втомлені одностайністю степу, ані на хвилину не відривалися від тої загадкової істоти. Та чим ближче я підходив до неї, тим привожд-

ніше билося моє серце, тим виразніше я розпізнавав усю страховинність цієї істоти. Довга журавлина шия, це був високий чорний стовп; те, що виглядало мов ппашина голова, це була поперечна дилина, а дзвоб звішений додоу, це висілівши, що хипався на мопузі за кожним подувом вітру.

Я остовпів у переляку. Вид був спрашений: пруп ще свіжий, пільки до половини обдертий із м'яса хижою ппашнею; під шибеницею чорні плями крові; на суспавах сліди спрашних передсмертних мук: очі випалені, руки спалені на вуголь, кости в ногах поломані. Я зирнув на дальші шибениці: той сам вид, пільки що прупи там давніші, голі кістяки або частки кістяків, а під шибеницями заржавілі в крові жасні знаряди муки: шруби, кліщі, сорочки зі шпигачками, страшні залізні маски, зубаті колеса, ланцюги і коловороты. А ще дальше висіли на шибеницях сами пільки недогарки черепів, попрививані цвяхами, висіли смоляні сорочки і пернові вінці, широкі мечі й залізні кігті, а ще дальше—ні! мої очі не могли добігти до кінця цього страховинного ряду, що пропадав, губився десь у безконечности.

— Боже мій! — скрикнув я, закриваючи собі очі долонями, — чи це сами розбійники?

— Ні, — відповів мій провідник, — це сами мученики.

І відложивши на бік свою сокиру, він прикляк під спрашним стовпом, просто стіп завішеного прупа. Попертий якоюсь паємною силою, я вчинив те саме.

— Це наша жертва, — мовив мій провідник, похилаючи лице. — Молімося, щоб па найсвіжіша жертва, замучена за правду й волю, була остання і щоб відпелер не треба вже було таких жертв.

І припавши лицями до землі, ми молилися духом і чуттям і слъозами, цілуючи землю, скроплену кров'ю мученика. А коли ми встали, мій провідник узяв у руку сокиру і наблизився знов до шибениці.

— Храм наш в дузі і в правді, — мовив.

— Ті, що своєю кров'ю записали її свідоцтво, повинні бупи для нас дороговказом, але не божками. Їх побіду, але не їх моці будемо святити.

І мовлячи це, підняв сокиру і вдарив. Упала й на порох розсипалася шибениця, — впали й розсипалися всі аж до найдавшого краю круговиду. Тільки широкий пояс родючої, буйною зеленню покритої землі визначував слід давно перебутих і похованих спраждань і боів і побід незлічимих людських поколінь. І в мойому серці розвіялось важке, привожне чуття; з більшою бадворістю, покріпленій на силах ішов я далі за своїм провідником і мені здавалося, що кожний апом тої землі, того повітря вносить нові сили, нові думки, нові, свобідніші почуття в мою істоту. Я почув себе немов членом тої самої сім'ї, одним із випворів і здобутків тих боів і спраждань тисячелітніх, одним із щасливих спадкоємців тих побід.

Та ось якась темна, величезна хмара, з блискучими, гострими шпилями виросла на сході, простерлася грізно і закрила перед нами сонце. Хвилину здавалося, що

попопить нас у цілковитій пітвмі, але це їй не вдалося. Навпаки, чим ближче ми підходили до неї, тим вона меншала, стягала свої обриси і вкінці ми побачили, що це не хмара, а тільки величезна стапуя серед рівнини. На п'єдесталі з чорного мармуру сиділа на склublених хмарах мармурова фігура мужа з довгою, кучерявою бородою, блискучими очима і з в'язкою золотистих стріл у високо піднесеній правиці. Його голова була окружена вінком золотистого проміння, а ліва рука держала випуклий щип. П'єдестал був, мов гора, що перегапила нашу дорогу, а колос на тім п'єдесталі, бачилось, уперся головою в хмари. А перед стапуєю ми побачили незлічиму силу народу внайрізніших одягах і поспавах. Одні вдягнені в довгі, білі плащі, з вінками на головах, панцювали під дзенькання монопінної музики; інші на розпалених кострах палили жерпви; знов інші зі спурбованими лицами, на колінах лізли по гострім камінню, щоб устами доторкнулися до того чорного мармуру; а з боку заковані в кайдани невольники з похиленими лицами чекали, чи скоро поведуть їх на заріз на честь того колоса.

— Хто це такий? — запитав я свого провідника.

— Символ. Закаменілий виплід їх власної уяви, що зробився їх володарем, їх піраном. Для нього їх панці й кадила, їх слязи і кров. В ім'я будущею, якого не знають, убивають теперішнє, те що бачать і чують. Щоб спасти себе від терпінь фікційних, непевних, завдають собі

і своїм братам дійсні, безмежні муки. Але настав уже час свободи. Глянь, як панцюри покинули панці і, кепкуючи, сміються сами з себе. Глянь, як жертводавці гасять огонь. Глянь, як ті, що йшли благами милосердя у чорного мармуру, випрочуютьс'я й кидують на нього камінням. Глянь, як опадають кайдани з невольників, призначених на криваву жерпву. В пору приходимо.

І мовивши це, мій провідник обіруч хопив сокиру і вдарив нею в чорний п'єдестал. Захипалася величезна будівля, заприптів до самого вершка кам'яний колос і з грюкотом пообпадало позолочуване проміння з його голови і стріли з його рук. А потім розлягся спрашений гук і гепнувся додолу колос і розспіскався на кусні, далеко й широко покриваючи землю відломами свого кам'яного тіла. Здивовані й перелякані купи народу спояли мовчки, тільки люди, прибрані в святочні одежі, з вінцями на головах, підняли спрашений репеп, викрикаючи:

— Зруйнований порядок світу! Розвалені основи всього існування! Горе, горе!

Але мій провідник, не звертаючи уваги на їх голосіння, мовив до народу:

— Не турбуйтеся! Зумійте бути вільними, і будете вільні! Забажайте бути братами, і будете братами. Зумійте жити, і будете живі.

І пішов, промощуючи собі дорогу поміж руїнами. З німим подивом ішов я за ним:

— Хто ти такий? — запитав я вкінці.

Тоді він уперве обернув до мене своє лице й промовив ласкаво:

— Чи-ж не пізнаєш мене?

Я не відповів нічого. Мені видалось, немов із цього боку зійшло сонце, і я мусів похилили очі перед тим блиском могутності, пріумфу й надії, що йшов із його лица.

— Пізнаю тебе всім серцем, усею кріпостю моєю, але ім'я твого висловити не можу,—відповів я.

— Я рубач, що рубає забори на шляху людськості, забори, покладені дикістю, темнотою і злою волею. Ти бачив частину моєї праці?

— Бачив.

— Знаєш, в чім моя сила?

— Чую... Догадуюся.

— Пізнаєш її. І мепу розумієш?

— Розумію і бажаю хоч іздалека побачити її відблиск.

— Зумій зріктися цього бажання, то мета буде найближчою до твоего духу. Не бачити тобі судилося, але пропустити стежки правди і свободи. Хочеш ставати до цієї праці?

— Хочу.

— Підеш без вагання тернами?

— Піду.

— То йди-ж!

І він дав мені сокиру.

1886 р.



КАЗКА ПРО ДОБРОБИТ

Був то собі колись Добробит. Не знаю, чи хто з вас особисто запам'ятив його, тож мушу описати вам оце його так, як мені описував небіжчик моєї баби тітчаній стрик.

Старий Добробит, то була особина наскрізь неморальна. Головна його засада була: як єсть, то шелесть! А що зроду був він Добробит, то все було в нього чим шелестіти. Любив він поїсти—ховай боже!—і животину носив перед собою таку, що свої коліна видав тільки в сні, в благословенних споминах своєї молодості. А що пива, меду і всякого напійку також за пліч не виливав, це навіть не уйшло уваги старого преподобного Нестора ліпописця, коприй і приписав йому нопу: «Руси же єсть веселіє пити».

Що був лінивий, це розуміється само собою; куди, бач, з таким животом та з п'яною головою до праці нагинається! Та й по що йому мучитися, коли він собі Добробит, і йому мабуть той із черепу

грошей доносив! Але запе до бійки, до лайки і до любощів кров у нього була спрах гаряча, а про його гордість уже й говорити не буду. Одним словом, як єсть сім гріхів головних, так усі вони немов-би прописані були на його червонім, одушим лиці, в його невеличких товщем запливших оченятах.

Ходить було ота помана по наших краю, напрудитьсь і через губу не плюне, а тільки знай сопе, і де тільки повернетсь, всюди жита, пшениці, прави в хлопа, всюди ліси темні та безмежні, ріки та стави повні риби—одним словом—добробит. А він ходить собі та все співає на ціле горло:

Де єсть руська вітчина?
Де пшениці, ячмена,
І де жита єсть досить,
Куди голод не гостить.
Ой, на-на! Ой, на-на!
Ой, там руська вітчина!

Давно говорили йому панотчики:

— Ей, небоже! Покайся, поправся, бо то не добром пахне!

Але він і вухом у той бік не веде!

— Що мені!—каже.—Я прецінь Добробит! Скоріше мене зо світу зведуть, ніж-би я мав свою натуру змінити!

— А ти думаєш, що не зведуть?

— Ну, нехай пробують!— кричить Добробит.— Хто посміє?! Адже це не добром пахне, це кримінал!

— А от побачиш! Найдуться такі, що посміють, і нічого за те їм не буде.

— Е,—каже Добробит,—вовка боятися, то й у ліс не йти! Певна річ, що всі ми помремо й до чорта в зуби підемо, але хто-би собі тим голову сушив! Що було, бачили, що буде, того не знають люди, і ви, панотче, не знаєте. А ось ліпше нумо випиймо по добрій повній та й застягнім, щоб аж гори лунали:

Я ніколи не згину,
Бо веселю родину!
Ой, ну-ну! Ой, ну-ну!
Бо веселю родину!

Отак гуляв собі мій Добробит і гадки не мав. Аж бух! Одного дня ні сіло, ні впало, прийшов «ферделюнок»¹⁾ від пана Гопмана: завтра на восьму годину рано такий та такий Добробит має спавитися в канцелярії!

Перший раз від роду у нашого Добробита забігали мурашки по-за плечима. Чого тільки може хотіти від мене пан Гопман? Адже-ж податки я всі заплатив, у праві ні з ким не стою²⁾, «шпрофу»³⁾ ніякого на мені нема, а так, знайомитися з паном Гопманом не маю охоти, бог з ним! Та, що діяти, коли наказ, то треба йти.

На другий день раненько казав Добробит запрягти коні та й поїхав ставитися до пана Гопмана.

— Слава Ісусу Христу!— сказав він чемно, входячи до канцелярії.

¹⁾ «Ферделюнок»—ферлядунок, судова повістка.

²⁾ Стояти в праві—судитися з кимсь.

³⁾ «Шпроф»—штраф, кара.

— А, чін попри, чін попри!¹⁾—сказав пан Гопман.—А, шо ви за єдна кльопа²⁾, чоґо вам трепа?³⁾

— Та я, прошу пана, Добробит. Пан мене чоґось кликали. Осб і ферделюнок.

— Ага, ага, то ви Топропит! Топре, попре, пане Топропит, сімайте! Маємо пупт те-що на вас поховорити.

— На мене?

— Ну, на вас, за вас, про вас, все опно. Скажіть мені, пане Топропит, я чула, що у вас є шпихлір хромацький?

— Та є.

— А мноха там на той шпихлір спіша?⁴⁾

— Та є жита тисяча кірців⁵⁾, пшениці щоґсь зо п'ятвсом, а вівса, бачу, буде до п'ятнадцятвсом.

— Хо, хо, хо! То топре! То туше топре! Нам акурап спільки трепа.

— Вам, пане Гопман?

— Ні, не мені самому! Пан старший від війсьвка пише, що йому трепа. Так ви, пане Топропит, посволите, шо ми сопі то спіша саперемо?

— Ба... ба... а то яким правом?—пробовкнув зачудований Добробит.

— Ну, ну, ну! Не тумайте, шо ми саттармо! Ні, ми не такі люпи⁶⁾. Ми вам тамо таку оплікацію, росумієте?

— Яку оплікацію?

¹⁾ День добрий.

²⁾ Єдна кльопа—один хлоп.

³⁾ Трепа—треба.

⁴⁾ Мноха—много; спіша—збіжжя.

⁵⁾ Кірець—міра сипучих тіл, приблизно 4 пуди.

⁶⁾ Люпи—люди.

— То такий папір, шо його мошете сховапи.

— А можна його їсти, як хліба не спане?

— Ах, кляпа!¹⁾ ви кльопа, пане Топропит! Ха! ха! ха! Їсти! Вам лиш апи їсти! А знаєте ви, Топропит, шо то є фа-терланд?²⁾

— Ні, пане, не знаю.

— Ой, ой, ой!—закричав пан Гопман, ухопив себе за голову і почав скакапи по канцелярії. Добробит думав, шо пана раптом зуб заболів, а то пан Гопман дивувався, шо Добробит не знає про «Фатерланд».

— Ну, слухайте, пане Топропит,—сказав пан Гопман, вийойкавшись прохи,—не пуптьте смішна! «Фатерланд», то є війсьвко, старші, і я! Тя того «фатерланд» кошна кльопа повинна вішпати все, шо має, і то ще са мало пупте.

— Ба, пане Гопман, а як я сам з голоду згину?

— Кляпа кльопа! Апи «фатерланд» споров пуп, а кльопа все пупте! Не схинеш! А ті оплікації, про копрі я топі касав, вони пуппуть топі носити проценпи.

— Я, пане, проценпів не хочу.

— Не хочеш? То й ще й ліпше. Я то сарас сапишу то пропоколь. А по спіша я сарас пішлю, щопи сапрали.

— Ні, пане, я не пристаю на те. Ану-ж у мене не зародить, то шо я тоді буду робити?

¹⁾ Кляпа—глупа, дурна.

²⁾ Фатерланд—батьківщина.

— Е, не сародить! Тільки працєю попре, шо все попi сародить. А я чула, пане Топропит, шо ти пуше лiнiва, ропити не хочеш! Слухай, непоше ¹⁾, апи я пiльше са таке не чула!

— А вам, пане, яке до того дiло?—огризнувся Добробит, котрому нарештi забагато стало тоi науки.—Адже-ж я до вас не йду хлiба просити, а ось ви до мене прийшли!

— Що? Як? Ти так то мене смiєш па-лакати?—крикнув пан Гопман.—Ей, ам-стiнер ²⁾! Bank hegaus! ³⁾ Влiпiть йому!

Ще наш Добробит i не оглянувся, а вже лавка в сiнях спояла гопова i цiл юрба гайдукiв ухопила його i влiпила йому так, як йому ще зроду нiхто не влiпив. Потiм повели його наново перед пана Гопмана.

— Пане,—почав було Добробит,—яким це правом ви...

Але пан Гопман перебив його:

— Мовчи, кльопа, i не каши нiкому! Ось моє право!

I вiн луснув рукою по великiй, у сви-начу шкiру оправленiй книзi.

— Вмiєш читати?

— Нi, пане, не вмiю.

— Ну, то мовчи! Ось туп моє право, параграф емеремеремрем! А тепер скаши менi, пане Топропит, є в тепе грошi?

— Та щось прохи є.

— Що то значить: прохи? Ти каши просто, скiльки є?

¹⁾ Непоше—небоже.

²⁾ Амстiнер—служачий.

³⁾ Винесiть лавку.

— Та буде там з десятих тисяч.

— У, десятих тисяч! I на шо топi, кльопа кльопа, стiльки хрошей? Шо ти з ними ропиш?

— Положив у скриню та й лежать. Їсти не просять, а так, про чорну годину, пане, най ся не пригаджає ¹⁾.

— А шо, чи я не касала!—радiсно крик-нув пан Гопман.—Де кльопа кльопа снає, шо с хрiщими ропити! А фаперланд попре-пує хрошi, пахато хрошi! Не пiйся, пане Топропит, воно топi не пропаде, а мi-станеш оплiкацiю.

— Щезайте ви, пане, зi своїми оплiка-цiями!—скрикнув Добробит, сам себе не тямлячи зi злости.

— Шо? Як? Ти менi смiєш?—запiнився пан Гопман.—Амстiнер, влiпiть йому!

Куди, куди смирнiший став наш Добро-бит пiсля того, як йому другий раз влi-пили. Побачив, неборака, шо з паном Гоп-маном таки не жарти.

— Переш оплiкацiї, кльопа кльопа?—крикнув йому Гопман.

— Та беру, прошу пана.

— Ну, так пуло срасу ховорити! А слухай ти, кльопа! Я чула, шо в тепе конi є топri.

— Та є, прошу пана.

— Пахато?

— Десять пар.

— Десять пар! Чи ти стурiла? На шо топi стiльки?

— Та так, пане, свого ховання. Продати лучитьсья, то продам, а нi, то нехай хо-ваютьсья.

¹⁾ Най ся не пригаджає—хай не пригодиться.

— Слухай, пане Топропит, фатерланд попрепує коней на війну. Топі дві пари посить, а на решту тамо топі квіт.

— Що мені з того квіта?

— Сховай! Колись, як у касі пупуць сапахато хроші, то пістанеш саплату. А коні я скашу сапрапи.

Добробит у попилицю почухався і нічого не сказав.

— Слухай, пане Топропит,—говорив далі пан Гопман,—пахато ти маєш крунту?

— Та багато, не багато, а так, стільки, що для мене вистарчить.

— Клюпа кльопа, я не того питаю, але скільки морків¹⁾?

— Як посаджу морков, то й морков родитьсья,—сказав Добробит.

— Ой, ой, ой!—закричав знов пан Гопман, мов на зуб.—Шо то са клюпа кльопа! Вона навіть не снає, шо то морк! А як-ше ти поле міряла?

— Ми, пане, на пруги²⁾.

— А мнохо пруга маєш?

— Та буде щось зо сто.

— Ну, нікс правс³⁾ не пуге. Я кашу переміряти. Того топі са много. Тосить топі пвапцяць. А решту віппишемо птя мохо прапа фон Дравсен.

Добробит тільки очі випріщив.

— А слухай-но ти! А мнохо ти плапиш потапка?

— Ой, пане, много, по десять дупків⁴⁾ з пруга поля.

¹⁾ Морків—моргів (міра менша, як півдесятини).

²⁾ Пруг поля—довга та вузька нива.

³⁾ Нікс правс—нічого з того.

⁴⁾ Два дупки—менше 5 копійок.

— Ха! ха! ха! І шо насивається мнохо? Ха, ха, ха! Вітнині с морка пупеш плапила по п'ять сріплом, росумієш?

— Ні, не розумію.

— Ну, то як соні хочеш. Се ти швипко сросумієш. А те ти пасеш хутопа¹⁾?

— Та в лісі.

— А чия шо ліс?

— Та божий.

— Що? Як? Поший?

— Ну, так. Пан каже, шо шо його, а хлопи кажуть, шо їх. А я одне кажу: ані пан його не садив, ані хлоп, значить божий. А вживати вживаємо.

— В лісі хутопа паси невілбно! Ліс панський! Ось папент!—крикнув пан Гопман.

— А куди-ж я з худобою подіюся, коли й поля уриваєте?

— Тивайся, купи хочеш! Хоч поріш, хоч у стайні терши, а в лісі паси невілбно,—крикнув Гопман.

— Ні, пане!—крикнув і собі-ж Добробит, чуючи, шо внутрі у нього немов щось обривається.—Зо мною вже робить шо хочете, але за худобою я обстану і не попушу. То не може бути! То загибіль!

— Мовчи, клюпа кльопа, і йти шо тома!—тупнув ногою Гопман.

— Ні, пане, не буду мовчати і не вступлюся звідци. Той папент мусить бути скасований!

— Що? Як? Ти смієш? Амстінер, вліпть йому!

— Ліпть, скільки хочете,—кричав До-

¹⁾ Хутопа—худобу.

бробит, — хоч на смерть убийте, але я свого не попустию.

— Вліптіть і сапрітліть! — сказав пан Гопман і пішов додому обідати. — Pfu, wie man sich mit diesen dummen Bauern herum plagen muss! ¹⁾ — зипхнув він, вийшовши з урядового будинка.

Добробит дістав, що дістав, у те місце, відкіля ноги ростуть, а в додатку просидівся в арешті з півроку, доки пан Гопман не пригадав собі його і не казав випустити.

Насунувши кучму на очі й не озираючись, пішов додому.

Дома він застав такі порядки, що й своїх чопирбох спін не пізнав.

Що спалося з ним далше, про те історія мовчить. Чи він умер, чи переродився, цього годі зміркувати. На всякий спосіб, той Добробит, який сьогодні живе між нами і який усім нам так добре відомий, зовсім не подібний до тамтого старого.

Наш Добробит тихий, смирний, працюючий, ошадний, моральний до останньої нитки, одним словом — чисте пропівенство старому.

А головне, наш Добробит дійствує з уповаження і за потвердженням згори. Кілька разів бачилось уже навіть, що ось-ось буде по нім, але завсігди в саму пору виходило розпорядження: Добробит має бути! І справді, богу дякувати, маємо його й до нині. Давньої грішної влачі не лишилося в нім ані сліду.

¹⁾ Тьфу, як із тими дурними дядьками треба натурбуватися.

Хіба тільки крізь сон часом промурмоче, та й то на жалібну ноту, першу стрічку пісеньки:

Де єсть руська вітчина?

Дальші стрічки він забув, хоч у лоб йому стріляв.

1890



ЗВІРЯЧИЙ БЮДЖЕТ

Не за горами, не за Besкидами, а таки в нашім краю був колись великий та могучий цар, що звався Лев, а на прізвище Сипий-істи-не-хоче. Добрий по цар був і справедливий; ніхто на нього ніколи не жалувався, а як часом хто хотів пожалуватися, то, звичайно, ще й не оглянувся, аж уже був небіжчик і спочивав у царських зубах. А був він царем над усею звіриною, над усею птицею, і всі його слухали.

А преба вам знати, що в звірячій царстві була вже віддавна така конституція; необмеженої власти ніхто не мав, а кожний їв тільки того, кого міг зловити, задушити й обдерти зі шкіри. Перед царем усі були рівноправні; він—найсильніший і мав право кожного зловити, задушити, обдерти і з'їсти. Під його рукою були поменші губернатори, як от Медведі, Вовки, а із них кожний мав таке саме право над меншими від себе.

Чи довго, чи коротко жили звірі під такою конституцією,—цього вам уже не скажу. Досить, що настав такий час,

коли вона їм остогидла гірше хрину, і вони сказали до царя Лева:

— Найясніший монархо, скасуй ти оту собачу конституцію! Коли рівноправність, то нехай уже буде рівноправність. Ти—цар, і всі ми хочемо бути під твоєю рукою. Ти у нас один: їж кого хочеш, дери кого хочеш, твоя воля. Але коли кожний із твоїх губернаторів схоче мати таке саме право і скаже, що й він рівноправний, що й він „szlachcic na zagrodzie, rowny wojewodzie“¹⁾, то нам, дрібноті—Вівцям, Курам та Зайцям, по prostu дихати не можна. Таке приходить, що або гинь, або смерть твоя!

Послухав цар Лев пої мови, а що сам був сипий і добродушний, то й каже:

— Що-ж, мої вірні піддані, правда ваша! Сам бачу, що вам ні в куп, ні в двері, коли кожний Вовк і кожний Шуліка схоче над вами збиткуватися. Буде, діпоники, по вашому. Теперішню конституцію скасую, коли вам допекла, і видам нову таку, що всі ви будете рівні перед правом, а право... по пільки я один. Я один, діпоники, буду масти до вас право, а решта всі нехай сидять тихо і смирно, і нехай у цілім царстві буде божий супокій! Ніхто не сміє інших нападами, ані мордувати, ані кривдити, а хто-би поважився на таке злодійство, то ви тільки спішіть до мене зі скаргою, а я покараю злодія по всій строгості права!

Велико врадувалися всі звірі, почувши таке ласкаве слово від свого царя, і

¹⁾ Шляхтич у своїй хаті, рівний воеводі.

розійшлися по домах. Аж справді, ні стій, ні пожди, цар велів по всьому царству прубити і бубнити, щоби ніхто не смів другого мордувати, дерти і їсти, і щоби по всьому царству був божий супокій.

Гай, гай, як почули про ту нову конституцію Медведі, Вовки і всякі інші драпіжники! Оп варто було побачити, який переполох між ними вчинився. Не приведи господи! Такого року та прублення наробили по всіх дебрах та гаврах¹⁾, та печерах!... А далі як знюхались та й галадрала всі побігли до царя. Обступили його столицю, що пвоя чорна хмара, і такого гармідери наробили, що Лев не знав, який у нього день і де його голова. А найбільше ті Вовчиці—так і заводили: «А що-ж наші діточки будуть їсти? Наші бідні Вовченяточка чим прогонуємо? Траву будуть пасти? Кору з дерев гризти? Ще як-би були ми, надіючись біди тяжкої, хоч капуста понаквашували! Та й то, що варша пісна капуста без солонини²⁾! Ой-ой-ой, го-ло-о-о-вонько наша бідна, недо-о-оленько наша несосвітенна!»

Слухав, слухав цар Лев того крику і заводу, а далі як не розлюпується, як не кламцне зубами, як не махне хвостом та не рикне своїм здоровенним голосом, то всі звірі прохи зі страху на місці не попадали. Тихо спало так, що хоч мак сій. А Лев до них:

— Мовчіть мені, погані бунтівники! Хто ще раз обізветься, той живий з місця не

¹⁾ Гавра—звіряче леговище, лігво.

²⁾ Солонина—сало.

рушиться. А що то ви собі думаєте? За кого ви мене маєте? Хіба я не всім звірям цар? Чи я тільки овечий опікун, козячий приятель, телячий прихильник, курячий батько? Хіба ви всі, Медведі, Вовки, Тигри, Орли та Яспруби, не є такі самі а бо й ще ліпші мої піддані і діти, як тамті? Чи ви гадаєте, що я на те конституцію видав, щоб ви з голоду дохли, а тамта голода щоби без перешкоди множилася? Дурень, хто так думає!

Всі драпіжники аж лєкше відіпхнули, почувши таку царську мову. Дух у них уступив, хоч і не знали ще, як властиво цар міркує з тою конституцією поступити, щоб і Вовки були ситі, і Кози цілі.

А Лев так далі мовив:

— Слухайте-ж, яка моя воля! Перший арпикул нової конституції каже: «Всі звірі рівні перед правом, а право—то цар». Отже, віднині я видаю таке право: всі губернаторства касуються, і ви всі маєте бути при мені, будете становити мій двір, мою прибічну сторожу і мою армію. А прочі звірі мають достарчати для мене і для мого двора поживи. Уложимо бюджет, скільки для всіх вас, для ваших родин поприбно на день справунку¹⁾, передамо той бюджет звірячій раді, вона ухвалить, і поді всі ви будете жити собі, як у бога за дверми, і побачите, що при новій конституції живеться далеко ліпше, ніж без неї. Бо коли давніше ви ніби-то й мали право хапати і їсти всякого, кого тільки подужаєте, то все-таки ви

¹⁾ Справунок—пожива.

мусіли бігати, засідалися, ловити, нераз боротися і мучитися, нераз і голоду на-млілися. А тепер усьому тому кінець. Ми ухвалене розложимо на поодинокі громади, і вони мусять нам самі все знести і достарчити, так що кожний тільки бери і їж готове. Знаєте тепер, що значить нова конституція?

Драпіжники прохи зо шкіри не повискакували з радости, почувши таке мудре вияснення нової конституції. «Справді—подумав собі всякий,—коли звіряча рада ухвалить наш бюджет, то тоді всякий скаже: що-ж, самі ухвалили, самі того хочете, то й давайте добровільно. А вже цар на те й є царем, щоби звіряча рада ухвалила все те, чого йому треба і чого він жадає».

І всі почали підскакувати з радости, як хто міг найвище, і випи, і ревпи, і пищати, і кричати всіма голосами: «Слава, слава, слава нашому мудрому цареві!». А далі, побравшись за передні руки, давай виводити перед царським престолом величній національний танець, а хор щонайдобріших співаків зацягнув на двадцять чотири голоси преславу пісню:

«Многая-гая-гая,
Многая-гая-гая
Літа-та-та-та-та-та-та
Літа-та-та-та-та-та-та
Многая літа!»

Не треба вам і доповідати того, що все й справді спалося так, як казав Лев. Медведі, Вовки, Риси, Шуліки, Орли і всякі звірячі драпіжники дуже докладно пообра-

ховували собі, скільки їм і всьому їх родові і приплодові потрібно на рік справи. З тих обрахунків цар звелів своїм міністрам уложити бюджет, скликав велику звірячу раду з усеї держави і сказав:

— Ну, діпоники, маєте, славити бога, нову конституцію. Що-ж, до вподоби вам вона?

— До вподоби, ваше царське величство!—закричали всі звірі.

— Добре, діпоники! Дуже мені подобиться. Тепер-же вважайте, що вам скажу. Усі ви обов'язані пильнувати її, як ока в голові, і в разі потреби все, але то все, що маєте, навіть життя своє, посвятити для неї!

— Кожної хвилі готові ми це зробити!—закричали в папріопичнім одушевленню Осли, Воли, Барани й інші звірі.

— Дуже мене пішисть ваш папріопизм,—сказав Лев.— Вірте, що я вмю його цінити. Конституція, котру я дав вам і котра по вік віка спановити буде славу мого правління, дорога мені так само, як і вам. Щоби сперегти її, зберігати, як найвищі святощі, й боронити пропи всякого нарушення внішнього і внутрішнього, я не тільки готов сам прудитись день і ніч, не жаліючи попу й крові, але надто установив постійну сторожу, під котрою охороною кожний з вас, навіть найслабший, може супокійно спати.

— Дай тобі, боже, много ліп прожити, наш мудрий і милосливий царю!—крикнули всі звірі, хоч уже не так радісно, як першим разом. А цар говорив далі:

— Ось вам обрахунок. На удержання моє і моєї сторожі маєте давати добро-

вільно ще, що шуп прописано, а я за те ручу вам, що в цілім краю по віки вічні панувати буде божий супокій.

Слуги роздали всім звірячим послам друкований рахунок. Заглянули послы в той рахунок, і аж мороз пішов у кожного по-за плечима. Але що вже було робити! Бодай чоловік має чорне на білім, що, коли і кому має дапи, і знає, що більше від нього не зажадають.

— Секретарю,—сказав Лев,—відчитай бюджет, може хто схоче в тій справі голос забрати!

Тоді піднявся один старенький Осел і сказав:

— Вношу, щоби увільнили пана секретаря від читання. Всі ми прочитали той бюджет і знаємо відразу, що без бюджету не можна. Всі ми віримо своєму цареві і готові для нього на все. Для того вношу щоби рада ухвалила цей бюджет без дискусії, відразу. Хто є за тим, нехай встане з місця.

Всі встали. Бюджет був прийнятий. Від того часу в звірячій царстві запанував правдивий божий супокій.

1897 р.



ІСТОРІЯ КОЖУХА

Присвячую Іванові Сандулякові¹⁾ Луки з Карлова.

Був собі кожух. Простий баранячий кожух, навіть не надто новий; правда, не лапаний та вже порядно проходжений, просяклий запахом людського поту, з поблеклими від-давня прикрасами, що колись надавали йому характер типового покутського²⁾ кожуха. Словом, тепер то був кожух звичайний, буденний, невидний, не цікавий для етнографа-аматора і на око без найменшого права до гордості.

А проте він був дуже гордий і в бесідах із самим собою, які вів звичайно в нічній темряві, висячи на жердці над постіллю господаря, чванився та виносився незвичайно.

¹⁾ Іван Сандуляк, син Луки—один з перших селян соціалістів, основоположник і член радикальної партії, визначний соціалістичний агітатор і бесідник, був послом після 1907 р. до австрійського парламенту. Автор кількох радикальних пісень.

²⁾ Покуття — район над Прутом, Черемошем, з містом Коломиєю, в Галичині. Це вже початок карпатського підгір'я.

«Що-ж то, — міркував він, — коприй кожух, копре фупро, коприй опарат церковний¹⁾ має більше право до гордості й поваги від мене? Правда, лисам, покритим гранатовим сукном, більше панбкують та шапкують, перед опаратом церковним більше припадають, та що топо значить! Усе про людське око! Бо, кажучи правду, які-ж їх заслуги? Хіба тільки, що одно від одного більше коштують. Чи можуть-же вони зрівнятися зо мною, простим, бідним кожухом, що своїм натуральним теплом ogrиває всю родину? Так! Сміливо могу сказати, що без мене одного нішто, але то нішто з родини мого господаря не міг-би підчас зими виглянути з хапи. Бо я їх єдиний кожух, єдина тепла одежа. І нехай мені вельможні лиси і вовчі шуби покажуть одну одежу, що так вірно, невпомимо і безкорисно служить своєму господареві, як я!

«Тільки що перші кури заіють, уже встає господар, стягне мене з жердки та йде до стайні, досипати худобі січки з вівсом. Верне зі стайні і спане до праці, різати січку для коней, — уже господиня накидає мене на плечі та йде до стайні коровину видоїти. Верне від корови, знов господар одіває мене на себе та йде на подвір'я дров нарубати. Нарубає дров, напоїть коні коло криниці, коровину, воду принесе і вертає в хату, але мені нема супочивку. Вже мене одіває донька, дівчина, що йде на цілий день прости до багатого сусіда за ложку справи та за

сердечне спасибі. Тільки що туди прийде, служниця того багача несе мене знов домів¹⁾, бо мушу повнити нову службу. Синок господаря, семилітній хлопчина, з'ївши кусник хліба з часником і мисчину теплої заправки, мусить іти до школи. То-ж бере мене також на свої дрібні плечі, хоч майже по кістки йому сягаю і довшим кінцем тягнуся по снігу, і йде до школи. Та й тут я не могу довго забавити. Ще в снігах знімає мене з хлопчини парубок — слуга другого сусіда багача, що потребує мого господаря, щоби йшов молопити або гній зі стайні викидати. А в полудне, коли діти виходять зі школи, знов той самий парубок несе мене до школи, щоб я хоронив від морозу хлопчину, як вертає домів. А з дому несе мене знов до господаря, а вечір знов мандрую по доньку. І так цілісінвкий день переходжу, як ткацький човник, з купа в куп, із плечей на плечі, від праці до праці, завше до услуг готовий, завше пожаданий, тужно очікуваний і з дякою прийманий. Справді, так жити, то значить не дурно жити! То значить сповняти своє призначення, служити ретельно, бути пожиточним! Так живучи, можна чутися вдоволенням зі сповнення своїх обов'язків, можна чутися гордим».

Оттак міркував собі сердечний кожух. Одно тільки його смутило, що надто швидко зуживався.

«Чую, що недовго вже мені живопіти. Незабаром шви попріскають, волос

¹⁾ Опарат церковний — ризи.

¹⁾ Домів — додому.

вилізе, ба навіть шкіра де-не-де вже починає пріскапати. І що-ж поді зробить мій бідний господар? Знаю, що вже віддавна найгарячіше його бажання — стягнутися на новий кожух, та як-же далеко до здійснення того бажання! Відколи пан дідич ліси повирубав, нема зарібку з кіньми в зимову пору. Овцеь не держить, а що руками в зимі заробить, то ледве стає на яку таку обув і на податок. Відки-ж пуп до кожуха? А без кожуха в зимі — як без духа! Ой, тяжка хлопська доле!»

II.

Одного дня зайшла маленька зміна в розкладі кожухових услуг.

Ранок минув, як звичайно.

Кожух відвів хлопчину до школи, коли це прибігає його господар, батько хлопчини, в легкій полотнянці. Вбіг до школи, учителя не було, і, хукаючи в пальці, сказав швидко хлопцеві:

— Юрню, дай-но мені кожух! Пан дідич прислав по мене, каже мені їхати з його фірами в ліс.

— Ой, а як-же я верну зі школи без кожуха? — повідає хлопець, скробоючися в голову.

— Візьми, синку, ноги на плечі та й біжи хутко, то зігрієшся, нічого тобі не буде, — сказав батько, одягаючи кожух. — А може бог дасть, що в дворі знайду ліпшу роботу, то на другий кожух стягнемось, — додав, аби потішити затурбованого хлопчину.

Того дня вже кожух цілий день не злавив з плечей господаря. Коли вечір оба вернули домів, кожух у прьох місцях попріскав на рукавах, і господар воркотів невдоволений, бо оконом за роботу мало заплатив і навіть на другий день не казав приходити.

Та найгіршу біду застали дома: Юрцьо лежав хорий. Гарячка з'їдала хлопчину, спеклими устами спогнав без п'яни і тільки одно повторяв: «У боці мене коле, ой коле!».

Від того дня змінилася кожухова доля. Хлопець не ходив до школи. Що там радили, як хукали і шептали і плакали родичі, не вмю того сказати. Досить того, що полежавши зо дві неділі, Юрцьо подужав. Адже-ж тверда хлопська напура! Щезла гарячка, перестав кашель, не спало коломьби в боці, тільки лишилося ослаблення. Рвавсь хлопець до школи, та мати, бачучи його безсилність, не хотіла його пустити.

Коли це одного разу, власне як ціла родина сиділа коло миски запирки, а кожух висів на жерці, двері отворилися і ввійшла в хату пресвітла власть громадська: десятник і присяжний.

— Слава Ісусу! — сказали, входячи.

— На віки богу слава! — відповів господар, устаючи від стола.

— Час до обіду, — сказала господиня.

— З богом свяпим, най бог благословить, — відповіла власть громадська.

Хвилю панувала мовчанка в хаті.

— Просимо сідати, — сказав господар. Власть сіла на лаву.

— Що-ж вас, панове, до нас приводить?— питає господар.

— Та то ми, куме Іване, не самі від себе, — сказав, скробаючися в голову, присяжний. — То панначальник нас прислав.

— Ой, а що-ж там нового? — йойкнув господар. — Адже шельварок¹⁾ я відробив.

— Та то не про шельварок, — сказав десятник. — А от, хлопця до школи не посилає. Пан учитель на кару його подав. Маєте римського²⁾ заплапити.

— Римського? А боже! — скрикнув Іван. — Та-же хлопець був хорий!

— Хто-ж то знав? Чому-сте про те вчителєві не донесли?

— А боже милий! Чи-ж то чоловікові потпо в голові? — сказав Іван.

— Та, а ми також потпо не винні. Нам наказано стягнути з вас кару, римського.

— Хоч мене потпо на муки беріть, хоч мені шинами підошви печіть, коли на моім цілім обійстю римський гопівкою знайдеться!

— Нам нічого до того, кумцю любий — сказали присяжний і десятник. — Ми, куме, громадські слуги: що нам накажуть, мусимо робити. Нема грошей, нам наказано брати, що можемо. Ось кожух!

— Куме, той кожух, то наш єдиний маєток! — крикнув господар, як опарений. — Без нього ніхто з нас не має в чім виглянути з хапи на мороз.

Та даремні були благання. Вже кожух був у руках десятника, а цей, оглянувши його, сказав, киваючи головою:

¹⁾ Шельварок — громадські роботи, одбутки.

²⁾ Римський — римський, монета, приблизно 80 коп.

— Ну, два, три римські він іще завше варп!

— Не бійтеся, куме, — сказав присяжний. — Кожух ваш не пропаде. Занесемо його до Юдки. Сьогодні принесете римського, сьогодні вам той кожух вернемо.

— Але-ж, куме, бійтеся бога! — сказав Іван. — Відки-ж вам візьму римського? Адже-ж без кожуха в зимі заробити не могу!

— Що нам до того? Візьміть, де хочете! Ми маємо гострий наказ.

— Та-же кожух мокрий, — сказала господиня, ламаючи руки. — Коби бодай Юдка його осушив, поки де кине в коморі.

Та власть уже не слухала цих слів. Десятник узяв кожух під паху і, не поздоровивши нікого, вийшов із хапи. Вийшов за ним і присяжний. Ті, що лишилися в хаті після того, як винесено кожух, дізнали такого чуття, як коли-би винесено прупа когось найдорожчого з родини. Хвилю сиділи, як осповпілі, і тільки опісля, мов на команду, обі жінці заридали вголос, хлопець отер слези рукавом, а сам господар сидів понурий коло вікна і оком слідив за властю, що ні відси ні відти впала, як вихор, і понесла власне те, без чого ціла родина як спій спала вдвоє бідніша і зовсім безпомічна.

III.

Минув шидень від того дня. Іван якимось чудом добув відкись римського, заніс до війта і дістав дозвіл — узяти назад заграблений кожух. Разом з десятником



пішов до Юдки, радий, що прецінь знов дочекаєтьсѧ кожуха в хаті. Та радість його незабаром минула. Коли Юдка виніс кожух із комори, Іван уже здалека почув сопух гнилизни. Мокрий кожух, пролежавши тиждень у вогкій коморі, став зовсім непридатний до вжитку, зігнув і в пальцях розлазився. Йойкнув Іван і аж за голову вхопився руками.

— А бог-би вас побив!—сказав, обертаючися по до десятника, по до Юдки.

— Ну, а мене за що?—відповів Юдка.— Чи по я обов'язаний сушити ваші кожухи?

— А я також тому не винен,—відповідав десятник.—Казали мені заграбити, я заграбив, решта не до мене належить.

— Але-ж бійтеся бога,—лементував Іван.—Я римського заплатив і впрапив кожух! Хто-ж мені мою кривду верне?

Юдка і десятник тільки плечима сплинули.

1892 р.

СВИНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ

Присвячую пам'яті Антона Грицуняка.

Оце оповідання—не моя духовна власність. Я чув його в Збаражі, в східній Галичині, від старого селянина на прізвище Антона Грицуняка, що оповідав це на народнім вічу. Грицуняк, це дуже цікава поява, один із немногих живих іще ¹⁾ недобитків того племені оповідачів і бандуристів, що склали старі думи про діла і пригоди козаків Грицька Зборовського, Кішки, Безродного, Андибера, про битви Хмельницького з Ляхами і про прагічну втеку трьох братів із Азова, і співали-промовляли їх заслуханому козацькому війську. Його зверхній вигляд зовсім непоказний: це простий собі сивий дідусь, одягнений не пишно, а навіть бідно, не надто високий, сухий, з лицем, поораним прудами життя, але повним виразу, з чорними блискучими очима. Він не вирізняєтьсѧ нічим із юрби селян, рідко вмішуєтьсѧ в розмову і на перший погляд

¹⁾ Він умер 29 марта 1900 р. (Ів. Фр.).

не виявляє інтелігенції, вищої по-над звичайний рівень галицького селянина. Розуміється, він не вмів ані читати, ані писати.

Кілька хвиль перед початком віча розмовляв я з кількома знайомими селянами. Грицуняк наблизився до нас, нас представили одного одному, ми обмінялися кількома словами і розійшлися. Мої знайомі, переважно молоді селяни, що покінчили народні школи і пильним читанням книжок розширили свою освіту, не могли мені нахвалитися Грицуняка за його незвичайний бесідницький талант і за те, що він один із небагатьох людей старшого покоління душею і тілом прилучився до радикального селянського руху.

Не диво, що я був дуже цікавий на його промову. Але віче розпочалося, точку за точкою денного порядку обговорювано і залагоджувано, а Грицуняк не зголошувався до слова. Аж при останній точці денного порядку, де заповідалися «внески і інтерпеляції», виліз він на стіл, що заступав місце трибуни, виліз якось нероодно і очевидно піддаючися намовам знайомих. Якийсь рух і шепіт пройшов по залі, коли його фігура показалася над збором, і всі зібрані, котрих було звиш 600 людей, щільно напханих у недуже великім підсінню, запитили, хоч мак сій.

— Та, коли маю говорити, — промовив Грицуняк зовсім поважно до тих, що стояли найближче нього, — то мушу мати папір перед собою. Я то, по правді, неписьменний, але свої нумери знаю і без паперу не вмію говорити. Нехай це буде хоч-би лише податкова книжечка.

Грімкий сміх привітав цю першу Грицунякову заяву. Один із тих, що стояли найближче нього, подав йому картку незаписаного паперу. Грицуняк узяв його в обіруки, держачи перед собою, немов читаючи з нього, почав свою промову таким монотонним, співучим виголосом, немов слідував сілськкого школяра, що починає читати «по верха». Пізніше його виголос значно оживився, не виходячи проте з тону ритмічної, ніби біблійної прози. Що хвиля ціле зібрання переривало його оповідання грімким реготом, але бесідник навіть вусом не моргнув; навпаки, при ненастанних вибухах загальної веселости його лице набирало чимраз поважнішого, навіть понурого виразу, поки при кінці не дійшло до повної, деревляної апатії, котрої гумор і іронію виявляли тільки незвичайно блискучі очі під навислими бровами.

— Слухайте, браття, яку то я розмову мав недавно з одним моїм приятелем. Приходить, бачите, до мене мій приятель і ровесник, що ми з ним давно не виділися. Привіталися ми, як бог приказав, а я й питаю його:

— Ну, старий приятелю, як-же ся маєш? Як тобі поводитьсь?

— Богу дякувати, маюся не зле і поводитьсь мені добре, — він так до мене.

— Ну, це гарна новина, — кажу, — і я дуже рад-би знати, якого то ти такого добра зазнаєш?

— Якого добра? Ну, це не тяжко сказати, і ти сам це знаєш.

— Ні, ні, так ти мені не викрутишся, — сказав я до нього. — Мусиш мені докладно

сказати, що тобі за добро таке припра-
филосся.

— Ах, приятелю,—відповів він,—хіба-ж
це не добро, чого ми, богу дякувати, до-
жили? Подумай лише: панщини відколи
вже не робимо, перед законами всі ми
рівні, чи пан, чи хлоп, ну, та й конспи-
туцію, спасибі їй, маємо.

Він так багато наговорив відразу, що
при останнім слові йому не спало
духу.

— Еге, любий друже,—мовив я,—це
справді дуже гарні річі, про які ти туп
наговорив, тільки знаєш, не треба при-
дивлятися їм надто зблизька.

— А то чому?

— А тому, що вони так, як ті крамські
хустки, пускають фарбу, а та фарба
потім брукає пальці чоловікові.

Мій приятель не міг того зрозуміти,
і тому я мовив до нього далі:

— Бачиш, любий приятелю, це щира
правда, що ми тепер не мусимо робити
панщини. Але чи не схотів-би ти прига-
дати собі прохи докладніше, як то поді
бувало, а як у нас тепер?

Мій приятель не міг пригадати собі те
так докладно, то я мусив прохи під-
рятувати його своєю пам'яттю:

— Не правда? Тоді кожного дня, скоро-
рано, ходив панський опаман по селу від
хати до хати, спускав костюром до дверей
і кричав: «Ей ти, Іване, Грицю, Семене,
ану, на панщину, бо будуть буки ¹⁾ в ро-
боті!»

¹⁾ Бук—кий, палиця, різка.

— Ая, ая ¹⁾, так було поді,—сказав мій
приятель і мимовільно почухався в таке
місце, де його в тій хвилі зовсім не
свербіло.

— А як-же-ж нам тепер? Опаман не
ходить уже з костюром по селу від хати
до хати, це правда. Але що робить хлоп?
Ось я тобі скажу, любий приятелю. Хлоп
устає з доброї волі рано-ранісінько, бере
курку або півкопи яєць і йде до того самого
опамана—тепер він називається «пан
ржонца»—кладає перед ним свій дарунок
і просить його «клінне вашеці», щоб по-
зволити йому вийти робити панщину на
панським лані. А коли прийде без пода-
рунку, то пан ржонца дасть йому в карк²⁾
і полишить йому ласкаво свободу... вми-
рати з голоду.

Мій бідний приятель не здобувся нічим
відповісти на ті слова, а тільки зіпхнув
п'яченько і похипав головою.

— І перед законом ми рівні, так гово-
риш, любий приятелю,—це я так до нього
балакав далі.—Мусить бути й цьому
правда, хоч я досі якось не міг того до-
бачити. Коли прийду до пана старости
або до пана судді, або навіть до автоно-
мічного виділу повітового, то все ще чую
те саме, що й перед 1848 роком: «Чекай,
хлопе! Геть відси, хлопе!». А коли я раз
попробував бути премудрим і поклика-
вся на свою рівність перед законом, то
дістав позаушника такого цупкого та
дзвінкого, як і за опаманських часів.

¹⁾ Ая—авже-ж.

²⁾ Карк—шия, попилиця.

А оп погляди ти, як прийде до канцелярії пан дідич, пан державця або хоч-би простий пан орендар, то його ніколи не заставляють чекати на дворі, але зараз просять сідапи і поводять з ним так чемненько, так делікатно!.. Ну, таку саму рівність мали ми й перед 1848 роком!

— Але поді були буки!—докинув мій приятель і знов мимовільно почувався в це місце, де його не свербіло.

— Правда твоя,—відповів я йому,—поді були буки, а тепер повигадували де-що таке, що зовсім спане за буки. І ще може й з підсіпкою. Осб послухай, що сказав один мій сусід до пана старости. Ба-чиш, мого сусіда, преспокійну собі людину, підкусило щось поїхати до Відня,—знаєш, із пою великою депутацією, що їздила до цісаря скаржитися на ті кривди, які терпів нарід від Баденього¹⁾. Ну, а потім знаєш... та депутація вислухала що вислухала у Відні, а як вернула до краю, то всіх бідних депутатів почали п'ягати на пропоколи і карапи. То й мого сусіда не минуло це добро: пан староста засуdiv його на 50 римських грошевої кари.

¹⁾ гр. Казимір Бадені — з кінцем 80-х років був назначений намісником Галичини. Репрезентант ідеї, що «Україна і Польща то все одно». Представник польсьько-шляхетського режиму в Галичині. Вславився антиукраїнською і антиселянською політикою в Галичині. Закриптя чипалень, фальшування виборів, арешти селян, незаконні вчинки судів, що кермувалися тайними обіжниками намісника, одним словом, гостра і брутальна боротьба з українським рухом в Галичині,—це були об'яви політики баденівського режиму. В Галичині довго пам'ятали часи Баденього; зазнав їх на собі і Франко.

То мій сусід як вислухав той вирок, та й зібрався на відвагу та й каже: «Пане старосто,—каже,—я бідний чоловік. Коли я вже допустився пого великого злочину і їздив до цісаря скаржитися на ясновельможні соймові вибори, то що вже діяти, я готов прийняти за те справедливу кару. Але-ж бо моя жінка і мої діти в тім моім злочині нічогоїснько не винні, то за що-ж ви їх караєте? Карайте мене самого, а не їх. Адже коли ви накладаєте на мене таку грошеву кару, то щоби стягнутися на неї, я мушу продапи свою останню корову і ще й останню свиню і опа кара гірше впаде на мою челядь, ніж на мене самого. То-ж прошу вас, вельможний пане старосто, чи не могли-би ви зробити мені ту велику ласку і перемінипи мені ту грошеву кару на буки? Я, богу дякувати, хлоп сильний і здоровий 50 буків ще якось випримаю, але 50 римських грошевої кари, пого, бігме, не випримає мое бідне господарство». Так говорив мій бідний сусід до пана старости, але пан староста не вволив його волі, бо, мовляв, ми тепер перед законом усі рівні, буків нема, а що велять заплатити, те заплати, хоч із коліна вилупи. І мій бідний сусід жде тепер леда-день¹⁾ урядової екзекуції та грабіжу на все своє добро, бо той грошової кари не заплатив і досі. Ну, і що-ж ти скажеш, любий приятелю, про ті новомодні буки, які замість певної одної

¹⁾ Леда-день—щодня.

частини тіла б'ють цілого чоловіка і ще й усю його сім'ю?

Мій приятель знов не здобувся ні на яку відповідь, а тільки зіпхнув тяженько.

— І констипуцію маємо також,—почав я по короткій мовчанці знов говорити до свого приятеля,—ая, маємо! Кажуть, вона дуже гарна і препишна. Ти бачив її коли, любий приятелю?

— Бачив? — здивувався мій приятель.— На папері, в книжці друковану, бачив, чому ні!

— Е, ні, я не про паперову говорю,—відповів я,—а про правдиву, таку, як вона виглядає по самій правді. Бачив ти коли цю дійсну, живу констипуцію?

— Як-же-ж її можна бачити? Адже-ж усі ми жиемо в ній, відчуваємо її...

— О, так, відчуваємо її, це ти правду сказав. А ось я бачив її на власні очі і хочу тобі це оповісти. Іду ото я раз зі своїми двома синами до Тернополя на ярмарок. Перед нами їхав незнайомий мені господар із жінкою. Чоловік сидів напереді і поганяв кіньми, жінка сиділа з-заду на сидженню, а між ними, обстелена соломною і добре звязана, лежала здорова, годована свиня, що її везли до міста на продаж, і спокійно вистромила з воза свою клапоуху голову. Приїзжаємо до Тернополя, переїзжаємо через рогачку¹⁾, аж тут, ади²⁾, коло рогачкової будки сидить підстаркуватий панисько, має в руці

¹⁾ Рогачка—деревляна застава на дорозі, щоби збирати податок за проїзд шляхом, чи за привіз продуктів в город, щось як мито.

²⁾ Ади—гляди.

блискучий ніж і курить люльку на довгім цибусі... от таким довгім! Скоро тільки побачив віз із свинею, зараз зірвався з лавки і крикнув, як з бодні¹⁾:

— Стуй, хлопе!

Господар зупинив віз, а панисько з ножем наблизився до них.

— Що тут везеш на возі?—запитав він гостро.

— Свиню, проше ласки пана,—покірно відповів господар.

— Та я й сам бачу, що це свиня, але як ти везеш її? Га! Чи не бачиш, що бідній худобині від посторонка геть попухли ноги? А ти лайдаку, а ти непотрібе, чи ти не знаєш, що невільно так мучити бідну скопину?

Цеє мовлячи, панисько наблизився до свині і своїм ножем розтяв на ній посторонки так шпарко, що в поспіху покаличив свинячі ноги.

— Марш на поліцію! Мусимо тебе покарати як слід!—кричав невмолимий панисько і свинячий освобідник.

Хлоп сидів переляканий, як задеревілий на возі; він почав було випрошуватися у сердитого паниська, але де тобі, цей ані слухати не хоче! Але хлопова жінка була, видно, догадливіша. Вона зміркувала, як спекатися біди. Поки там її чоловік перемовлявся з неподатливим паном, вона випягла з-за пазухи червону хустину, пошпорталася в ній якусь хвилю, видобула зав'язаних ув однім її розі 20 крейцарів (вона, певно, два дні гірко робила

¹⁾ Бодня—бочка,

і голоду намлілася, поки заробила їх!), вписнула їх неподатливому паниськові в жменю і почала поді й собі-ж просити його разом із чоловіком. Аж тепер неподатливий панисько попроси змяк і промовив:

— Ну, цим разом ще вам дарую і пуцу вас вільно, але пам'ятайте собі це, доки життя вашого!

Підчас тої пригоди я зі своїм возом відїхав був прохи наперед, але казав хлопцям запримати віз, бо хотів побачити, який буде кнець тої справи. Почекали ми добру хвилю, поки господар зо свинею знов проїхав попри нас. Але порядок на возі був уже тепер зовсім не той, що вперед. Жінка сиділа напереді і поганяла кіньми, а чоловік сидів іззаду й обома руками держав свиню, обнявши її за шию. А свиня, увільнена з посторонків, стояла тепер на возі просто, роззиралася на всі боки, кожної хвилі полохаючися перед кожним новим предметом, кожної хвилі готова до скоку. І недовго тривало, аж ось надїхала блискуча панська четверня: коні чвалали, дзвоники теленькали, фірман лускав з батога... Свиня перепудилася спрашенно, кинулася і вискочила з воза. Господар, що держав звіря за шию, був, очевидно, слабший від нього і також вилетів з воза і впав так нещасливо, що розбив собі до крови лице о камінь, а свиня в ноги! Аж мої хлопці посхапувалися з воза, дігнали її і помогли господареві пішки завести її на торговицю. От так то, друже мій, виглядає у нас свинська конституція!

Але це ще не все.

По полудні того самого дня вертав я з Тернополя, так завчасу, щоби на ніч заїхати додому. Наближаємося до рогачки, а там усе ще сидить той сердитий пан з блискучим ножем і спокійнісенько пакає собі люльку на довгій цибусі. Повів я очима по передміських полях, аж бач, геть далеко на гостинці йдуть два чоловіки в хлопським убранню і рівним кроком наближаються до міста.

— Ну, ті певно довго служили при війську,—подумав я собі,—і так там твердо навчилися «слома-сіано»¹⁾, що й тепер іще, на старости літ, держать крок і машерують рівно в гліді²⁾.

Але коли вони вчинилися до нас прохи ближче, побачив я за ними щось чорне, а по-над їх головами щось блискуче, ніби довгий огнистий язичок. То вже не треба було великої премудрости, щоб виміркувати, що це шандар³⁾. А коли надійшли ще ближче, то я почув при кожнім їх кроці таку тихеньку музику: дзінь-брязь! дзінь-брязь!

— Ага,—подумав я собі,—ось у чім пуп штука! Ось чому вони так гостро крок тримають і так рівно машерують у гліді! Але чекай-но ти, пане шандаре! Нехай-но ти надійдеш до рогачки! Нехай-но ти з пими бідними, так болюче до купи скотаними людьми покажешся на очі серди-

¹⁾ Слома-сіано—так погірливо називали військову муштру, бо коли вчили салдат машерувати, то в такт говорили «слома-сяно».

²⁾ Глід—з німецького ряд.

³⁾ Шандар—жандарм.

тому панові з блискучим ножем, шам по пи пізнаєш, як по можна так мучити хрещене сотворіння!

І я вже препещав у душі, щоби сердитий пан при рогачці з надто великого поспіху при розбиванню кайданів, якими сковані були ті нещасні, не покалічив так і їх рук, як покалічив був свинячі лаби. Не менше цікавий був я й на те, як по накинеться сердитий пан на нелюдяного шандаря і як поведе його на поліцію. Але, на моє превелике диво, нічогосінько подібного не спалось. Два сковані чоловіки і шандар спокійнісінько перейшли через рогачку і пройшли попри сердитого пана. А сердитий пан не по щоб госпро накинувся на шандаря, але де там! Успав і поклонився йому дуже чемненько, а я з оп таким носом поїхав додому. Так оп тобі, любий приятелю, — закінчив я свою розмову, — так виглядає хлопська конспірація. Хлоп мусить завидувати проспій свині.

Бурливі оплески, що зірвалися по тій промові, претвали досить довго. Коли впихли, старий Грицуняк додав:

— Вибачайте, мої любі, я власливо повинен був сказати вам це при почці «причини еміграції», але думаю, що й тепер воно ще не за-пізно.

І з цими словами він зліз зі стола.

1896 р.



ГОСТРИЙ-ПРЕГОСТРИЙ СТАРОСТА

I.

Був собі раз у Галичині староста, па й гострий-прегострий! Вони по в тім краю всі гострі, але староста пан Зам'япальський був ще геть-геть гострий від інших. Хоч молодий ще чоловік — йому ледве минуло 45 літ — він не тільки авансував уже на те високе й одвічальне становище, але загалом мав славу взірцевого старости, а де-хто вважав його «мужем будущини», призначеним на те, щоб усім «елементам перевороту» в краю показати, де раки зимують, що в галицькій «одинокій урядовій», а також у «другій краєвій мові»¹⁾ виходить більше менше на одно й означає той педагогічний метод, який у святім письмі описано гарними словами: «даши кому рани і скорпіони».

Коли-ж слава цього пана старости швидко по його вступленню на урядовання почала приймати по-проспу спрарховинні

¹⁾ В Галичині в 80—90 р. р. єдиною урядовою мовою поляки вважали польську мову, а не погоджувалися на існування другої краєвої мови — української.

розміри, постановив я уладити собі прогулку в його повіт, щоб на собі особисто досвідчити благодати його адміністративної здібності. Надто я міг повеличитися, що був старим шкільним товаришем пана старости, і це додавало мені надії, що неохайно від нього самого і від його підвладних дізнаюся не одної цінної річі для прояснення внутрішньої політики.

На разі я заїхав у відлюдне, належне до того повіту гірське село, де, як то у нас кажуть, медвідь рогачку замикає, а світ дошками забитий, і почав собі помаленьку студіювати відносини. Та ледве минуло два дні, коли в селі появилася шандар, проспівав примашерував до моєї хати і гостро запитав мене, чи маю пас? Я відповів, що я, богу дякувати, не з-за границі і показав йому різні свої папери, якими ідентичність моєї особи вилегітимована достаточна. Але для старого «ока закону» цього всього було замало і він визвав мене зараз забираючись з ним до М., столиці і резиденції пана старости. Це була досить далека і тяжка дорога, більше як 20 кілометрів, горами, лісами і дебрами. Справедливо побоюючись, що в тих відлюдних пустелях у мене несумнівно є шайка уоружених спільників, які захочуть відбити мене з рук справедливості, прикрасив шандар мої руки добре припасованими залізними обручками, що були злучені залізними брязкальцями, і так пристроений вибрався я в добрій обезпеці в дорогу, «день перед мною, а ніч за мною». Я-ж мав намір подорожувати для студій, то й оця оригінальна піша

прогулка була для мене також свого рода студією.

Скоро ми вийшли з села і піддержання спорої урядової поваги зробилося зовсім безпредметне супроти безлюдних піль і лісів, то шандар, що досі зі своїм карабіном і настромленим багнетом ішов за мною крок у крок, підійшов так, що порівнявся зо мною, і почав розмовляти зовсім по-людськи і добродушно. Показалося, що він знає мене дуже добре ще з моїх студентських часів, кілька разів був у мене в хаті і читав декілька моїх книжок. Він просив вибачити йому сьогоднішнє арештовання. Адже-ж він знає, що я в селі не зробив нічого злого, бо він цілісеньку ніч папроплював і слідив і переслухував людей, що мали яку-небудь стичність зо мною, але не міг довідатися про мене нічого і тільки пропизаконного. Але від пана старости одержав він гострий і виразний наказ — арештувати мене на всякий випадок і привести до нього в кайданках.

Я постановив був собі нічому не дивуватися, що спіткає мене в тій часті моєї піснючої вітчизни. Але при оповіданню могого вірного супутника мені таки тяжко було випримати при своїй постанові. Тим цікавіше ждав я особистої розмови з паном старостою, яка оце мала наступити.

Скоро ми вийшли в обруб міста, шандар відступив від мене і, відповідно до припису, йшов о крок за мною зі спорою урядовим виглядом. Пройшовши через місто, де я своїми наручниками на всіх прохожих

робив більше або менше мішане вра-
жіння, ми дійшли до забудовань старо-
ства. Це був звичайний маломісбкий пар-
перовий дім з широчезним подвір'ям, спай-
нею, сподолюю і з криницею з журавлем
на середині. Кури і качки проходилися
по подвір'ю, а надупий, вічно сердипий
і булкіпливий индик, бачилось, панував
над усіми і виглядав, мов символ цього
цілого урядового місця.

В сінях стояло кільканацять селян у
дранпвих одежах, з шапками в руках.
Шандар, що, очевидно, вернув із подібної
місії, як і мій, стояв, опершись о дере-
вляну галерію, поставивши сумирно свою
«жінку», цеб-то свій карабін, обік себе.
При моїм приході оба шандарі привіталися
і пробуркотіли кілька незрозумілих для
мене слів. Селяни розступилися в дві
лаві і ми ввійшли до тісного, досить тем-
ного і брудного і зовсім порожнього пер-
едпокою. Тут шандар зняв із мене кай-
данки і крадвкома поцілував обі мої руки
в тих місцях, де від тиску заліза пона-
бігали були сині обручки. Здається, навіть,
що при тій нагоді він кулаками обтирає
собі щось із очей, але може це так
тільки мені видалося, бо вже в найближ-
чій хвилині він стояв, випростувавшись
як струна, і, відвернений від мене, обтрі-
пав свій мундур, застпував розмірено при
рази до дверей повітового «святая свя-
тих» і непокликаний ввійшов до середини.

Я лишився сам у передпокою. По зви-
чайних двох годинах чекання шандар вер-
нув і велів мені ввійти. Він ввійшов за мною,
велів мені зупинитися близько порога

і сам станув німий і випростуваний
у «штелюнку»¹⁾ обік мене. Пан староста
сидів при своїм урядовім столі на супро-
пилежнім кінці досить просторої кім-
напи і писав щось. Здавалося, що він
дуже заплений у якійсь вельми пильній
праці, бо пройшло кілька мінут, поки
здужав відірватися від неї і обернутися
до нас лицем. Усе ще обернений до нас
плечими, а тільки зирнувши зизом і не
рушаючися з місця, він озвався чи радше
буркнув:

— Прошу ближче!

Ми з шандарем поступили кілька кро-
ків ближче до нього.

— Як називаєтеся?—запитав пан ста-
роста, що тимчасом устав був із крісла
і змірив мене своїм орлиним зором від
ніг до голови.

Я відповів на його питання.

— Можете йти, Бордуляк,— промовив
він, оберпаючися, до шандаря,—але заче-
кайте там у сінях.

Шандар салютував по військовому, зро-
бив гостро військове «kehrf euch»²⁾ і пі-
шов.

Пан староста поступив пару кроків
до мене. Його лице було зовсім супо-
кійне, лише стиснені уста виявляли
тверду рішучість.

— П-гане—промовив він до мене таким
голосом, яким можна-би було промовити
до сумління глухо-німому коневі— як ви

¹⁾ Штелюнк — з німецького, станути на позір
(смирно).

²⁾ Kehrft euch—поворот.

смієте приходити до мого повіту і бунтувати мені хлопів?

Я відповів зовсім покірно, що не бунтував нікого, а хіба тільки від де-яких баб позаписував пару опришківських¹⁾ пісень.

— Пане, не жартуйте! Справа поважна. Я маю докладну реляцію про все, що ви робили і говорили.

— То мене дуже пішиють, коли це справді така докладна реляція,— промовив я.— То в таких разі пан староста певно знають, що я не зробив нічого пропизаконного.

— Так що-ж ви робили?

— Думаю, що ліпше буде,— осмілюсь я відповісти зовсім скромно,— коли пан староста зволять мене випитати тільки про ті незаконності і бунтарства, про які там стоїть у реляції. А все инше пану старості може бути байдуже.

— Ні, пане! Ніщо мені не байдуже!— відповів усе ще грізно пан староста, знаючи добре, що в його реляції нема нічого такого.

Замість відповіді, я поклав перед ним свою записну книжку, де я позаписував народні пісні й бібліографічні виписки із старих церковно-славянських друків, знайдених мною в церкві того села— розуміється, українськими й церковно-славянськими буквами. Пан староста вхопив книжку і почав перегортати картки, але на його чолі знов почала набігати гнівна жилка.

¹⁾ Опришки—гірські розбійники.

— А це що має бути?

— Записки й виписки, які я поробив у вашім повіті. Адаже в реляції, певно, щось про них говориться.

Пан староста ще раз кинувся перегортати картки книжки і знов відвернувся від неї розчарований.

— Я цього монгольського письма не вмю читати. Розповіжте мені усно, де і з ким ви були, що робили і що говорили?

— Жаль мені дуже, але я все забув. Пан староста зрештою знають це все ліпше.

— Відки у чорта маю я це знати?— скрикнув староста.

— З вашої докладної реляції. Зрештою пан староста веліли мене ув'язнити й закувати.

— Що? Закувати?— перебив мене староста.— Я велів вас... закувати? Пане, як смієте...

— Про це ми ще поговоримо пізніше. Я тільки думав, що коли пан староста дали таке виразне розпорядження жандармові в тім дусі, то мусите преці найліпше знати, якого злочину я допустився. Отже-ж жадаю, щоб мене переслухано про той мій злочин, або зараз відставлено до суду.

Пан староста попав у велике пересярдя й почав, очевидно, збентежений, бігати сюди й туди по канцелярії, булькочучи якісь слова і фрази без ладу і звязку,— не знати було, чи то монолог, чи призначена для мене, але держана в дуже загальних виразах, моральна проповідь.

— Ну, чи бачив хто таке! Осб тобі на! Такий премудрий панич! Зараз його пере-слухай, а він усе забув. До суду його віддавай. Ну, ну, суд нам не впече. Про ті самі злочини! Ого-го, щоб я був такий дурний і зараз таки, ні спій, ні пожди, допустив аж до злочину. Це-би вам було дуже на руку. Але я... пишно-б я на тім вийшов! О ні, мої панови! Не туди взяли-ся. Я не буду під вашу дудку танцювати. Я розумію своє становище зовсім не так, як вам це снилось. Зовсім не так! Я почувую себе одвічальним, од-ві-чаль-ним, розумієте! Одвічальним за спокій і порядок у моїм повіті. А тут приплентається такий панок, бог зна, відкіля, і важиться без мого дозволу і без контролю швендяти по селах та відбувати по ночах сходити з мужиками!

І зараз зупинився, приступив до мене майже ніс до носа й запитав швидко й гостро:

— Про що ви говорили з мужиками минулої ночі на попівськім подвір'ю?

— Не знаю, пане старосто. Запитайте мужиків.

— Ага, коли-б бестії хотіли що сказати! Зрештою, розуміється, я вже знайду способи, щоб вивідати все до слова.

— Отець парох був також при тім. Запитайте пароха, — промовив я іронічно, бо ніяких нічних сходити на подвір'ю не було.

— Ага, цей як раз до того! — скрикнув сердито пан староста. — Такий бунтівник, задирака, неспокійна голова, такий... такий... такий шизматик найгіршого гатунку.

І він кинувся знов бігати по канцелярії, розмахувати руками й пережовувати бавовну свого монологу. Нараз зупинився знов і наблизився до мене — цим разом з виразом глибоко спурбованого прагічного бамбька.

— Але прошу-ж вас, пане доктор! Адже ви розумний чоловік... Як-же ви могли бути такі необережні, такі... такі... такі неделікатні, їй богу, с' est le mot!), неделікатні. Адже-ж знаєте моє одвічальне становище й навмисне їдете сюди, щоб наробити мені клопотів. Як раз мені! І за що? По що?

Я випріщив очі й відповів, що про його становище і про його одвічальність у мене й помислу не було і що я приїхав сюди тільки для того, бо мені було треба.

— Треба! — скрикнув він напів сердито, а напів сумно. — Н-не, це можете говорити кому іншому. Мене чейже не переконаєте, що ви за-для оцей мазанини, — і він з погордою підняв зо стола мої записки, щоб зараз-же з подвійною погордою кинути їх знов на стіл, — за-для цих дурацьких співанок та старих церковних шпаргалів вибиралися в таку далеку та утяжливу дорогу. Розуміється, ви не хочете діявити мені добровільно всю правду, хочете загнути мені харамана і в душі смієтеся з мене, знаючи напевно, що наклали мені в гніздо зозулиних яєць, а вже там найдуться такі, що висидять їх. О, так, це з вашого боку так гарно, так благородно!

1) Оце слово.

старим шкільним поваришем. А до того ти-ж певно думаєш ще сьогодні вертати до Львова, правда?

Я сказав, що це ще в мене не постановлено напевно, що я ще не думав про це.

— Але-ж так, так, їдеш до Львова, — мовив він з якимсь особливим, напів бла-галньним, напів віщим приписком. — І знаєш що? Адже-ж від нас пуп битих шість миль до найближчої станції залізної до-роги. Гарний закамарок, правда? Отже що по я хотів сказати тобі? Ага! Дам тобі свій власний повіз, за три години будеш на станції. Значить, маєш ще цілу годину часу і лишишся в мене. Так і бути, так і бути! Прошу не супропи-влятися!

До дверей застукано три рази якоюсь, чупи було, премпячою рукою.

— А це що таке? — промимрив староста і глипнув на годинник. — Ага, це певно начальник із К.!

І обертаючися до мене, промовив з не-малими гордощами:

— Гляди лише, любий мій, заглянеш те-пер у пайники моєї внутрішньої полі-тики. Надіюся, що заховаєш це для себе, зрештою як тобі подобається, бо я знаю, що роблю. Отже, поперед усього мапи-меш доказ, яка почність панує в мене в службі. Ти чув, як оце власне засту-кано до дверей. Поглянь лише, як раз тепер вибила дванацять, і на цю саму годину завіззав я перед пижнем до себе війта з К., щоб здав мені рапорт, як ви-пали вчорашні вибори до ради громадської в його громаді. Ану поглянемо, чи це він?

Стукання почулося вдруге, і на поклик п'яна старости справді війшов згаданий начальник громадської і, поклавшись низенько, зупинився біля дверей.

— Ну? — буркнув до нього пан староста.

Мужик мовчав і поклонився ще раз, ще нижче. Пан староста встав зі свого місця й наблизився до мужика.

— Ну, як-же там випало?

— Прошу пана старости... я тому не винен... Обурення в цілім селі було ве-лике... я мусів уживати всіх способів... — гикався заклопотаний начальник.

— Ну, і як-же там випало? — громовим голосом гукав пан староста.

— Партія чинальників побідила...

В тій хвилі дві блискавки мигнули в кан-целярії. Це брильянт на перстені в пана старости блиснув до сонячного світла при дворазовім бистрім руху його пра-виці. Рівночасно залунав дворазовий різ-кий ляск. Це були два грімкі позаушники, якими пан староста почастивав громад-ського начальника в одну й другу щоку.

— Ти, лайдаку! На, маєш! І зараз марш мені і внеси протест проти цього ви-бору!

— Та протест уже готовий, прошу пана старости, — промовив селянин, при-нявши позаушники, як щось таке, що зовсім належить до порядку річей і не-відлучне від урядової поваги.

— Вже готовий? Де-ж він?

Селянин виняв із своєї борсукової порби велику хустку, а з неї вив'язав зразу якийсь великий звиток, а з нього ви-няв невеличку книжку, а з неї випягнув

записаний і по канцелярійному зложеній аркуш паперу, який і подав пану старості з глибоким поклоном.

Гострий пан перебіг по папері своїм орлиним оком, зложив його, як належить, і мовив:

— Добре. Можеш іти.

І селянин, описавши зігнутою в каблук верхню частю свого тіла поземе ¹⁾ півколесо, вийшов за двері.

— Бачиш, мій любий, отаку школу я прохожу з цим хлопством,—озвався до мене пан староста з видом правдивого тріумфатора. — Так треба поводитися з цим народом. Знаю, ти зараз почнеш загороджувати мені дорогу своїми принципами, але я кажу тобі: все те дурниці. Життя—практичний учитель, а спановище старости не менше трудне, не менше одвічальне, як спановище коменданта в війні. Спокій і порядок—ось що мусить бути вдержане за всяку ціну.

— А я думав, що при тім повинні шануватися й закони, завважив я.

— Е, що там закони!—вирвалося з уст пану старості. Та зараз потім він скорчив лице, як чоловік, що розкусує зернята перцю, і мовив:

— Ну, пта, розуміється! Закони! Але це-ж те саме, що й я казав. Спокій і порядок! В тім висять закон і пророки. Бо що таке спокій і порядок? Щоб жандарми не мали нічого надзвичайного рапортувати мені, щоб я не мусив поночі та в слову висилати їх на шпіонування,

¹⁾ Поземий—горизонтальний.

щоб нікого не провадили до мене в ланцюшках, щоб я не потребував списувати протоколів, роздавати позаушників, сажати до арешту. Чи думаєш, що все те справляє мені таку велику приємність? Можеш переконатися на собі самім. Адже-ж я люблю тебе, шаную тебе дуже високо! І по що-ж ти мусив шлятися якраз по моїм повіті й зовсім не подумав навіть, що я ні за що не можу стерпіти цього? Закон—не закон, але я не можу, кажу тобі це раз на завсігди!

Було спілки правдивого чоловіколюб'я й дитячої невинности в його словах, що я не міг на серіз сердитися на нього. Хто знає, коли-б я був ним і на його місці, чи й я не був-би так само думав і поступав, як він!

— А все-таки здається мені,—промовив я,—що спокій і порядок не зовсім те саме, що законність. Візьмімо зараз найближчий приклад. У селі К. панує оцей начальник з невеличкою жмінркою багатих газдів, як необмежені пани. Вони винаймають громадські ґрунти, нищать громадський ліс, обкрадають громадську касу, обертають громадські гроші на свої приватні спекуляції й накладають на решту громадян такі додатки до податків, як їм подобається. Чи це спокій і порядок?

— Вибачай, любчику, не можу допустити, щоб ти так говорив про незаплямений автономічний уряд! Усе, що ти оце сказав, неправда, не може бути правда. Повітовий люстратор ¹⁾ розслідив усі ті

¹⁾ Люстратор—ревізор.

безглузді зажалення й протоколярно ствердив їх неправдивість. Це в мене порядок, і на тім хочу мати спокій.

— Навіть у такім разі, коли люспрапор доконав цього урядового очищення за порядну оплату з теплої руки?—запитав я.

— Знов інсинуація, якої не можеш докзати. А втім, що мене обходить люспрапор! Він не мій підчинений, і я не ручу за його чесноту.

— Зачинаю розуміти,—промовив я.— Одне лише неясне ще мені. Пан староста самі сказали, що проти К-ського вїтпа були скарги і треба було посилати в село люспрапора. Його урядове справоздання вивело справу зовсім на чистоту. Опо-ж я рад-би знати, чи пан староста самі особисто переконані про правдивість того справоздання?

— Я? Особисто?—здивовано запитав староста.—Ну, особисто... але яке, власливо, діло тобі до мого особистого переконання?

— Адже-ж пан староста подекуди також заняли становище в тій суперечці, яка в тім селі ведеться між купкою визискувачів і купкою молодших, більш освічених селян, так званою «партією читальників».

— Ах, не говори мені про тих огидних драбуг¹⁾. Самі грубіяни, раубшіци²⁾ та перекручені голови. Радикалами себе називають. Ну, так, твоя школа, любчику. Еге, дійсно, твоя школа! Але кажу тобі,

¹⁾ Драбуга, драб—босяк.

²⁾ Раубшіц—розбійник.

не маєш чого гордитися нею. Це зовсім цілковиті простаки, і лише для того бавляться в опозицію, бо їх розпирає зависть, що не вони, а старі верховодять у селі.

— Їх душ і мотивів я не знаю. Знаю тільки, що вони домагаються таких елементарних річей, як обрахунку громадської каси, прилюдного ліциповання¹⁾ громадських ґрунтів і п. и. Тому-то по їх боці й стала найбільша частка людей у селі, і ця більшість побідила також при виборах. Боюсь, що коли цей вибір буде уневажнений, по в селі може прийти до поважних розрухів.

— Ха, ха, ха!—голосно зареготався пан староста.—Розрухів, кажеш! Вибачай, але мене сміх збирає. Ха, ха, ха! У мене розрухи! Ну, то ти зовсім не знаєш нашого хлопства. Не бійся, любчику! Ще я пан над ними, і вони мусять скакати так, як я заграю, а не я під їх дудку. Вибір буде уневажнений, це таке певне, як амінів «Отчєнаші», і доперешній начальник мусить бути вибраний наново.

— Але яку-ж ціль може мати така політика?—запитав я, зачудований.—Говорю «політика», бо селяни зараз у першій розмові назвали мені цілий десяток сел, де, як кажуть, вїтпами є самі славні злодії, ошуканці, збуї²⁾, що тішаються очевидно протекцією властей.

— Це неправда, любчику мій. Рішуче неправда. Славні злодії! Хіба-ж хоч одному

¹⁾ Ліциповання—продаж з торгів.

²⁾ Збуї—розбійник.

з них доказано коли-небудь крадіж або спроневірення? А не маючи доказів у руці, як можна очорнювати таких людей? А втім, як думаєш, любчику мій, чи коприй-небудь із пих твоїх радикалів дозволив-би поводитися з собою так, як я сьогодні поведився з К-ським начальником?

— Певно ні.

— Ага! А видиш! Оп тобі й на! А в такім разі зрозумієш, що в інтересі спокою й порядку я мушу дбати про те, щоб вибирати на свої знряди й піддержувати таких людей, які мені найліпше йдуть під руку. На це я туп, і за це я одвічальний.

Розмова доходила нарешті до дуже цікавої точки, та нараз пан староста зирнув на годинник і промовив:

— Ну, мій любчику, пора вже тобі в дорогу.

Він задзвонив. Жандарм Бордуляк показався в дверях.

— Підіть до візника до стайні і скажіть йому, щоб зараз запрягав. Відвезе оцього пана на станцію залізниці. Ви також поїдете з ним, проводите пана, але поза-службово, розумієте?

— Так, пане старосто.

І коли жандарм віддалився, промовив пан староста до мене, всміхаючись на кутні зуби:

— Розуміється, ти зараз розмажеш усю ту пригоду в газетах, будеш жалуватися на насильство...

— Певно.

— Ну, так, я так і знав. Можеш чинити це, любчику. Можеш чинити! Мені цим не зашкодиш.

— Мені й байдуже про те.

— Ну, а тобі самому... Чи тобі цим pomoжеться що-небудь? Що спалося, те вже не відстанеться.

— Може це pomoже де-що на будуще.

— На будуще? Ну, можеш бути певний, доки я туп паном і комендантом у повіті, допи ані ти, ані ніхто інший, подібний до тебе, не сміє безкарно вступити на цю землю. Я буду боронитися від вас, як від зарази, і знайду вже способи... І відповім за все, про це можеш бути певний. А що торкається до тебе самого,—туп він заговорив зовсім інтимно й припис мене до своїх грудей,—я-б радив тобі від щирого серця, любчику, закинь цілу нинішню пригоду в криницю забуття. Хто знає, може прийдуть випадки в твоїм житттю, коли це буде могло тобі на щось придатися... Коли тобі буде дуже любо, що це почислиться тобі між плюси. Повторяю тобі — мені не пошкодиш, але коли промовчиш, то це буде тобі записано на користь на дуже, дуже високім місці. Бо знай,—туп його мова перейшла в ледве чутне таємниче шептання,—те, що нині спіткало тебе, це не була моя власна воля, але... Ну, досить, решта—то урядова тайна.

Коли я в супроводі жандарма вийшов на подвір'я й сів на гарний крипий повіз пана старости, а повіз рушив помалу, то надумий индик не переставав булькотати дуже люпо, замітав землю крильми, очевидно, в тім незломнім переконанню, що він туп необмежений пан не тільки над цілим подвір'ям, але й над цілим

містом і повітом, і що все премттить
перед його грізним булькотанням.

II.

Минули два роки від тої моєї науково
подорожі. Галичину тим часом навістили
соймові вибори, і люди почали вже попрохи
видужувати від їх забійчих наслідків, коли
одного дня на Маріяцькій площі у Львові
я здибав пана старосту Зам'ятальського.
Був гарний, холодний зимовий день, і він,
обпулившись кангуровим фупром, ішов
прохи скулений, але все ще немов пильно
кудись поспішаючи. Пізнав мене за першим
позирком і простягнув мені руку.

— Ну, як поживаєш, шибай-голово! Здо-
ров? Усе в гуморі? Все при апетиті, щоб
з'їсти хоч одного визискувача на день?
Га, га, га! Дуже рад тебе бачити.

Я запитав його, що поробляє у Львові
і як йому поводитись на його одвічальнім
становищі?

— Що?—скрикнув він і зупинився,—то
пи не знаєш, що я постійно живу у Львові
і що те становище вже від двох місяців
займає хтось инший?

На мій сором, я не знав про це нічого
й просив у нього вяснення.

— Е, це довга історія, хоч мені дивно,
як це сталося, що ти так-таки нічого-
сінько не знаєш про неї.

Я звинявся тим, що довший час не був
у Галичині.

— Ну, знаєш, любчику, це цікава історія,
і тобі пожиточно буде почути її. Адже
з тебе також кавалок поета, то може

моя історія тобі й придасться де-на-що.
Причинок до пізнання людей, любчику, але
то такий, які пілвки ми, політичні уряд-
ники, можемо призбирувати. А при тім,
причинок до історії людської злоби! Кла-
сичний, побачиш сам! Але що це ми ба-
лакаємо на вулиці на такім лютім морозі?
Ось ходи зо мною на хвилину. У Войце-
ховського¹⁾ сьогодні флячки, моя пасія!
Знаєш, я поді пустив тебе від себе го-
лодного, то хочу сьогодні зреванжуватися.
Ходи! При склянці пива якось наручніше
оповідапи.

Швидко потім ми сиділи в теплій, хоч
пісній, голій і досить темній сепаратці²⁾,
заїдаючи тепле снідання й попиваючи ба-
варське пиво. Пан староста проявляв
прегарний апетит і, заживши дві тарілки
флячків, розпочав своє оповідання.

— Що то я хотів казати тобі, любчику!
Ага, вибори до сойму, будь вони богом
прокляті! Не можеш думкою здумати, що
це за закрутена для нашого брата,
політичного урядника! А яка одвічаль-
ність! У мене аж мурашки бігають по-за
плечима, коли подумаю про це. А додай
іще інтриги, підшепти з найрізніших бо-
ків, підозрівання й зажалення. Багно, кажу
тобі! А над усім тим мусить староста
уноситися, як дух господень над водами.
І коби то йому хоч із верху влекшувано
його завдання! Та де тобі! Ім там досить

¹⁾ Торгівля колоніальних товарів і кімната до
снідань у Львові, куди в 90-х роках любили захо-
дити дрібні урядники. (Ів. Фр.)

²⁾ Сепаратка—окремий кабінет.

дати йому надзвичайну повновасть, зобити його, скажім так, паном над життям і смертю, а попім що! Нехай собі, мовляв, справляється, як уміє. Або ще й візьмуць та й уведуць його во іскушеніє! Гидота, кажу тобі!

Ці загальні міркування не дуже-то захопили мене до слухання. Я завважив, що це для мене темна вода во облацях.

— Зараз, зараз тобі проясниться, любчику! — сквално відповів він. — Побачиш, що я не балакаю ніякої зайвини. Але здається, що ти нічогісінько не знаєш цієї історії, що мушу розповісти її тобі *ab ovo*¹⁾.

Отже, початок історії був такий, що для недалеких соймових виборів із сільської курії ми мали трьох кандидатів. Повіт, як знаєш, наскрізь український, і для того з боку правительства в першій лінії рефлектовано²⁾ на польського кандидата. Такий кандидат виявився нам у особі пана Цяпцяпського, який незбаром, зложивши суму 3000 гульденів, одержав затвердження своєї кандидатури від польського центрального виборчого комітету. Глупий-преглупий панок, кажу тобі! Ігноранція³⁾ в політичних і всяких інших річах, якій дорівнювала хіба його шляхетська фума⁴⁾ та надумість. Але зрештою в товаристві дуже милий, особливо при дамах, добрий панечник і дуже добре грав у тарока. Його маєткові

1) З початку.

2) Рефлектувати — надіятися.

3) Ігноранція — неямучість.

4) Фума — пиха, зарозуміість.

відносини були, розуміється, сильно зашлпані, а мандап до сойму мав йому, не пямлю вже як, допомогти вилабудатися з фінансових клопотів.

В українській маборі, розуміється само собою, були два кандидати, які в своїх кандидатських промовах що сили напали на польського урядового кандидата, висловлювали дуже народолюбні, дуже поступові й дуже русько-патріотичні думки, хоча перед своїм виспулненням до кандидатури оба (не рівночасно!) були в мене і представлялися мені яко найспокійніші, найлояльніші і до правительства всею душею прихильні мужі. Один, це був старий, сільський пан-отчик, декан, чоловік, що весь свій вік не дбав ні про яку політику і, бачилось, посвячав ціле життя підки своїм «Требникам» та цілому тузинові¹⁾ своїх дітей, з року на рік, окрім календаря і шематизму, не читав ніякої книжки і за-для цього признавав себе вірним і непохитним прихильником староруської партії. Зрештою милий, гостинний пан-отець, невичерпаний фацеціоніст²⁾, славний карпяр і приспрасний стрілець. Оцей пан-отець видався мені немов сотвореним на руського³⁾ посла.

Аж шуп приносить мені лихо ще претшого кандидата, також Русина. Його сподівана кандидатура була заповіджена

1) Тузин — дюжина.

2) Фацеціоніст — ухажор за жіноцтвом.

3) Руський — розуміється український; в Галичині українці звали себе русинами.

в часописах. Я вже знав його. Великий руський папріот, гімназіальний професор, фаховий політик, письменник і газетяр, одним словом, світоч руської нації. Молодорусин, розумієтьсся. Демократ, опозиціоніст, хитра голова. «Ну,—подумав я собі, почувши про його кандидатуру,— скоріше ти пріснеш, ніж у моїм повіті одержиш мандат!» Я бідолаха й не знав, що мені самому прийдесться далеко швидче пріснути, ніж йому.

І ось одного дня цей пан кандидат зі Львова являєтьсся у мене. Представляєтьсся мені. Балакаємо про це, про те, і про політику. Панок висловлює зовсім здорові погляди. Нараз і випалив: «Приходжу представитися вам, як урядовий кандидат. Прошу, прочитайте оце!» І передав мені писання від дуже, дуже високо поставленої авторитативної особи. Я прочитав, *obstupi¹⁾*, поклонився й обіцяв сповнити свій обов'язок.

Я поїхав з новим кандидатом по повіті. Ми скликали зібрання виборців, і він представлявся виборцям. Промовляв. Кажу тобі—спрахи спрашенні! Аж мороз дере позапліч... Правдиві бунтівницькі речі про нужду та біду, та насильства, та приписк! В моїм життю я ще не чув нічого подібного. Ти, певно, не міг-би був говорити більше по-бунтівницьки. І все те смів цей нелюд розтрублювати по моїм повіті, так скажу, напикаати мені особисто під ніс. І я мусив слухати й не смів ані пікнути. В тім авторитативнім

¹⁾ Остопнів.

писанню наказано — так, наказано мені виразно іменем іще вище поставленої особи, — ти, певно, догадуєшся, якої, — мапи бачне око на поводження пана кандидата, але не робиши йому ні в яким разі жадної перешкоди. А потім я мав приїхати до Львова й самому високопоставленому здапи вірну реляцію.

Я поїхав до Львова. Розумієтьсся, що в своїй реляції я силкувався як найяркше висловити своє обурення на цього кандидата. Та подумай собі мій переляк, коли високопоставлений при тім лише всміхнувся, ласкаво похитав головою й промовив:

— Гарно! Гарно! Хитрець добре відіграв свою ролю. Опже, пам'ятайте, його кандидатура споїть. Шляхтичеві мусите обіцяти реванж при якійсь іншій нагоді й склонити його до відступлення, а попові...

— Цьому досить лише кивнути, що він зараз і сам відступить, — осмілився я перебити. Запе мене зміряно від тім'я до п'яти строгим поглядом, мов школяра, що зробив помилку в азбуці.

— Не плетіть дурниць! Піп мусить кандидувати й ганебно впасти, щоб виявилась виразно слабість його партії. Зрозуміли?

Можеш зміркувати, любий мій, що з цієї авдієнції я вийшов, мов у ступі заопиханий, увесь облипий потом. Я почув, що моя зізда блідне.

Я пішов до заприяшеного зі мною високого урядника в найближчій канцелярії, щоб перед ним розкрипи свою душу. Він з великим співчуттям розписував мене

про подробиці моєї авдієнції, про політичну ситуацію в моїм повіті, про настрій людності й т. и. Я вияснив йому, як то небезпечно впускати в мою спокійну кошару такого вовка, як оцей молодоруський кандидат. Він згодився зі мною й обіцяв мені зробити все можливе, щоб усунути цю кандидатуру. Я аж лєкше відітхнув. Мій приятель—то була дуже впливова особа, так сказати, *alter ego* ¹⁾ самого високопоставленого, і звичайно брав на себе такі делікатні історії, яких високопоставлений не бажав брати на свій карб.

В добрій надії поїхав я назад на своє становище. Наближався день виборів. Зі шляхпичем я впорався швидко: я допоміг йому здобути у Флоріянці ²⁾ гіпотечну позичку на його добра, і [при тій нагоді ті добра оціновано так високо, що шляхпич був-би дуже вдоволений, коли-б при продажі одержав був стільки грошей, скільки тепер дістав у позичку.

Лишились тепер оба Русини, і з ними я мав правдивий свяпий хрест. Раз один прибігав до мене, то знов другий, щоб очорнювати противного кандидата й просити виключної протекції у високого правительства. От як-би ти це був побачив! Кажу побі—мерзота! Піп приніс мені цертифікат від митрополіта, професор—довірений лист від якогось иншого доспойника. Піп говорив про професора,

¹⁾ Друге «я».

²⁾ Краківське товариство взаємних обезпечень від огню. (Ів. Фр.).

що це п'яниця й безбожник; професор закидав попові, що тягне до шизми й кандидує за московські рублі. А зі Львова не приходило ніщо, жадна нова інспрукція. Лиш два дні перед вибором надійшла лаконічна телеграма: «Поки що все по старому».

Розуміється, я вже задалегідь поробив усі приготування і був спокійний. Минув іще день. В повіті клекопіло, як у казані. Відбувалися збори, оба кандидати обкидали болопом один одного і проптивні партії; сипались кореспонденції, напасті, інтерпеляції і спростування. Розворушення росло до нечуваних розмірів.

Нараз, уже по замкненню канцелярії, отже вечером перед самим днем виборів надходить шіфрована депеша зі Львова. Хапаю її тремтячою рукою, розриваю штемпель і читаю:

«При завтрішнім виборі мусяць оба руські кандидати ганебно впасти, а ви самі мусите бути вибрані послані».

А під тим підпис мого впливового приятеля.

Можеш собі подумати, як мені зробилося на душі. Про автентичність наказу не було що й сумніватися,—я знав аж занадто добре стил таких наказів, а в оцьому спеціально, бачилось мені, лежав глибокий політичний змісл. Та пункт тяжкості цього наказу бачив я зовсім де-інде. Адже-ж уже був вечір, завтра мали відбутися вибори і по рівночасно в трьох місточках, досить віддалених одне від одного. Наказ прийшов пізно, а проте мені велено віднести блискучу

побіду. Очевидно, хотіли побачити пробу моєї політичної догадливості й моєї адміністративної енергії. Я зрозумів це: мені завдано важку задачу, щоб побачити, чи буду здібний до ще тяжчих. Тут ходило про цілу мою будучину. Я опинився, мов огнистий кінб-бігун перед бар'єрою. Відвага роздувала мої ніздрі.

Повзяти постанову, уложити план і визначити способи для його виконання, все це було для мене ділом кількох хвилин. Я хотів показати, що можу і як далеко сягає моя сила. Ще цієї самої ночі погнали кінні післанці на всі боки, телеграф бренив, ціла машина пішла в рух.

Другого дня у всіх трьох місточках вибрано мене величезною більшістю на посла до краевого союму.

Вражіння, яке зробив цей результат вибору... Ні, хто його сам не пережив, не бачив, тому його словами не розповіси. Подумай: в першій хвилі повне остовпіння, потім гомерівський сміх, потім де-де вибухи лютої й окрики розпуки, а потім...

Він зневажливо махнув рукою, промовив горло свіжою гальбою¹⁾ і говорив далі вже спокійніше:

— Що сказали на це кандидати? Ну, піп здвигнув лише раменами і поліз у свою нору, не кажучи ані слова, а професор, як бомба, влетів до моєї канцелярії.

— Пане старосто, — прохрипів він, ледве здержуючи свою лютисть, — що це має значити?

¹⁾ Гальба — півлітра пива.

Я мовчки показав йому телеграму. Він поблід на лиці, як спіна, поклонився й пішов, щоб, не гаючись, гнати до Львова. Я легше відітхнув. Я боявся дожити з тим чоловіком якої гіршої сцени.

Оце сиджу собі преспокійно за своїм столом і пишу докладну реляцію про хід вибору, коли нараз бух мені експрес телеграму зі Львова! Відчиняю її і — стовпію. Там стояло написано:

«Нещасливий чоловіче, що ти накоїв!»

І підпис самого високопоставленого.

Я почав уже догадуватися своєї біди, та проте скріпив серце й вислав відворотно депешу, в якій дословно повторив учорашню телеграму. По кількох годинах одержую ще дві депеші зі Львова. Одну від мого впливового приятеля, такого тенору:

«Нещасний друже! Я не посилав вам ніякісінької телеграми. Ви впали жертвою негідної містифікації. З сердечним співчуттям Ваш»...

Друга депеша була від «нього самого» і мовила коротко:

«По трьох днях зложите свій мандат, розпишете нові вибори й допилюєте, щоб вибрано професора. Кошти вашого вибору будуть вам винагороджені».

Що маю тобі ще сказати? По трьох днях я вже не був послом до краевого союму, а заким минув дальший місяць, вибрано львівського професора величезною більшістю голосів на посла. Рівночасно відкликано мене з могого спановища і надано мені шук у Львові підрядне місце. Але я ще не спратив надії. Своім вибором, хоч він і полягав на містифікації, зложив

я блискучий доказ своєї енергії і здібності. Надіюсь, що дуже швидко знайдеться для мене відповідне поле до праці.

Пан Зам'яшальський оказався дійсним пророком. При недавніх виборах до ради державної був він уже на іншим важнім і одвічальнім становищі і здобув собі нові лаври... Та це вже не належить сюди.

Ми балакали ще про його прагічну долю, і я не міг здержати себе, щоб не запипати:

— Невже-ж так-таки й не вийшло на денне світло, хто властиво дозволив собі змістифікувати вас таким нечуваним способом?

— На денне світло?— скрикнув він з невданим переляком.— Що за ідея, любий мій! Такі речі не виходять у нас ніколи на світло. Ніщо не виходить у нас на світло. Та й по що?— Ми-ж і без того знаємо, чия в тім була рука. Ти вже розумієш мене, а коли ні, ну, то тим ліпше. Решта це— урядова тайна...

Ми розсталися приятелями, — розсталися шим разом, надіюсь, на завсігди.

1897 р.



ІСТОРІЯ ОДНОЇ КОНФІСКАТИ

Його ексцеленція був дуже точний. Скоро тільки вдарила дев'ята година, був він уже в урядовім будинку, прийняв ласкаво низенькі поклони портієра¹⁾, обійшов усі довжезні коридори будинку, зайшов туп і там, не стукаючи, до канцелярії, щоб від урядуючого там достойника одержати інформації про хід діл. При тім йому не так дуже ходило про інформації, як про те, щоб переконатися, чи всі урядники²⁾ точно присутні в канцеляріях. Його ексцеленція спрах не любив занедбувати і мав величезну приємність покласти недбалому урядникові свою візитову карточку на бюровім столі: він знав уже, що бідачесько буде весь день ходити мов, отроений, бо фатальна візитова карточка буде обтяжувати його кваліфікацію, як Бреннів меч.

Тільки по такім обході прийшов його ексцеленція до своєї власної канцелярії. Він був дуже задоволений, усміхнувся,

¹⁾ Портієр—сторож, що стоїть при дверях.

²⁾ Урядник—урядовець.

коли його обслуговував канцелярійний возний, і кинув перший погляд на спіл з новими газетами. Він прочипував що-дня всі газети, видавані в Галичині, щоб поінформуватися про настрій у краю; особливо пильно читав львівські газети, а найпильніше, розуміється, опозиційні.

— Є вже газети? — запитав він канцелярійного возного.

— До послуг, ваша ексцеленціє! — була відповідь.

Його ексцеленція приступив до стола з газетами й окинув бистрим поглядом усе видане вчора вечір і сьогодні рано. Осб і лежали вони в найкращім ладі і згоді на одній дошці: урядова «Бабуся Львівська» зі своїм руським прихвостнем «Народнім Часопесиком» — твором, яким його ексцеленція гордився не мало. Обік них лежав усе охочий до послуг «Перегляд Масляний», далі люта коліб, а тепер беззуба «Шмата Народова», а наліво обі опозиційні газети «Фуражер Львівський» і... Ов, а це що таке? Другого опозиційника, «Сінника Польського», ні видом видати, ні слухом слухати! А де-ж то він? Чи йому що сталося?

— А де «Сінник Польський»? — запитав його ексцеленція канцелярійного возного.

— Це не принесли.

— Там до чорта! А то чому?

Його ексцеленція розсердився. На сьогоднішній номер «Сінника Польського» він був особливо цікавий. Це мав бути маленький архипвір дневникарства, триумф його урядової політики. Адаже-ж перед двома днями станула умова між ним

і редактором. Страшний опозиційник прийшов був до нього й висловляв дуже розумні, дуже оригінальні погляди про характер незалежної журналістики, якої потрібує польська національність у Галичині. «Ексцеленціє, — мовив він, — я ваш противник. Я демократ, щирий демократ, яким тільки може бути Поляк. Я, може, одинокий консеквентний польський демократ у Галичині. І для того приходжу до вас. Наш спільний приятель, пан з великою бородою, просив мене зробити це. Я розвинув перед ним свої погляди на характер незалежної національної журналістики, і він сказав: «Це мусите особисто виложити його ексцеленції. Він дуже втішиться, вислухавши вас». І осб я тут. А мій погляд? Він простий, як усе велике. Польська журналістика в Галичині знаходиться в важкім положенню в боротьбі з найрізнішими ворожими елементами, і для того першим її старанням мусить бути — зробитися незалежною. Незалежність — це мій поклик! Незалежність не тільки вгору, але вниз. Незалежність від тиранства чужих потентатів¹⁾, але також незалежність від далеко гіршого тиранства мас, партійности, окликів дня так званих політичних принципів і доктрин. Польський журналіст мусить мати змогу виступати проти закорінених пересудів своїх співгорожан, навіть своїх передплатників. Він мусить бути не слугою, але вчителем своєї нації. Він мусить мати змогу кермувати

¹⁾ Потентат — всесильний, могутній.

човен прилюдної опінії раз направо, по знов на ліво, як власне потрібно для національних інтересів. На це треба поперед усього відваги—і ця є в мене. Попім потрібне для цього також матеріальне забезпечення, незалежне від журналістики, Республіканських фондів я не можу брати, але-ж на адміністраційнім та автотранспортнім полі найдеться немало гарних посад, де праці мало, а плата нічого собі. Одну з таких посад я, власне, угледів для себе. Пан з великою бородою обіцяв мені вже свою протекцію. Та коли-б ваша ексцеленція захотіли кинути на вагу й своє важке слово... Зрештою, запевняю вашу ексцеленцію, що так чи сяк, я переминою свою журналістичну тактику відповідно до виложених оце мною поглядів, і після завтра у вступній статті зроблений буде перший крок у тім напрямі. Більше не кажу нічого, але надіюсь, що ваша ексцеленція будуть задоволені».

Ніколи ще його ексцеленція не сміявся так сердечно, як по відході цього лютого опозиційника й одинокого польського демократа в Галичині. Та бо й справді це не був жарт! Його знання людської душі збагатилося при тім значно, а який-же чоловік міг-би при такім збагаченню здержатися від сердечної радості.

Отже й не диво, що його ексцеленція був дуже зацікавлений сьогоднішнім номером «Сінника Польського». Не диво також, що розсердився дуже, не знайшовши на своїм столі так дуже дожданого номеру. Він живо побіг до телефону.

Дзінб-дзілінб.

— Прошу сполучити мене з дирекцією поліції.

Дзінб-дзілінб.

— Чи пан директор поліції при телефоні?

— До послуг ексцеленції.

— Чи сьогоднішній номер «Сінника Польського» сконфіскований?

— Не знаю, ексцеленціе! Зараз запитаю.

— Ви, пане надворний совітнику, ніколи нічого не знаєте. Це в вас характеристична прикмета. Прошу, розпитайте зараз, я дожидаю відповіді.

Пан директор поліції відійшов від телефону, блідий, як труп, подзвонив і велів покликати поліційного комісара, що завідував пресовим відділом.

— Чи сьогоднішній номер «Сінника Польського» сконфіскований?

— Ні, пане надворний совітнику.

— Несчастливий чоловіче! Як ви читаете газети? Там мусить бути щось справженне! Його ексцеленція сердиться дуже. Ідьте зараз до редакції і сконфіскуйте газету.

— Може прокураторія знайшла там де-що,—закинув несміло поліційний комісар,—я не міг знайти нічого.

— Поспішайте лише і сконфіскуйте живо, я зараз порозуміюся з прокуратурою.

Комісар пішов, а пан директор поліції побіг до телефону.

Дзінб-дзілінб

— Чи ваша ексцеленція при телефоні?

— Я, пане надворний совітнику. Ну, що-ж там з тим «Сінником Польським»?

— В тій хвилі його сконфіковано.

— А, так! Спасибі, пане надворний со-
вітнику.

— Лайдаки ті газетярі!—буркотів його
ексцеленція, повен обурення, відходячи від
телефону.— Туп обіцяє мені зовсім не-
двозначно, що поверне оглоблі, і я вже
промовив за ним своє слово, а тепер, бе-
стія, пише конфісковані статті! Це під-
лопа! Мушу про це поговорити серйозно
з паном із великою бородою.

Тимчасом пан директор поліції все ще
був при телефоні.

Дзінь-дзінь!

— Прощу сполучити мене з державною
прокуратурою.

Дзінь-дзінь!

— Чи пан прокуратор при телефоні?

— Так. З ким маю честь?

— Я директор поліції.

— Ах, добрий день, пане надворний со-
вітнику! Чим можу служити?

— Чи сьогоднішнє число «Сінника Поль-
ського» сконфісковане?

— Ні. Я нічого не знайшов у ньому.

— Але-ж пам мусить бути щось. Його
ексцеленція сердився дуже. Я післав уже
мійого комісара, щоб доконав конфі-
скапи. Тож прошу пана прокуратора про-
читати число ще раз. Його ексцеленція
бажає виразно, щоб це число було скон-
фісковане.

— А, так! Пошукаю. Покірний слуга.

— До побачення.

* * *

Пан прокуратор при телефоні обілявся
таким густим рум'янцем, яким певно не
обілявся був навіть поді, коли батько

прилапав був його на перших сходинах
із дівчиною.

— Там до біса! В цьому числі мало-б
бути щось незаконного, а я не добачив-би
цього! Його ексцеленція сердився дуже!
Чи тебе пристенний! Це пахне кепською
приміткою в кваліфікаційному аркушику!
Ну-ко візьмемося ще раз до цього про-
клятого числа!

І, сквашений, він заглибився в поновне,
мікроскопно-уважне читання, таке мі-
кроскопне й уважне, як уміють чипати
пільки австрійські прокуратори.

— Бог мене побий! — бурчав він, пере-
риваючи собі цю працю й закурюючи ци-
гаро,—коли серед тої пустої січки можу
знайти хоч одно зерно нелегальности!
Навпаки, мені здається, що редакція зо-
всім недвозначно робить зворот від фра-
зеологічної демократії до попаємного
урядового жолоба. Де-ж туп має бути
який злочин? Правда, коли-б мені на одну
хвилину вільно було бути тільки чолові-
ком, а не урядником, то я-б не тільки
skonфіскував, але по просту заборонив
цю шмапу. Ба, та це не йде! Ну-ко, во
ім'я господне, попробуймо шукати ще раз!

Він шукав і шукав і все ще не знайшов
нічого, коли двері відчинилися й вийшов
поліційний комісар від пресових справ,
а за ним при чи чопири поліціянти, дви-
гаючи паки свіжо надрукованих і прості-
сінько з машини сконфіскованих чисел
«Сінника Польського». Вони поскладали
ті паки в куті урядової канцелярії.

— Число запізнилося й тільки тепер
можна було забрали його з друкарні. Ані

одного примірника ще не розіслано ані не розпродано, — відрапортував поліційний комісар.

— Дуже добре, — мовив прокуратор, — але може будете такі добрі сказати мені, за що власиво сконфісковано це число?

— Я думав, що пан прокуратор ліпше знають...

— Я? Ані мені сниться. Оце шукаю вже півгодини і не можу в цьому числі знайти нічого гідного конфіскації.

— А все-таки щось таке мусить там бути, — мовив запурбований поліційний комісар. — Пан надворний совітник наказав мені гостро сконфіскувати його за-разісько і при тім був блідий та запрі-вожений.

— Боже праведний! — скрикнув проку-ратор з розпукою. — Адаже-ж тут одур хапає чоловіка! Чи може нарешті мене засліпило та затуманило? Прошу вас, пане комісаре, сідайте ось тут і помо-жіть мені шукати. Може ви будете щасливіші.

Комісар поклонився, сів на кріслі, взяв до рук одне сконфісковане число, і в кан-целярії залягла глибока, святочна пиша. Оба панови заглибилися в читання «Сін-ника Польсьького», що конче мусив бути пропизаконним.

* * *

В редакції «Сінника Польсьького» настав наспрій такий, як у хаті, з якої власне винесли мерця. В тій хвилі впадає на-чальний редактор.

— До сто чортів! Що це за порядок!

Уже майже десята година, а в місті ніде не видно ані однісінького числа «Сін-ника». Чи друкарня згоріла? Чи всі ма-шини показалися?

— Ні, сьогоднішнє число сконфісковано. — Я-а-а-ак?

Начальний редактор випріщив очі, в нього сперло дух і він не міг вимовити ані слова більше.

— Власне був тут поліційний комісар. Весь наклад проспівсьько з друкарні по-волік до прокураторії.

— Але-ж це неможливо! — скрикнув ре-дактор із глибини своєї розпуки.

— А проте щира правда.

— І яка була причина конфіскації?

— Комісар не хотів сказати. Нехай пан редактор прийдуць до прокураторії, там довідаютьсья всього.

— Мій боже! Мій боже! Сьогоднішнє число сконфісковане! Я-б і не подумав ніколи, щоб це було можливе. Чи може коприй з панів ув останній хвилі вложив там яке зозулине яйце?

Жаден співробітник не почувався ні до якого злочину.

— Ну, вже я дізнаюся всеї правди.

І він полетів до державної прокураторії.

* * *

Стук! стук! стук!

— Прошу.

— Добрий день, пане прокураторе!

— А, добрий день, пане редакторе! Чим мою служипи?

— Прошу, сьогоднішнє число «Сінника Польсьького» сконфісковано мені. Чи міг-би я довідатися, з якої причини?

— Дуже радо. Прошу, погляньте.»

І він показав йому число, в якому деякі місця були позачеркувані червоним олівцем. Спраховище! Це була його власна вступна стаття, по якій він обіцявав собі так багато в його ексцеленції! Він не міг читати позачеркуваних уступів, бо перед очима в нього почало мерещитися па туманіпи.

— Але... але... пане прокураторе, — пробублькотав він.

— Прошу, сідайте, — мовив гуманний урядник і присунув йому крісло, потім узяв число в руку і почав відчипувати голосно:

«Австрія завдала польській нації так багато ран, так довго визискувала Галичину, так довго гнобила й поганила польське національне почуття» — прошу вас, хіба-ж це не виразне підбурювання до ненависти й погорди против Австрії?

— Вибачайте, пане прокураторе, але це тільки перша половина речення, а в другій половині написано виразнісінько: «що мусимо вважати актом простої історичної справедливости, коли тепер завдяки витревалій і жертволюбній праці наших політиків доходимо до становища гідного нашої нації і рішучого впливу в Австрії». Хіба-ж це підбурювання?

— Ах, пане! Ваші речіння довгі. Хто читає початок, може й не дочекає дочитати до кінця. Або гляньте на оце дальше речення:

«Драконське переслідування нашої народности в Пруссії, огидна експермінаційна війна, яку там против Поляків не тільки

проповідують безмізкі філософи в роді Гарпмана, але переводить в діло з нечуваною брутальністю юнкерське правительство», — прошу поміркувати, це-ж явна зневага правительства, щиро заприятеленого з нашою монархією. І ви хочете, щоб я пропустив вам це?

— Але-ж прошу дочитати те речення до кінця! — благав редактор. — Адже-ж там сказано: «мусить бути для нас іще одною причиною, щоб ми всіма силами держались Австрії».

— Розуміється, розуміється! Цих слів я й не сконфіскував. Але скажіть самі: перша половина речення має все-таки своє значіння, і ця половина підпадає під закон. Або візьмім іще претій приклад:

«Наші політичні і автономічні власті виявили так багато оспалости, недбальства й навіть каридоспойної легкодушности» — ну, пане докторе, такої лайки на наше урядництво я прецінь не можу допустити.

— Але пане прокураторе! — скрикнув редактор, доведений до розпуки, — чому-ж ви все читаете тільки першу половину речення? Адже в другій половині того самого речення написано виразно: «що треба було аж надлюдської сили нашої найбільшого політика, щоб рівень нашої адміністрації піднести так високо, як його бачимо тепер — з подивом, але ще без достаточної вдячности». Хіба це лайка? Хіба це паплюження? Хіба це злочин?

— Ваш погляд — це ваш погляд, а я стою при своїм. Нехай суд рішає, хто з нас

має рацію. Зрештою внесок на конфіскату вийшов не від мене, але від дирекції поліції. Оберніться до пана директора поліції. Коли протягом години він візьме назад свій внесок, то я не маю нічого против того. А коли ні, то я мушу цю справу передати судові.

* * *

Стук! стук! стук!

— Прошу!

— Найнижчий слуга пана надвального совітника.

— Ах! Пан редактор! Прошу сідати. Що вас приводить до мене?

— Приходжу в справі тої конфіскати.

Пан директор поліції здвигнув раменами.

— Що-ж я можу вам тут порадити?

— Прокуратор заявив, що коли-б пан надвальный совітник хотіли взяти назад свій внесок, то він гопов випустити число.

— Взяти назад! Мій внесок! Але-ж я не ставив ніякого внеску, значить, не маю що й брати назад.

— Але прокуратор мовив...

— Але ні, ні! Ви помиляєтесь, і він помиляється також.

— А при тім, пане надвальный совітнику, конфіската не має ніякої підстави.

— Ну, що ви! Ніякої підстави! Гляньте лише сюди!

І він показав остовпілому редакторові червоно зачеркнену нотапку в місцевій хроніці:

«Пан Лев Зам'ятальський заручився вчора з панною Ольгою Помпінською. Цей

семеиний празник відсвятковано в най-тіснішій приятельській кружку, та проте дуже весело та сердешно».

— Так це була причина конфіскати?— скрикнув безмірно зачудований редактор.— Вибачайте, пане надвальный совітнику, але це ніяк не може поміститися мені в голову. Зрештою цю відомість приніс мені допичний пан сам особисто.

— Допичний пан?— запитав директор поліції.— А знаєте ви того допичного пана?

— Так, власне вчора я познайомився з ним. Дуже благородний молодий пан.

— Чи він вилегітимувався¹⁾ вам, що він Зам'ятальський?

— Вилегітимувався?.. Це ні, але представився.

— Я так і думав. В такім разі знайте, що ви впали жертвою негідної містифікації. Добродій Лев Зам'ятальський—то не жаден молодий панок, але старший, поважний, давно жонатий пан, а панна Ольга Помпінська—це покоївка у жінки його ексцеленції. І треба вам знати, говорю вам це довірочно, що внесок на конфісування вашого сьогоднішнього числа вийшов не від кого иншого, як власне від його ексцеленції. Можете чейже представити собі, як розсердився його ексцеленція при виді цієї нікчемної записки.

Редактор стояв мов поражений громом і добрих кілька хвиль не міг опам'ятатися.

* * *

¹⁾ Вилегітимуватися—показати документи.

Була дванацята година. Фатальне число «Сінника Польського» вийшло на-решті по пригодинному спізненню і з про-пущенням усіх інкримінованих уступів. Змучений і до дна душі знеохочений, увійшов редактор цієї часописи до роз-кішно обставленої робітні свого вель-можного протектора, пана з великою бородою.

— А, добрий день, докторе!—скрикнув прихильно пан з великою бородою і, не встаючи з крісла, простяг прихожому свою руку на привітання.— Ай, ай, ай, господи, змилуйся! Як-же-ж ви вигляда-єте? Бліді, оголомшені! Чи вам припра-пилось яке нещастя?

— Недалеко від того,—мовив сумно ре-дактор, оповів усе, що сталося, й поло-жив перед своїм протектором червоно помазюкане число. Цей перебіг очима по-зачеркувані уступи й гримнув кулаком до столу:

— Але-ж я не бачу тут, хоч мене ріж, ніякісінької причини до конфіскації.

— Я також ні. Вступна стаття...

— Препишна! Написана зовсім у такім дусі, як ви викладали мені.

— А нотапка...

— Неприємна, це правда, але це на-скрізь приватна справа.

— Найсумніше в усій тій історії те, що внесок на конфіскацію вийшов від са-мого його ексцеленції...

Пан з великою бородою зірвався з місця, немов його вшпигнула гадюка.

— Це неможливо! Хто вам це сказав?

— Сам пан директор поліції.

— До сто чортів! Тут щось та не так. В такім звязку, як ви говорите мені, це по-просту неможливе. Я мушу дійти правди й дійду її. Прощавайте, голубчику! Не потребуєте брати собі цього дуже до серця. Лишіть мені це перісте число. Завтра або позавтра я буду бачитися з його ексцеленцією й поговорю з ним про це. А ви сами, прошу вас, нехай сьо-годнішня конфіскація не знеохочує вас. Ідіть лише далі в тім напрямі, який за-почали ось тут. Даю вам слово, що все ще буде добре.

* * *

Пан з великою бородою—це була впли-вова, великовельможна, многотруджена і многозанята особа. Минули цілі при-дні, поки в нього знайшовся час завітати до його ексцеленції. Коли оба панови пе-ребалакали про це й про те, закинув пан з великою бородою:

— Прошу, ексцеленціє, як то властиво було з тою конфіскацією передучораш-нього «Сінника Польського»?

— Хіба-ж я знаю? Я такий був ціка-вий на те число, аж тут мені говорять, що воно сконфісковане.

— Як то? То це не від вашої ексцелен-ції вийшов внесок на його конфіскацію?

— Від мене? А я відки приходжу до того? Чи то я прокуратор?

— А, це пишне!—зареготався пан з ве-ликою бородою.—А директор поліції ска-зав редакторові, що ваша ексцеленція виразнісінько наказали сконфіскувати те число.

— Я-ж його й на очі не бачив!

— Осб воно. Сконфісковані уступи зачеркнені червоним олівцем, і мушу сказати, що, по моїй думці, в тих уступах нема нічого такого, що надавалось-би до конфіскації.

— Навпаки, — мовив його ексцеленція, прочитавши вступну статтю, — стаття дуже гарна і була-б певно зробила вражіння.

— Думаю, що суд не потвердить конфіскації.

— Певно ні! Певно ні! А втім, не зашкодить, коли звелю даїти президентові суду маленьке вияснення.

І його ексцеленція побіг до телефону. Дзінб-дзілнб!

— Прошу злучити мене з дирекцією поліції.

Дзінб-дзілнб!

— Чи пан директор поліції при телефоні?

— До послуг, ексцеленціє.

— Кепсько мені служите, пане надворний совітнику. Як ви могли сказати, буцім-то я велів вам сконфіскувати «Сінник Польсвкий»?

— Я так це зрозумів, ексцеленціє.

— Коли ви все так розумієте, пане надворний совітнику, то заслугуєте, щоб вас, як спій, відшупасувати¹⁾ до палати панів. Чи ви й президентові суду представили це в такім світлі?

— Так, ексцеленціє.

— Так будьте-ж ласкаві, зателефо-

уйте йому зараз, що це зовсім невірно, що я нічого подібного не наказував ani не бажав, і щоб суд не затверджував конфіскації. Мені дуже залежить на тім, щоб стаття в первіснім виді як найшвидше була знов передрукована.

• • •

Дзінб-дзілнб!

— Чи це ви, пане надворний совітнику?

— До послуг, ексцеленціє.

— Ну, що-ж там чувати?

— Власне одержав я телефоном відповідь від пана президента суду.

— Що-ж він каже?

— Суд краєвий оце перед півгодиною вповні підтвердив конфіскацію.

1899 р.

¹⁾ Відшупасувати — післати «тапом»; шупас — етап.

МІСІЯ. ЧУМА
КАЗКИ Й САТИРИ



МІСІЯ

I.

Папер Гавдентій родився на проповідника і в законі Лойолі¹⁾ вважався одним із найспосібніших і найгарячіших пропагаторів. З ентузіазмом молодця і з головою, набитою єзуїтськими схоластичними премудростями, лучив він практичний досвід десятилітньої дипини. Мрії про сміле апостольство й мучеництво за віру наповняли його голову і просвічували в його снах. Чудове небо Італії не манило його, чудеса і пам'ятки Риму в його очах не спояли й одного погляду. Далеко приманливішим блиском світились перед його уявою картини похмурого хмарного неба, диких лісів і пустинь з живучими в них ще дикішими дикарями-поганами, а то й криваві сцени муки, тортур і смерті за віру. Ті мрії були вихідною почкою всіх його думок, не дозволяли навіть нахлюнутись якій-небудь критиці, але концентруючи всі його

¹⁾ Закон єзуїтів.

духові спосібности до ділання в однім напрямі, виробили з нього дикого фанатика, майже не здатного спіймати хід думок, відмінних від його власних. Тільки з прудом він укривав свою яру неперимість до всіх відмінних переконань під маскою езуїтської смирности й укладности, до котрої його наломлено ще змалку.

Родився він під сільською стріхою четвертим сином убогого Мазура-халупника¹⁾ в Тарнівській окрузі. Із дитинства, проведеного в нужденній, напів розваленій «халупі», посполу з курми, коровою і телятем та ще з чотирма старшими братами, голими, крикливими й завжди охочими побити його хоч кілька разів у день,—з того непринадного дитинства він виніс тільки два, майже рівночасні, але спрашенно неподібні до себе, вражіння. Одно вражіння було світле, котре майже осліпило його непривичні дитинячі очі й на ціле життя дало сильний товчок його думкам і мріям: це був короткий, кількоххвиловий побут єпископа Войтаровича в хаті його родичів. Було це зимою 1846 р., на тиждень перед страшною різнею²⁾. Єпископ, їдучи кудись, за-

¹⁾ Мазур—так називають польських селян в західній Галичині; халупник—той, що має лише хату (халупу), або винаймає її в другого.

²⁾ 1846 р. був вибух польських селян в західній Галичині, т. зв. Мазурська різня, проти польських панів, що готували повстання й старалися втягнути селянство. Австрійський уряд провокаціями цей рух незадоволених селян направив проти польських панів-повстанців, і селяни устроїли велику різню панів.

блудив у снігових заметах і ледве добився до їх хати, що стояла досить подалік на краю села. Хоч і як нужденна була та лип'янка, то все-таки промерзлому і майже недужому владиці пожаданий був який-такий відпочинок. Він увійшов до хати, а коні його з саньми остались на дворі, бо не було шопи, де-б можна було їх примістити. Патер Гавденцій, що тоді ще звався по-просту «Симек», разом з іншими дітьми заліз за піч, де всі четверо збилися в одну недвижну, перелякану й зачудовану купку. Він паміть, що бачив, як батько його впав на коліна перед владикою й цілував його снігом обліплени чоботи; як мами розпалила скінки на припічку, з котрих дим, мов навмисне, попер просто їм, дітям, в очі, і на тім вогні поставила череп'яну ринку, набила до неї кілька (останніх в хаті) яєць і почала з них смажити єпископові яєчницю, і як він, малий, почувши незвичайний та принадний запах тої справи, на живомі підповз до матері й шепнув до неї (але так, що чути було на всю хату): «Мато, а ja gynke wylizel!»¹⁾,—за що мами рівно-ж досадно шепнула до нього: «A nie ródzies ty, ciagachu, bo ci pon biskup skóre wylizel!»²⁾. Конечно, коли єпископ скінчив яєчницю, ринка дісталась таки йому до вилизання, а він сам і досі не знає, що було головним змістом того світлого й сильного вражіння його дитинства: чи

¹⁾ Мато, а я ринку вилижу!—Мазурський діалект.

²⁾ А не підеш ти, байстрюку, бо тобі пан біскуп шкуру вилиже!

вид пишного убору й поважної постави єпископа, чи вилизана після його підвечірку від яєчниці ринка?

Друге вражіння було спрашне, котре мало рівно-ж сильний вплив на цілий стрій його думок. Були це криваві сцени різні, а власливо тільки її наслідків. Через віконце батьківської хапи бачив він п'янені до Гарнова драбинні вози з помордованими та покаліченими панами. Криваві та полупані голови звисали крізь щаблі та волоклися по снігу, лишаючи за собою сліди з крові й напівплинного мізку. Руки й ноги, обліпі кров'ю, мов зі шкіри обдерті, спорчали з возів на всі боки. Все инше—по була немов одна збита маса кривавого тіла, а глухі стогнання й зойки, що виривалися з пої маси, прошибали душу й подобали на зойки мучених у пеклі душ. Папер Гавденпій і досі паміть, як брапи його, вибігши украдкою босі на дорогу, найшли там і принесли до хапи одне людське око, що випало з якоїсь нещасної голови. Вони, діти, з жахом дивились на те велике, криваве око, а вкінці вложили його до черепочка і сховали в якусь шпару в печі, де воно помалу висохло на малий шушеренок. Довго це пізніше воно являлось йому в снах, величезне, оживлене, на курячих лапках, кліпало якомсь спрашенно, силувалося щось заговорити, але не могло. Від пої ранньої пори застрягли в його душу ті криваві сцени, й пізніше, під впливом понурої аскези й темних догматів та кривавих мученицьких історій, переродились в те гаряче бажання мученицької смерті, котрим

він був переняпий, удаючися по одержанню благословенства свого генерала в далеку дорогу на північ, з великою й почесною місією—навертати невірних єретиків.

II.

Свій вихід з-під батьківської стріхи папер Гавденпій досі вважає чудом. По різанині 1846-го року настав спрашений голод. Літом не зародило, так що вже з початком зими більша часть селян не мала що їсти. Спрашно далася в пам'ятки Шимкові та зима; досі ще гудуть йому в ухах крики й стогнання його братчиків, що просили у родичів хліба, прокляття й слъози матері, ввижається понуре, чорне, мов земля, лице батька. Пописли морози, брапи його почали пухнути з голоду, тіло їх зробилось сине. Батько бігав десь кудись, рідко коли заходив до нещасної хапи й час від часу приносив по кусник хліба, змішаного на половину з м'якиною, котрим усі ділилися, мов манною, по кілька пригорщів зерна, котре по в ступі повкли, по на жорнах на двоє, на проє роздирали й запарене окропом їли. Паміть папер, як раз батько його приніс відкись повну пазуху сирої кукурудзи й випадково якомсь розсипав її по землі: і жінка і діти кинулись збирати з землі круглі, золотисті зернята, але, приписнені голодом, не могли дождатись, поки ступа розтовче, а окріп розпарить їх, і, збираючи зернята, поквально, мов злодії одне перед одним, пхали їх у роти

і хрупали, мов незнапи який присмак, поки батько, побачивши це, з лютости не почастував їх ременем.

Але оп зближались Різдяні свята. Батько ставав чимраз понуріший, почав рідше виходити з хати, а не раз цілими днями сидів під вікном, опершись ліктями о стару полупану скриню, що заступала в хаті місце стола. Вони жились тільки тим, що мапи день від дня вижебрала у багатших сусідок: часом пару картоплин, часом мишину бобу або дворічної, напів перегнилої, фасолі, від котрої у недужих дітей страшно боліли животи. На святий вечір попис мороз,—не спало нічого їсти. Старший хлопчик зовсім занедужав: уже й їсти не просив, тільки спиха стогнав і хрипів. Страшним тупим поглядом зиркав батько час від часу в той темний кут на печі, відки доносились ті рвучі за серце динячі стогнання.

— Jak myślisz, d'wugo jesce Jontek rosia-gnie? ¹⁾ — спитав він у жінки, що як раз вернула з останньої безхосенної ²⁾ хідьби по сусідках, і, ціла дрожачи від холоду, скулилась на припічку, впромовивши в полі свої босі одубілі ноги.

— Gdzie ci tam dwugo! — відповіла вона. — Swysys, juz charcy ³⁾.

— No to piech sie dzieje wola boza! ⁴⁾ — сказав батько й поліз на полицю, шукаючи чогось. Мовчки цікаво слідили за кожним

його рухом випріщені й розширені з голоду очі дітей і жінки. Осб він найшов на полиці довгий ніж-колодач, найшов під прилавком камінб і мовчки почав госприйти ніж, впромовивши його госприй кінець в варцаб ¹⁾ вікна й час від часу плюючи на камінб.

— Swowiece, a ty co chces robic? ²⁾ — скрикнула з невимовним жахом мапи.

— Milc, babo! ³⁾ — гримнув отець таким страшним голосом, що вона і діти запремтіли й дух в собі заперли. Йонтек на печі пихо-пихо стогнав.

— No, dawaj go tutaj! ⁴⁾ — грізно повернувся батько до матері, нагоспривши ножа. Не кажучи й слова, мапи, мов колода, скопилася з припічка й кинулась йому в ноги.

— Bój sie boga, co chces robic? ⁵⁾ — тільки всього могла простюгнати вона.

— Gwupia jesteś, — відказав їй батько. — Psecies wun i tak zyc nie bedzie! ⁶⁾.

І, не розмовляючи більше, батько поліз на піч. Верескнули в напівсвідомій смерпелній привозі молодші хлопці й кинулись в найдальший кут. Тільки Йонтек лежав на місці й спокійно, мов ппашина, напів погаслими очима глядів на батька.

— Chodz tu, Jontek! ⁷⁾ — сказав батько і взяв його обома руками по-під пахи.

¹⁾ Варцаб—підвіконник.

²⁾ Чоловіче, а ти що хочеш робити?

³⁾ Мовчи, бабо!

⁴⁾ Ну, давай його сюди!

⁵⁾ Бійся бога, що хочеш робити?

⁶⁾ Ти дурна. Адже-ж він і так не буде жити.

⁷⁾ Йди сюди, Іване (Йонтек)!

¹⁾ Як думаєш, довго ще Іван (Йонтек) потягне?

²⁾ Безхосенний—безкорисний.

³⁾ Де там довго! Чуєш, вже харчить.

⁴⁾ Ну, хай діється божа воля!

Хлопчаина пихо застогнав, але не пручався. Батько зніс його на серед хапчи й положив на спільці.

— Wez miske i potysmaj pod gardziela, krgwi skoda!¹⁾ — крикнув він до жінки, що мовчки, хлипаючи й премптячи, сповнила його розказ.

— Kiej nas bog i ludzie opuscili, to musimy sobie sami radzic,²⁾ — сказав понуро батько, мов для успокоєння свого сумління, і, припіднявши Йонтка за шию, так що тіло й голова звисли на долину, одним замахом ножа перерізав йому горло. Покапала кров у підставлену миску, — кілька разів легко спрепенувшись, сконав хлопчина. Його тілом опровадили свята *).

Страшні, понурі дні пішли пепер в заклятій хапчині. Огидна справа відразу немов запроїла останки всякого спокою, всякої надії в серцях батька й матері. Діти пажирливо обглодували кісточки свого нещасного брата, не знаючи, що, може, за кілька день і на них прийде черга. І справді, черга прийшла: м'ясо минулося, і, по довгій сперечці та плачах матері, батько зарізав другого сінка, зовсім ще здорового. По тім страшнім учинку він знов сидів на лаві під вікном, темний, мов ніч, а мати поралась коло печи, варячи в горшку м'ясо й голосячи над ним, як над покійником. Що діялося дальше, цього вже папер Гавдентій не

¹⁾ Візьми миску й подержи під горлом, — крові шкода.

²⁾ Коли нас бог і люди покинули, то мусимо собі самі радити.

*) Історичне. — *І. Франко.*

тямить... Мов крізь сон, лишень мерещиться йому, що й він занедужав, і в гарячці чи на ділі бачив повну хапу людей, між котрими два були з блискучими шоломами на головах, з когутовим¹⁾ блискучим пір'ям на шоломах і з спірльбами та блискучими вістрями на плечах. Вони дуже чогось кричали, так що батько й мати дуже тряслися; інші люди лазили по всіх закутках і збирали кісточки, потім пов'язали шнурми батька й матір, поклали на сані й повезли кудись. Заплеканих дітей також забрали, пообвивали кожухами й повезли... Папер Гавдентій пригадує собі широку снігову площу і ледом покриту ріку, і високі кам'яні будинки, і якихось вусатих панів, котрі його про щось питалися й котрих він дуже боявся... Але що це все значило — він не знав. Швидко й ті пестрі маячення щезли, ніч усе покрила, — він попав у тяжку недугу.

На тім скінчилася перша доба його дитинства — життя під батьківською стріхою. Ані батька, ані матері, ані жадного з недорізаних братів він ніколи вже більше в життю не бачив, і не чув навіть, що з ними сталося. Вони так і потонули в темних хвилях того темного часу.

III.

Опямився він школяром, на удержанню парнівської капітули²⁾. Жив він у «бі-

¹⁾ Когут — півень. Австрійські жандарми носили на шоломах китиці з пір'я півня.

²⁾ Капітула — окружне церковне управління.

скупсвкій» кухні, спав разом з кухтами ¹⁾ й послугачами, приймав від них частенько штурканці та насмішки, разом з ними вечерами чистив чоботи канонікам ²⁾, а вдень ходив до школи. Вчився зразу тупо: голова, забита змалечку тяжкою нуждою, не швидко могла приспособитись до приймання шкільної науки, не швидко могла розвинути вроджені свої паланти. Але все-таки він учився. Єпископ Войтарович, коприй бідного, напівнеживого хлопчину взяв з суду на свої руки, показався для нього другим, ліпшим батком. Він пильно доглядав його науки й що-неділі кликав його до себе, розпитував про його життя на селі, заохочував і напояв до науки, та так ласкаво й щиро, що малому Шимкові нераз слези мимохіть з очей пускалися. Але швидко не стало його добродія й опікуна. Єпископ Войтарович, об'їхавши зараз по спрашній різні свою дієцезію, побачивши та розізнавши доочно всю глибину морального й матеріального упадку своєї пастви, списав усе в обширнім пропам'ятнім письмі і вручив його найвищим властям у Відні. Письмо це довго не могло дождатися відповіди, аж ось з початком 1852 р. замість відповіди прийшов цісарсвкій декрет, потверджений папою, коприм усунено Войтаровича з його єпископсвкої катедри. Важко задумався Войтарович над тим, що в Австрії значить горожансвкій обов'язок, але задума була пізна. Задумався він і над долею свогоого годованця й постановив собі не

¹⁾ Кухта—наймит.

²⁾ Канонік—вищий духовний чин.

покинути його, але довести до пущя. Від'їжджаючи з Тарнова, він забрав і його з собою й помістив його в Кракові у папрів Єзуїтів, заплативши досить значну суму за його виховання. Туп і розспався Шимек зі своїм добродієм назавсїгди.

³⁾ Нове життя розвернулося тепер перед ним, з подобою монастирсвкої спроти, але далеке від неї на ділі, з подобою серйозної наукової праці, але знов таки далеке від неї. Чим далі, він показувався здібнішим учеником. Пам'ять у нього була на прочуд, натура м'яка й подаплива, наклінна до чутливости, до ентузіязму, але зате мало здібна до критики. Єзуїти вчасно почали його вважати своїм, а коли по скінченню філософії він і справді виявив охоту вступити до закону, вони післали його до Риму, де мав одержати остаточну, фахову освіту в конгрегації de propaganda fide ¹⁾.

Від того часу минуло дванацять літ. Колишній Шимек зовсім переродився, скинув «старого Адама» і, перебувши многі й утяжливі проби в єзуїтсвкім законі, перейшовши потім довгу й не менше утяжливу науку в конгрегації пропаганди, був прийнятий до закону імені Ісуса під іменем Гавдентія. Ще кілька літ минуло, проведених в практиці сповідника, аж ось вкінці настав той час і та нагода, коли вищі церковні власті глянули на папра Гавдентія й побачили в нім знаряд добрий для віддання значної й важної послуги католицвкій церкві.

¹⁾ Товариство поширення віри.

Між Римом та Петербургом кілька літ уже велися переговори в справі інавгу-
 рованого¹⁾ після 1864 року «обрусення»
 й оправославлення п. з. Західного краю,
 в справі ославленого навертання на пра-
 вослав'є підляських уніятів. Звісна річ,
 проти «обрусення», проти нехпвання
 й нівечення народности чи по української,
 чи польської Рим не мав нічого сказати.
 Він боронив тільки інтересів католицизму,
 поб-то своїх власних інтересів,
 і для тих інтересів готов-би був нака-
 зати Полякам зректись своєї народности
 й поробитись «коренно-руськими», щоб
 тільки лишалися католиками, коли-б не
 був знав, що це до решти підрізало-б
 його повагу у Поляків. Росія переговори
 тягла, а тимчасом енергічно і сквапно
 провадила діло винародовлення й оправо-
 славлення всіма можливими адміністра-
 ційними способами. Факти грубого на-
 силства й брупальної неуваги до звичаїв
 і переконань народніх проривалися в пе-
 чаті, доходили до Риму в тисячних при-
 ватних листах і секретних донесеннях
 польського духовенства. Вкінці появи-
 лася в Римі, під проводом Яна Фран-
 ковського депутація підляських селян-
 уніятів з просьбою до папи, щоб за-
 ступився за них і не давав їм пропа-
 дапи в безодні «шизми». Франковський,
 речник депутації, розповідав нечувані речі,

¹⁾ Інавгурованого—оголошеного, розпочатого.

коли канцлер папської консисторії, на
 поручення самого св. опця, почав роз-
 питувати його про відносини релігійні
 на Підляссю:

«Родичі мої мали на Підляссю невеличкий
 маєток. Батько був добродієм своїх під-
 даних, котрі любили його, як свого вітця.
 І ми, молоді паничі (у мене був ще й мо-
 лодший брат), змалку сходячися й пова-
 ришуючи з мужиками, вважали себе немов
 їх рідними, побратимами; вони допускали
 нас до всіх своїх щоденних інтересів
 і замислів; словом, ми були й бажали
 бути як найменше паничами.

«Надійшов 1863-тій рік. Я поспішив
 в ряди повстанців; мій брат, слабій і ка-
 ліка, хоч не міг зробитися цього сам, але
 вербував між нашими селянами охотників
 і навербував їх чималий відділ, котрий
 довго держався в поліських лісах. По
 упадку повстання мене зловлено й вислано
 на Сибір, на 8 літ до арештантських рот,
 брат мусив емігрувати до Галичини, наш
 маєток сконфісковано.

«Повернувши з Сибіру і розстаравши
 собі в Варшаві яке таке удержання, я
 поїхав у рідне село, щоб побачити, що
 там сталося за ті літа, коли мене не
 було. Які зміни застав я там! Про руїну
 нашого маєтку й говорити не буду. Уніят-
 ського священика давно прогнано з села,
 а на його місце поставлено православного
 попа, уродженого якогось Туляка, кот-
 рого селяни й не розуміли й усіма силами
 ненавиділи за здирство.

— Як-же ви живете?—питаю їх по-їх-
 ньому, по-українськи.

— «Zle żyjemy, panie!»¹⁾),—відповідають вони мені ломаною польщиною. І почали розповідати, що відколи прогнано їх священика, вони не мають спокою, сумління мучить їх ходити до православної церкви, але становий велить гнати їх жандармами. Якийсь час вони носили новонароджених дітей до хресту аж до місточка, віддаленого десять миль, до латинського ксьондза, до нього-ж їздили сповідатися й причащатися. Але тепер, коли того ксьондза також вигнано, зовсім уже не мають до кого удалися,—діти живуть нехрещені, молоді невинчані,—«bo to, co porzobi, to przeciek nie moze byc wzne!»²⁾).

«З слобозами розповідали мені люди про свою нужду, намагаючись припім і зо мною і по-між собою говорити по-польськи.

— Але що-ж це значить,—спитав я їх вкінці,—що ви й мову свою, як бачу, змінили?

— «A dys my teraz polskiej religii, to i mowic po polsku musimy»³⁾),—відказав один. «Nie chcemo ani ruskiej religii, ani ruskiej mowy»⁴⁾—відказав гнівно другий.

«Що було мені чинити серед таких обставин? Очевидна річ, що відводити тих людей від їх опору—була-б річ і безхосенна, і незгідна з моїми переконаннями. Лишалось тільки одне: подумати, як-би можна, хоч почасти, задовольнити їх потребу, піддержати їх в їх тяжкій бо-

¹⁾ Зле живемо, паничу.

²⁾ Бо те, що піп робить, те не може мати ваги.

³⁾ Ми-ж тепер польської релігії, то й мусимо говорити по-польськи.

⁴⁾ Не хочемо ані руської релігії, ані руської мови.

ротьбі. Я швидко надумався і велів людям з усякими пребами вдаватися до мене, до Варшави. Зразу видивились на мене великими очима, але коли я сказав їм, що мені там легше буде виеднапи їм католицького ксьондза для доповнення всіх церковних церемоній, радо пристали. Правда, дорога була далека, але вони частенько їздили туди на торги, а зрештою в такій потребі радо були-б пустилися і в два рази дальшу дорогу.

«Повернувши до Варшави, кинувсь я насамперед до латинських духовних, але, на мою тяжку скрупу, найшов усяди нехить і пряму відмову. Кожний знав, що така діяльність незаконна і пахне що найменше відсадженням¹⁾ від місця, а то й висилкою в Сибір. Ледве-не-ледве удалось мені найти одного латинського священика, що був кілька літ на Сибіру і, позбавлений місця, жив з праці рук своїх. Він прийнявся нести духовну поміч голодним духовного хліба Підлясякам. Оба на спілку ми винаймали собі склепик, в котрім продавались усякі потрібні для селян знадоби, як батого, підкови, реміння, шапки й т. и. Ззаду за тим склепиком устроїли ми маленьку кімнатку, в котрій давано шлюби, хрещено дітей, udzielовано причастя й хоронилися книги, метрики і т. и. Для більшої обезпеки і навіть з konieczности ми поставили себе під власть не варшавського, а краківського єпископа і від нього виедали собі дозвіл на адміністровання св. пайн та пастирське благословенство.

¹⁾ Відсаження—позбавлення.

«Велось це кілька літ. Тисячі народу з далеких сторін стяглись до нас, вступали до нашого склепику й повертали з нього втішні, просвітлені, піднесені ду- хом. Але вкінці підслідила нас поліція, наш склепик обшукано, знайдено секретну комірку, забрано книги і костельні при- ладдя і обох нас узято до в'язниці. Довго морено нас у варшавській цитаделі, хоч ми нічого й не відпиралися, знаючи про нагромаджені супроти нас докази. Вся наша оборона зводилась на те, що адмі- ніструючи св. тайни і сповняючи церковні треби після лапінського обряду, не забо- роненого в російській державі законами, і по людям, котрі самі того хотіли без нашої намови, ми не чинили нічого про- тивозаконного й гідного кари. Ніщо й го- ворити, що таке наше толкування дуже люпило царських чиновників, і що вони, бачучи правду по нашій стороні, силку- вались бодай проволокіпи слідство до безконечности, припягаючи до нього ті сотки й тисячі селян, котрих імена най- шлися в наших книгах, і допікаючи їм усякими способами адміністраційного тероризму й бюрократичної тяганини. То- вариш мій, слабovitий і сибірською ка- торгою до останку винищений чоловік, швидко занедужав і був переведений до п'юремного шпиталю, в котрім по кількох тижднях і помер. Нічого не знаючи про його смерть, написав я обширне про- пам'ятне письмо про підляські відносини й нашу серед них діяльність і під адресою самого царя передав його в руки властям. По кількох днях кличе мене губернатор

і починає намовляти мене — не слапи цього письма до царя, спрашачи мене поганими наслідками його тону і змісту. Але я, чу- ючи свою совість чистою, не дав наля- капися і сказав губернаторові, що приймаю всі наслідки і не зміню ані слова з того, що вважаю правдою. Так письмо і пішло. Яке вражіння воно зробило на царя, не знаю, — досить того, що по двох місяцях прийшов з Петербургу наказ: слід- ство в справі підляських уніятів пере- рвати, й обох ув'язнених по причині тієї справи випустити на волю. Що найціка- віше, так це те, що в тім наказі не було стереотипової в подібних випадках до- писки «гостро наказавши їм на будуще цим ділом не займатися». Значитьсь, мовчки нам дозволено й надаліше робити те, за що ми видержали таке довге слідство.

«Та тільки-ж на лихо, виходячи з цита- делі, я дізнався, що мій товариш помер. Я лишився сам в давнім склепику, — навіть забрані книги й прилади віддано мені назад, і скоро тільки рознісся слух про мое увільнення, зараз почали на ново стяга- тися до мене не зломані в своїм упорі підляські селяни. Щоб хоч с'як-так вдо- вольнити їх бажання, я почав сам уділяти їм *ad interim* ¹⁾ св. тайни, під умовою, щоб опісля при нагоді розстарали о поновне і важне доступлення тих тайн від свя- щеника. І справді, багато їх з Варшави їздило аж до Кракова в тій цілі, з небез- пекою життя перекрадаючися через гра-

¹⁾ Тимчасово.

ницю. Але це не могло привапи довго. Великі трудності й кошти подібного виконання обрядів релігійних для многих, особливо бідніших, ставали непоборимою запорою. І оп, коли я весною цього року знов заїхав на Підляся, зібралось довкола мене в лісі за селом потаємно коло 500 селян, депутатів від громад, на нараду, що робити далше. Тут-то я й піддав їм гадку—вислати депутацію до Риму й просити у св. оцця католицького священника спеціально в тій цілі, щоб адміністрував св. тайни для підляських переслідуваних уніятів і дбав про те, щоб піддержати в них духа твердості й постійности в католицькій вірі.

«Думку ту прийняли зібрані з великою радістю, тут-таки вибрали депутацію, і в кількох днях зібрали між собою досить значну суму грошей на кошти подорожі для депутації. Всі вони потаємно перебралися через границу, а я, виїхавши за паспортом, застав їх уже зібраних у Кракові, а потім, звидівши гроби польських королів на Вавелю й прийнявши благословенство від тамошнього єпископа, ми рушили до Риму¹⁾».

Та сумна повість, розповідана по-просту, без прикрас і папосу, зробила в Римі велике вражіння. На засіданню папської консисторії прийшло до бурливих сцен між сторонниками допеперішньої політики лояльности супроти російського правительства і сторонниками підзем-

¹⁾ Оповідання Франковського списане мною з його власних уст 1884 р.—*І. Франко*.

ної, таємної роботи. Особливо гарячими речниками потаємної роботи були генерал езуїтського закону, папер Бекс, і начальник закону Змарпвихвспанців, папер Семененко. Вони-то переперли на консисторії ухвалу—вислати до Варшави секретного легата, коприй-би доочне, на місці, переконався про відносини й бажання підляських уніятів, а коли покажеться того потреба, в спілці з Франковським адміністрував-би св. тайни й заспокоював-би інші духовні потреби Підлясяків доти, доки дипломатичні переговори римської курії з Петербургом в тій ділі не доведуть до пожаданого кінця.

V.

Папер Гавдентій, одержавши таку місію, вирушив з Риму до Варшави. По дорозі він не бачив нічого, не чув нічого, не займався нічим, а тільки роздумував про важність своєї місії. Інтереси католицизму в цілій одній провінції спочивають на його плечах. Та й ще в якій провінції! Де народ скоріше давав стріляти до себе, аніж мав-би відректися від певних, зовсім для нього незрозумілих, догм і від усвяченого століттями звичаю. Оту правдивий виноградник Христов, велике поле для апостольського діла! Нести тим людям світло правдивої і єдиносасуючої католицької віри, утверджувати їх в святій постійності серед усяких переслідувань, подавати тим «пруждаючимся і пліненим» поклонникам рим-

ського престолу всяку пошіху, яка лежить у вірі й костельних обрядах,— оце його висока і спасенна місія! Серце живіше билось в його груді, груди високо підіймалися в праведній гордості, що власне його, а не иншого спіткало таке трудне, а zarazом таке почесне завдання!

— І я сповню його, покажусь гідним того довір'я, яке в мою ревність положили мої настоятелі,—повторяв він із запалом. Покажати гідним довір'я,—вище по-над те не сягали його замисли так само, як уява його навіть не трібувала показати йому ті труднощі, які можуть ожидати його при сповнюванні його місії. Він готовий був на мучеництво—оп і все. Повний тої готовости, повний віри в святість і важність свого діла, а вкінці повний молодечого запалу—він їхав у далеку, незнану країну, твердо переконаний, що ті моральні сили, вкупі з благословенством св. вітця, вистарчать до сповнення вложеного на нього обов'язку.

В Кракові він задержався кілька день, щоб зібрати де-які потрібні інформації й порозумітися з єпископом. Тут він прочитав у газетах досить неприємну звістку, що справа підляської депутації до Риму стала відома російській поліції, і що всіх членів тої депутації враз із Франковським зараз по їх повороті позабирано під арешт і посаджено до варшавської цитаделі. Була це вість в данім разі дуже погана, бо з Франковським упала для папра Гавдентія перша й найголовніша підпора в його будущій діяльності. Тільки

Франковський мав живі й ненастанні звязки з Підлясяками і мав у них таке довір'я, яке не легко міг здобути чоловік чужий, хоч і заосмотрений благословенством св. вітця.

За-для цеї несподіваної, хоч зрештою зовсім природної, припичини приходилось папрові змінювати й увесь план його побожної мандрівки. Ні за чим було тепер їхати до Варшави, де і так тепер діяльності ніякої не можна буде розпочати,—по-ж папер надумав їхати просто на Підляся в ті села, котрі в Римі мали своїх депутатів. Тут, думав він, найлегше буде йому й пізнати терен своєї будущей діяльності й нав'язати зносини з народом, а відтак з готовим він поїде до Варшави, де знов при помочі пих рекомендацій, які має з Риму, легко знайде собі пристановище і зможе, нікому не впадаючи в очи, розпочати свою діяльність.

Через Львів і Радзивілів він удався до Росії. Дивно зробилось йому, коли в світській одежі, незнайомий нікому, несвідомий мови ані звичаїв місцевих, висівши з вагону залізної дороги, опинився серед чужого краю. Куди повернувся серед чужого краю. Куди повернувся? Що діяти, щоби з початку не зрадитись і не попастись в яку-небудь біду? Правда, на мучеництво за святе діло він був здавна приготований і навіть бажав його, але зовсім не був приготований на дрібні, буденні клопоти, на низьке лавіровання перед дрібними поліційними властями, перед жандармами та спановими. Від таких людей, крім простої та прикрої

п'яганини, ніякого мученицького вінця не діждешся.

Невеличке знання німецької мови виручило його цим разом. Він зумів порозумітися з Жидами, і це було його щастя. Балагула за добру плату обіцявся довести його, куди йому треба. Папер сказав назву одного села, яке випадково впало йому на гадку.

— Ов, далеко дуже, та й ще вода п'яного п'яжня греблю перервала: зовсім не можна туди доїхати.

— Ну, то може туди?—і папер сказав назву другого села.

— І туди не можна: туди й дороги нема, хіба що в зимі по льоду.

— Ну, то може туп?—і папер, поміючи та мінячись на лиці, сказав назву третього села.

— А, туди можна, це-ж туп і недалеко: більш двадцяти верстов не буде.

— Двацять верстов?—повторив папер, перший раз в житті чуючи цю дивовижну назву.—А багато вам треба буде дати за дорогу?

— Не багато, десять карбованців,—сказав той, підіймаючи трохи засмальцьованого капелюха на обголеній голові. Папер, не знаючи, що це таке верства, і привичний до того, що по інших краях кожний звичайно лиш тільки жадає за всяку послугу, скільки йому справді належить, подумав, що, може, дійсно за таку дорогу десять карбованців небагато, і пристав. Хитрий балагула, бачучи, з ким має діло, попросив у нього всіх грошей наперед, на що папер також

пристав, думаючи, що такий туп в краю звичай.

— Пан, видно, не тупешні,—почав балакати балагула, коли по кількогодинній чеканці виїхали з поганого жидівського місточка і звільна по глибоким і грузьким болоті волоклись понурою, рівною та мокрою країною.

— Не тупешній,—відповів папер.

— А далеко пан?

— Здалека!

— А звідки, коли вільно спитати?—допитувався жид з влазливістю, властивого його племені.

— Не вільно питати,—відбуркнув папер, котрого ціла та компанія і бридила і боліла, немов-би його обсіли воші.

— Як панська воля,—сказав покірливо жид і обернувся до своїх коней, так що папер не міг бачити фальшивого й злорадного усміху на його широкім, обгорілім, з рудою бородою лиці. Але мовчанка привала тільки хвилию; швидко він знов обернувся до папера:

— А до кого пан мають діло в тім селі?

— А тебе що це обходить?—офукнувся папер, чуючи, що це питання якось неприємно вразило його.

— Та я нічого, я тільки хочу знати, де маю заїхати?

— Заїжджай до дідича!—сказав папер.

— До дідича? Коли-ж бо, прошу пана, в тім селі дідича нема.

— Дідича нема? Як то?

— А так! Це село сконфісковане, під урядовою опікою, а бувший дідич вмер у Сибіру.

— Гм, по вези мене до сільського старости. Я маю тільки де про що розпитати.

— То може пан зараз і назад вернеть?

— Ні, за кілька день, — сказав папер далеко вже лагідніше, чуючи якось мимоволі, що дуже неумудро запрезентував себе і що сяк чи так находиться в чужих руках. Але жид, розвідавши, що йому було треба, більше вже не турбував папера, а, обернувшись до своїх коней, почав звільна підганяти їх, мурликаючи собі під ніс якусь пісеньку. Вечером заїхали до цілі.

VI.

Не зовсім щасливо вибрався папер, велячи везти себе до старости. Староста хоч був, як і його співгромадяни, противником православія, але все-таки належав до тих заможніших та практичніших господарів, котрі вважали ліпшим бодай про око придержуватися православія, ходили до православної церкви, сповідалися й причащалися перед православним попом і ані дітей не носили хрестити, ані вінчатися не ходили до латинських ксьондзів. Те тільки й з'єднало йому довір'я у начальства, за те був він і постановлений старостою. При тім-же недовірливий до крайности, змалечку привичний паіти в собі всяку свою думку, всяке бажання, староста, крім того, був спрогий в тім, що називав своєю урядовою службою; не думаючи й не розбираючи, сповнював накази начальства так,

як привик, і вимагав, щоби в його домі всі, не думаючи й не розбираючи, слухали його власних наказів. Коротко кажучи, староста був матеріал твердий до оброблення, мов те жилаве та сукувате дерево, і дуже лихо надавався до езуїтського апостольства.

Хата старости нічим не відрізнялася від інших сільських хат пої спороли: та сама чорна солом'яна стріха без комина, ті самі низькі, необліплені стіни з маленькими підсліпуватими віконцями, та сама обширна обора з великою купою гною на середині і з вигоном, повним бездонного болота. З вікон лився кривавий блиск від розпаленого в печі вогню й миготів в широкій калюжі, що була перед вікнами. Не без пруду дібрався папер на сухий, плимами вилонений, рундук перед порогом старостової хати, втворив сінечні двері і, мацаючи руками в пітьмі, налапав клямку хатніх дверей. Та й клямка-ж по була не аби-яка: гладкий деревляний кілок з прикріпленим до нього деревляним зазубцем; хочючи втворити двері, треба було сильно пхнути тим кілком від себе, в тій самій хвилі покрутити його з правої до лівої руки і поді аж тягти до себе скрипучі двері. Не знаючи цього, папер довгу хвилю термосив дверми, стоячи в темних сінях, повних диму, і не міг відчинити дверей, поки хтось із хати, чуючи, що якась жива душа добивається до дверей, не відчинив їх і не впустив папера до хати. Та й тут не обійшлося для нього без припичини. Двері були низенькі, а очі його від диму

повні сліз. Побачивши вкінці світло й не розбираючи більше нічого, він пустився йти і що сили гримнувся чолом о деревляний одвірок.

— O, do stu diabłów!¹⁾—скрикнув папер, хапаючися рукою за чоло і входячи з тим побожним привітанням до хати, де всіх очі в німій ожиданці й навіть привозі звернулися на незнайомого пана, що в таку пізню пору і з таким незвичайним привітом входив у хату. А папер добру хвилю спояв коло порога, осмопрюючи рукою набіглу на чолі гулю то знов обпираючи слези з очей. Вкінці побачивши, що всіх очі не перестають пильно дивитися на нього, він зняв капелюх і, ступаючи крок наперед, сказав:

— Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus!²⁾.

— Na wieki wieków amen!³⁾—відказав староста, котрий сидів на лаві кінець столу, підперши ліктем голову, і ані не рушився з місця при вході незнайомого пана. Не чекаючи запросин, папер сів на лаві на супроти печі й почав розглядатися по хаті.

— Чи тут я у старости цього села?—спитав вкінці, звертаючись до господаря.

— Тут,—відповів староста, не рушаючись з місця й не перестаючи пильно придивлятися незвичайному гостеві.

Діставши цю відповідь, гість замовк і почав знов розглядатися по хаті, очевидно, не знаючи, що даліше сказати.

1) О, до сто чортів!

2) Слава Ісусу Христу!

3) Слава на віки аминь!

— А чого пану від мене потрібно?—запитав староста.

— Мені від вас, добрий чоловіче, нічого не потрібно,—заговорив медовими словами папер,—я прийшов тільки для вашої потреби.

— Для моєї потреби?—здивувався староста.—Я вас не знаю, то що-ж я можу від вас потребувати?

— Ну, так,—відказав папер,—але я не про вашу власну потребу говорю, а про загальну, про потребу цілої вашої громади, многих пупешніх громад.

Староста випривів на нього очі й мовчав добру хвилю, а вкінці, не находячи нічого ліпшого сказати, запитав папра грізним урядовим тоном:

— А як ви називаєтесь?

— Шимон Цюра,—сказав папер, в пору пригадавши собі колишне ім'я і прізвище, на котре виставлений був його пашпорт.

— А маєте пашпорт?—питала даліше сердита власть.

Не відповідаючи нічого, папер видобув з кешені невеличку книжочку й подав її старості. Той оглянув її уважно, подержав одну картку против світла, похитав головою і, не випускаючи пашпорта з рук, допитував даліше:

— А відки ви?

— Там прецінь написано, — відмовив папер.

— То все одно, що написано, я вас питаю,—відповів староста. Бідний чоловік не вмів читати.

— З Козей-волі.

— А який ваш уряд?

— Мій уряд? Я не маю жадного уряду.
— Ну, по яким ремеслом займаєтесь?
— Жадним ремеслом не займаюсь.
— Ну, по що-ж ви таке?—питав староста, котрому зачинала чимраз більше не подобатись фізіономія його гостя.

— Адже-ж в моім пашпорті спойтв написано, що я торговельний комісант.

— Торговельний комісар? Це що за такий комісар? Я про такого комісара ніколи не чував.

— Не комісар, але комісант,—відповів з ангельською терпеливістю папер.— Я розношу по світі повари.

— А, так, товари розносите! А які товари?

— Дорогі повари. Цінні повари. Найкращі над усе в світі,—захвалював дивний комісант, і захвалював так гаряче, що аж збудив недовірливість у старости.

— Гм, і чого-ж ви з такими дорогими товарами по селах їздите? У нас народ бідний: нізачо навіть хліба купити, не по ваших дорогих товарів.

— О, не бійтеся про те!—скрикнув папер.—Мої товари, хоч найдорожчі над усе в світі, але рівно доступні для бідного, як і для багатого. А для бідного, угнепеного, обідраного й гоненого ще доступніші, ніж для багатого й спанощілого¹⁾.

Староста стояв, випріщивши очі. Йому починало в голові мішатись від тої бесіди, котра йому видалась цілковитою загадкою.

¹⁾ Спанощіти—стати паном.

— Гм, — заговорив він по хвилі, — бог його знає, що це за товар такий. А ну покажіть, коли ласка ваша! Але-ж бо я й коробки у вас ніякої не бачу.

— Мій товар в коробках не носиться. А покажати вам його я можу тільки в чопири очі.

Підозріння старости що хвилі змаглося. Що за причина така? Чи це припадково не злодій який, котрих багато по селах волочиться? І, не довго думаючи, він підійшов до одного свого хлопця й шепнув йому до уха, щоб побіг закликаати присяжного і ще де-кого з села, а потім сказав до папра:

— В чопири очі? Гм, то хіба аж завтра? До нині ніч, на дворі не побачу, а з хапи всіх вигонювати не буду.

— Ні, побачите й на дворі,—сказав папер.— Ходіть лишень! Ліпше нині, ніж завтра.

«А гій, це щось зовсім не зроста», — подумав собі староста: «Чи він мене зарізати хоче на дворі, чи, може, там засідка яка?»

Вглянув крізь вікно, — темно, тихо, спокійно, пси під вікнами лежать, — ні, мабуть, безпечно. Глянув на папра: невеличкий, сухий, слабосильний, а сам він пропив нього велетен і силач.

— Ну, про мене, по ходім!

Вийшли на поріг, але папер помягнув старосту дальше, по-під вікна, вузеньким сухим місцем аж за угол хапи і, не випускаючи його руки зі своєї, почав шептати швидко, озираючись і розслушуючи:

— Я не смів у вашій хаті при всіх говорити, щоб вам, часом, не наробили клопоту, але тут вам признаюся. Я каплицький ксьондз, присланий до вас просто з Риму. Я бачився з вашими, що їздили до святого опця, бачився з Франковським, і він мені казав удатися до вас.

— Дурний його піп христив, коли так! — буркнув понуро староста.

— А то чому? А то чому? — сквапно запитав папер.

— А тому, що біда буде і вам, і мені.

— Яка біда? Прецінь-же про мій приїзд ніхто, крім вас, досі не знає, а ви чень-же не такий, щоб...

— Щоб доніс на вас? Ну, про це не бійтеся! Я вже знаю, чим то пахне. Тоді-б нас обох запакували.

— Ну, так чого-ж боятися?

— Чого боятися? Ну, добре, що ви приїхали скрито, а що даліше буде? В мене ви навіть почувати нині не можете, бо в нас почали жандармські папрулі ходити по селах, ну, і звісно — зараз до старости... А скоро в селі появитеся, то зараз хто-небудь донесе.

— Але-ж я за паспорттом.

— Те-те-те, будуть вони дивитися на ваш паспорт. Тут у нас надзир дуже гострий. Подиблють чужого чоловіка, що по селах волочитья, й арештують, слідять, хто такий, відки, за чим? На це можете числити напевно.

Папрові трохи недобре зробилося, коли почув таку рацію¹⁾.

¹⁾ Рація — промова.

— Ну, так що-ж мені, по вашому, робити? — спитав він.

Староста подумав добру хвилю, а відтак, очевидно постановивши щось, сказав твердо і сухо:

— Ходім до хати! А про все те нікому нічого, розумієте?

Папер не прирікав і не супротивлявся. Він був дуже якось сам не свій.

VII.

Старости́ха подала вечерю: борщ і гарячі бараболі. Запросили й папра, але не йшла йому в горло та вечеря. Якийсь понурий, важкий дух обхопив його в тій тісній хаті, повній пари та просиченій запахом квасної капусти, кожухів і людського поту. Він пильно вдивлювався в лиця людей, що сиділи поруч нього коло стола: грубі, неотесані риси, — черстві, спрацьовані руки, осмалені сонцем і вітрами, немов облиплі землею, з копрію живуть. В очах їх, правда, тліє вогник звірячого чуття, але зовсім — так бачилось папорові, — не світиться ясне полум'я яких-небудь вищих думок, релігійного пориву, мучеництва за віру. На низьких, тупих чолах видно хіба лінивство думки й упір, власливий дикарям — чи не це були джерела їх мучеництва? Щось мов кліщами здавлювало серце у папра. І він має в ту темну, м'ясисту масу пхнути духа! Має в тих грубих кльцох¹⁾ розпалити чистий, святий вогонь, котрим

¹⁾ Кльцо — колода.

папає сам? І того всього має він докониати під ненастанним доглядом ворожої власпи, під всестороннім писком тисячних, могучих рук? Яке величезне по-над людські сили завдання! У папера руки опустилися.

Скригнули сінешні двері. Здрігнув папер, аж підкинувся на спільці. Чи не жандарм? Але це був не жандарм, а присяжний, котрого староста велів закликати, не знаючи ще, хто такий його гість. А коли дізнався, що й похвалив себе за те, що велів покликати присяжного. Присяжний був завзятий уніят. Його брат їздив у депутації до Риму й зараз по повероті був арештований, а присяжний по його голові прийняв на себе рід верховодства в невеличкій уніятській громаді. Правда, і присяжний таївся супроти властей зі своїм уніятством, але протче був він чоловік смілий і доволі рішучий, готовий в разі потреби потерпіти за свою віру. От тому-то чоловікові задумав староста здати до рук свого гостя, з котрим сам не знав, що почати.

Присяжний увійшов у хату і привітався. Його просили сідати. Він сів, закупив люльку й мовчав, з власпивою нашим селянам рівнодушністю чекаючи, поки староста перший не заговорить до нього. На гостя глянув раз і, бачилось, зовсім не був цікавий ще раз дивитися на нього.

Повечеряли. Староста почав розпитувати присяжного про всякі байдужні речі, а папер за той час роздивляв новоприбулого. Був це високий молодий ще

чоловік, з одвертим лицем, коротко обстриженими русими вусами й довгим русим волоссям. Спокійна рівновага і сила виднілись в його рухах і поставі. Ясні очі гляділи розумно, трохи навіть хитро; говорив звільна, повагом, немов надумуючись перед кожним словом.

Вкінці староста відпровадив присяжного в куп і почав з ним щось шептати. На лиці присяжного виразилось зразу зачудовання, далі мигнуло щось ніби проблиск радості, а вкінці залягла звичайна задумлива рівнодушність. Вислухавши старостового оповідання, він хвилю стояв, мов надумуючись, що діяти; потім узяв шапку і, звертаючись з ушанованням до папера, сказав:

— Ходіть за мною!

Папер попрощався з старостою, по здоровив всіх у хаті і в темну пітьму пішов за присяжним. Довго йшли мовчки, з трудом пробираючись по глибокім болоті. Тільки сірі калюжі світились перед ними час від часу, та кріслапі верби понуро шуміли край вулиці. Пси уїдали по подвір'ях, не важучись однакж вибігати аж на вулицю. Зрештою нічого не було видно.

— Так ви аж з Риму?— заговорив вкінці присяжний приглушеним, прохи навіть премпачим із зворушення голосом.

— Так,— сказав папер.— Святий отець прочув про ваше горе, хотів-би потішити вас.

— Ох, тяжке наше горе,— простогнав присяжний.— От і тепер побрали наших, узяли й могого брата. Вже два місяці

ані слуху, ані духу. Де він, що з ним, бог знає. Казав становий, що вже й не побачимо його ніколи. Жінка лишилась, діти дрібні, ридають, плачуть... Та й чи одні вони! По всіх селах те саме.

— Бог надія наша... Для його слави й потерпіти треба. Він для нас більше терпів,— промовив папер.

— Так, так, ми це знаємо! Ми й не нарікаємо, хоч і як тяжко приходиться. О, поздоров боже вас, що ви не злякались труду й небезпеки і прибули до нас! І кажете, що прибули потішити нас?

— Так, словом божим,— сказав папер, копрому якось ненаручно зробилося при тих словах. З бесіди цього мужика преміло тяжке, наболіло горе, а в нього на серці так було тяжко, так якось мутно і мляво, що він не чув у собі доволі сили навіть словом божим потішити тих зболілих. Йому так і ввижалося, що всяке слово буде для них не правдивою потіхою, а кількахвилевим забуттям, по котрім вони прокинуться на нове горе.

Тимчасом присяжний приступив до нього зовсім близько, нахилив навіть голову і, немов боячися, щоб ті шумливі верби не підслухали його слів, прошептав:

— Ну, а добрі вісті привозите?— А коли папер, мабуть з зачудовання, якийсь час нічого не відповідав, він додав сам до себе.— Ну, це вже певно, що воно щось не без того. Адже-ж дарма-б ви не їхали з Риму аж сюди.

— Про які це добрі вісті ви питаєте?— спитав здивований папер.

Присяжний ще таємніше прошептав:
— Хіба-ж ви не знаєте? Ті, що нам обіцяв той пан, що збирав депутацію.

— Що-ж він обіцяв вам?

— Ні, ви прецінь мусите це знати! Він казав, що як наші являться перед святим отцем, то святий отець накаже цареві, щоб нам дав спокій вірити, як нам серце каже.

— Це вам казав той пан?

— Ну, та вже-ж! Хіба-ж інакше ми були-б прапились на ту депутацію?

— Ні, бідні люди! Ані той пан не міг вам того казати, ані святий отець не може того зробити. Не може наказати. Святий отець тепер такий самий невільник, як ви, так само терпить переслідування. Святий отець молиться за вас, буде просити за вами, але наказати нікому нічого не може.

Папер, може, й сам не знав, яке важке, потрясаюче вражіння зробили його слова на присяжного. Висока стая його подалась, угнула, мов зломана. Бачилось, що це зломалась головна підпора його віри. Адже-ж віра в непобориму силу і безмежну власть святого отця творила власпиве ядро їх релігії! Бідний папер і не підозрівав того, що замість обудити в тім чоловіці милосердя до пригнетеного та спраждущого святого отця, він ввалив самий фундаментовий камінь з-під будинку його віри.

Присяжний довго мовчав. Папрові страшно вже навкучила хідьба серед пітьми по нерівній болотяній дорозі, де ноги спрягли прохи що не по коліна. Його

стегна пекли, мов приском посипані, від непривичної напуги, а дорозі все не було кінця. Правду кажучи, папер не знав, чи вони йдуть селом, чи лісом, бо ніде не видно було найменшого світелця, що блимало з вікон. Вкінці присяжний зупинився.

— Слухайте, опче,—сказав він.—Я не веду вас до своєї хапи, бо в мене забагато людей, невігода, діти дрібні. Ось хапа могого брата. Вона пепер стоїть пусто, туп будете безпечні, а їди й усбого, що треба, я вам достарчу. А завтра вечером зійдуться всі наші, то послухаємо, що нам скажете, і преби поробите. Від року вже у нас ні христин, ні шлюбів не було таких, як бог приказав. Тільки де-які до Кракова їздили. Одне тільки прошу вас: не говоріть людям того, що говорили мені... Знаєте... про святого опця...

— Не говорити? А то чому?

— Бо всіх зневірите. За що-ж нам, бідним людям, і держатися, коли остання надія на святого опця покине нас? Може бути, що воно й правда те, що ви говорили, але я тому не вірю, бо не хочу вірити. А другим нікому того й не згадуйте, бо все поспеете. Говоріть, що знаєте, але підпримуйте нас, не знеохочуйте!

Папер сам себе не пямив з остовпіння. Ось воно як! Ось на яких основах стоїть туп унія! Ось за яку правду ті люди гинуть, руйнуються і йдуть в пюрми та на вигнання! В голові йому мупилося: йому здавалось, що попав у якусь глибоку дебру з обривистими берегами й надармо шукає з неї виходу.

Тяжка, безконечно довга була та ніч для папра Гавденпія! Сам самісінвкий, запертий в опущеній хаті, в копрії пахло вогкістю, віяло ще не зовсім засохлими слвозами, він не міг ані на хвилю заснути. Вражіння прожитого дня хоч не дразнили його нервів яркими картинами, але проймали цілу його істоту якимсь холодом, оп як проймає нас дрібнесенвкий осінній спудений дощ. Невеселі думи ворушилися в його голові й прогонювали сон з його повік; але може ще дужче прогонювали його інші недогоди: запхле повітря пуспки, тверда, тільки з соломи, верети¹⁾ і соллом'яної подушки зложена постіль, і блощиці, копрі, виголоднівшись, з усіх кутів у пільмі так і налазили, так і впивалися в його тіло. Немов посолений пискір вився папер на твердих дошках; зразу спарався вмовити в себе, що все те—заслуга перед богом, що все те—терпіння, нерозлучні з усяким великим ділом, з апостольством. Він навіть на хвилю уявив себе древнім аскетом, що прикладає хробаки до розгноєної рани зі словами: «Їжте, що вам бог призначив». Але його нерви, непривичні до такого мучеництва, не давали спокоїтись такою філософією; він кілька разів зривався, ходив по хаті, що крок зачіпаючи в пільмі по ногами, то головою за якусь несподівану заваду. Радо був-би засвітив світло, але світла ніякого в тій проклятій норі не було. Думав якийсь

¹⁾ Верето—рядно.

час пробупи всю ніч на ногах і аж рано покластися, але втома перемагала його, а надто ще й холод проймав страшною дрожєю його тіло. Цокочучи зубами, скулений, умучений, мусив папер рад-не-рад знов лягати на свою постіль з тим почувством, що лягає на тортуру. Перші укушення блощиць випискали зовсім не побожні прокляття з його горла; він почав шарити руками по своїм тілі, роздаваючи множество тих насікомців, котрих відразливий запах ще дужче дразнив його нерви. Але вкінці таки втома взяла своє: помимо всеї муки й невидги, він заснув коротким, неспокійним сном.

Та й снилась йому та сама погань, котра весь нинішній день переслідувала його. Хитрі, вкрадливі очі його візника так і ярили перед ним, усміхнуті, немов говорили: го, го, знаємо тебе, знаємо! Він ніби христиться, а з очей робляться дві бараболі, що так і застрягають йому в горлі, давлять і печуть його внапругу. Він знов христиться і просить у бога ряпунку, а з бараболі робиться величезна блощиця, червона, лускапа, з довжезним жалом, з гачкуватими ногами, і лізе просто до нього, намагаючись вбити йому жало в груди, щоб виссати кров з його серця. Якась неописана привога огортає його, і він кидається з усіх сил утікати перед страшною потворою. Перед ним безконечно довга і безконечно грузька дорога гине далеко в імлі; болопо цілими грудми чіпляється його ніг,—але привога гострим жалом жене його без віддиху. За собою чує він якесь несамо-

вите сапання, щось немов крики погрози й насмішливий регіп, і біжить, біжить, дух у собі запираючи, сподикаючись, на силу випягаючи ноги з болопа. Але вже сили опускають його, в грудях не спало віддиху, страшна судорога убезвладнює наптомлені ноги,—оглянувшись а тут-же за ним страшенна потвора з наставленим жалом...Ще крок, і з несамовитим криком розпуки він паде на землю, о пень головою... і в тій хвилі прокидається, справді на землі. Кидаючись у сні, він скопився зі своєї дощаної постелі і впав на землю, вдарившись при тім головою о прилавок.

Було вже над раном: в хаті почало трохи розвиднюватися, а власливо, як кажуть, «іно що вікна трохи побіліли». Папрові спало ще холодніше, ніж було вночі; він мусив устати й ходити по хаті, щоб трохи розігріти заціплі сустави. Невесела та досвітня гадина в бідній сільській непопленій хаті,—але подвійно невесела була вона для папра Гавдентія. Не тільки, що ціле тіло боліло його, що всі кості були мов переламані, а в голові шуміло й пріщало від невиспання, але і в душу, помимо гарячої молитви, не хотів злинути той небесний, світлий супокій, котрий папер уважав конечним до всякого апостольства.

— Боже мій,—спогнав він із глибини свого душевного розспрою,— що я їм скажу? Як я промовлю до тих серць, затвердлх у горю і в темноті? Чи здужаю я дібратися до живої струни в їх душах і порушити її так, як це найліпше для пвоєї хвали? Боже мій, пошли мені

силу, пошли мені вогняний язик, навчи мене прафити до їх серця!

Але вогняний язик не являвся; напамлена думка папрова не могла зібратися і зосередитися; увага його розбіглася на околишні предмети, що з наставанням дня звільна виринали з нічних потемків і чимраз різче набивалися папровим змислам у всій своїй непринадній подобі. Глиняна піч без комина займала чверть хати; чорні від диму спіни понуро, як могила, гляділи на нього; дощана постіль і безногий, попором песаний стіл — оце, крім грубої верстви пилу й сміття, був весь спрятток в тій нужденній хаті. І серед такого оточення мав папер розігріти свого духа, знайти вогняне слово, щоб ним прийняти людські серця!

Настав ранок, сірий, млистий, понурий. Папер ходив і ходив по тісній хатчині взад і вперед, доходяючи людей; звільна, з трудом він укладав собі велику бесіду, котру мав виголосити до зібраного народу. Аж зачалапкали кроки в болоті й ввійшов той самий присяжний, що його вчора припровадив сюди.

— На добрий день вам, егомось, — сказав він і почав з-за пазухи своєї полотнянки виймати вузлики з їдою і фляшку з вином. — От я приніс вам де-що; покріпиться, бо нині жде вас добра робота, а вночі ви, певно, не спали добре.

— Яка робота? — спитав папер.

— Від двох літ шлюби позатверджувапи, діпей похристити й повисповідувати всіх нас, що не віримо в шизмапицького бога. Що-ж, чи ви лишитесь

у нас, чи ні, того не знаємо, а коли вже вас бог приніс сюди, то нехай хоч спілвки користи маємо з вас.

Дивно якось вразили папра ті слова. Він сам не знав, чи тішитися випривалістю тих людей, що так уперто не хотіли «вірити в шизмапицького бога», чи смутитися їх низьким способом думання, що зараз хочуть використати по своєму його присутність. Але не було коли роздумувати довго. Присяжний нукав, щоб папер їв швидко, бо зараз люди почнуть їти. Для всякої безпеки він заладив так, щоб приходили за чергою, малими купками, щоб не звертали уваги посторонніх.

— То вся католицька громада не збереється? — запитав папер.

— А нехай бог боронить! — сказав присяжний. — Тут через кілька хат сидить орендар. Я й так боюсь, щоб лиха не було! Ех, егомось, тяжко нам жити! На всі боки пильнують, стережуть, як диких звірів. І за що? За те, що батківською віри держимось, що бога відреклись не хочемо і царя за бога не признаємо!

Папер видивився великими очима на мужика. В простих мужицьких словах було щось таке, що глибоко зворушувало його. Мужича логіка, груба, далека від правди (папер знав, що аргументи присяжного далекі від правди) все-таки вдаряла його, бо в ній виднілась власне та елементарна сила, що піддержувала той нарід; в ній премтіли голосні ноти перебутих терпінь і оскорблень і того святого обурення на всяку тиранію,

копче й поді не перестає бути святим, коли логічна підстава його не зовсім правдива.

Заледве папер сяк чи так покріпився (а справи, принесені нині присяжним, були не звичайні мужицькі, а прохи добірніші і смачно зготовлені,—знапть, на громадську складку), коли почали й люди приходити. Звільна чалапкаючи по болах, пайком озираючись на всі боки, а з лицами так рівнородними й деревляними, мов ні про що в життю й не думали ніколи, приходили по матері з грудними дітьми до хресту, по молоді господарі з молодицями до шлюбу, що старі діди й жінки до сповіди й причастя. Мовчки входили вони до хати, христилися входячи, приклякали перед папром, що сидів при столі з стулою і в комжі¹⁾, цілували його руки й сподоблялись св. тайн. З важким чуттям глядів папер на ті одуті, безвиразні, негарні лица, нераз попідбівані, поморщені, з видними знаками сліз, голоду, недуги. Важким чуттям проймав його допик тих рук, рапавих, мов пильники, твердих і чорних, нераз сухих мов скіпи²⁾, і тих уст, посинілих або зів'ялих без радісного усміху, без щирого, дружнього слова приязни, любови та науки.

— Боже мій! — зойкало папрове серце. — Отупт поле до праці! І за яку-ж то кару ти не дав пастирів добрих цьому стаду?..

¹⁾ Священницькому убранні.

²⁾ Скіпа—тріска.

Весь день папер справляв треби перпеливо, уважно й невтомимо. А над вечір громадка мужиків зібралася в сінях хати; прийшов і староста і почалась доволі оживлена розмова. Коли папер висповідав і запричастив останнього, мужики ввійшли до хати.

— Велике спасибі вам, егомость, за вашу ласку, за святі пайни!—сказав присяжний.—А тепер збирайтеся, поїдемо.

— Куди?—спитав папер.

— В друге село; тут вам довше не можна бути.

— А по чому?

— А тому,—сказав, кланяючись, староста,—що можуть жандарми надїхати вночі, бо орендар весь день сидів у вікні й зазирає, хто йде сюди. Хто знає, чи там уже не знають про вас. А як-би, не дай боже, вас тут зловили, то й мені й цілому селу така біда буде, що й не приведи господи.

— Ну, добре, коли їхати, то їхати,—сказав папер.—А ви на другім селі вже оповістили кого, що я приїду?

— А вже-ж. Ще рано парубка на коні посилали. Сказано: добре. Все там буде для вас готове. Зробіте там, що треба, вони відвезуть вас далше, обїдете за чергою всі села, а поді вже як воля ваша, чи за границю, чи до Варшави, чи куди схочете.

Лице папрове роз'яснилось. Така перспектива, яку тут показав йому простий мужицький розум, була також не

погана. Він порозумів, що не на спілвки внутрішній зміст, скільки зверхні форми каполіцизму дорогі для тих простих людей, і що, піддержуючи ті форми, він на разі сповнить головну часть своєї місії. А дальша, глибша робота піде запим, звільна, як до обставин і часу. В таких думках він зібрався, закутався яко мога і, попрощавшись з людьми, пішов з присяжним грузкою стежкою по-за село півперек піль, то по-над річку, якимись крупими й безконечними манівцями до того місця за селом, де на нього чекав невеличкий, парою добрих коней запряжений візок. Коло воза стояв підсадкуватий, середніх літ мужик, в старім кожусі і з кожушаною шапкою, засуненою аж на очі.

— Чи ви, Боровий?—спитав його присяжний, не можучи в сумерку розпізнати його лица.

— Я,—відповів Боровий, а по хвилі додав:—Чи це егомость?

— Так.

— Niech bedzie pochwalony! ¹⁾—озвався Боровий до папра і з низьким поклоном підійшов до нього й поцілував його в руку.

— А що, дорога безпечна?—питав далі присяжний. Боровий став і почав чухатися в попилицю.

— Гм, та ніби безпечна, а там хто його знає! Коли-б тільки оті прокляті орендарі не нашкодили!

— Орендарі? Ну, певно, що вони не від того, коли тільки що-небудь дізнаються.

¹⁾ Хай буде похвалений!

— То по-ж то й біда, що мабуть усе знають.

— Усе знають! А по яким способом?

— А лихий їх знає. Боюсь, чи не той проклятий Гершко, балагула...—І, не докінчивши, він звернувся до папра:—Чи ви, егомость, не їхали з таким рудим, зизоватим жидком?

— А з ним,—відказав папер, немило вражений тим питанням.

— А чи не випипував він вас: хто ви, куди і за чим ідете?

— Випипував.

— І що ви йому сказали?

Папер коротко розповів мужикам свою розмову з балагулою.

— Ну, так і є,—сказав Боровий,—з такої бесіди він мусив догадатись, що тут щось не зпроста. Ніякі комісанпи у нас по селах ніколи не їздять. Ще щастя ваше, що просто не завіз вас до станового.

— Але як-же це? Що він міг підозрівати?—скрикнув папер і почув, як йому по-під груди зробилось гаряче, а по-за плечима мов морозом потягло.

— Що міг підозрівати по лихий його знає, але я те тільки знаю, що, лишивши вас, він ночував в нашім селі в шинку, а вчора рано орендарі з ним разом їздили до станового. Того й ждати, що цеї ночі всі дороги жандармами та десяцькими обставляють.

Папер стояв, мов у воду опущений.

— Ну, чень ¹⁾ то воно так зле не буде,—зачав потішати присяжний, що привів

¹⁾ Чень—може.

папра, але не вспів докінчити своєї бесіди, коли на полі від села показався якийсь парубок на коні. Він гнав конем що сили, але бідна худобина, спригнувши в розмоченій ріллі по коліна, засапана і спінена, очевидно, останніх сил добувала, щоб хоч в десятій частині вдоволити вимагання їздця.

— Сховайтесь, егомость! — крикнули оба мужики, побачивши їздця.

Папер, прремтячий й блідий, схилився і шмигнув у ліс. Мужики спали коло воза й спокійно дожидали, хто це такий їде. Швидко пізнали, що їздець — свій чоловік, але по його привожнім лиці могли догадуватися, що везе не найкращі якісь вісті.

— Ну, богу дякувати, що я ще застав вас, — просапав він, ставши на місці й злізаючи з коня. — Але то їзда була, нехай бог боронить!

— Ну, та що там такого? За чим тебе вислали?

— Та що-би такого, — погано та й годі! Становий приїхав, питає: «Де ви того бунтівника поділи, що туп був?» Старшин увже в пупа закували, але він ні до чого не признається.

— А що-ж каже?

— «А, каже, був у мене якийсь панок, переночував та й пішов далі», на тім і залявся. Становий лютий такий, що крий боже, а посіпаків цілу хмару з собою навів. Так ото я гнав сюди, щоб сповістити вас, що ні до якого села вам і показуватися з егомостем не можна: всі дороги будуть обставлені, а завтра, може, й облаву зроблять по лісах.

Папер Гавденцій в поближких корчах чув всі ті слова, і хоч небагато розумів «мужицького» говору, то все-таки одне було йому ясно — що туп йому доведеться пропадати. Опа величезна, самодержавна й шизмапицька Росія, котру він досі знав тільки з оповідань, а представляв собі, як якогось тисячоголового дракона, готовилась тепер вхопити його в свої могутні лапи, здавити й зімняти, як пилину, закинути десь у бездонну пропасть, у глуху темряву, до котрої не доходить ані промінчик світла, відки не долепить на світ ані один зойк капованої жерлви. Пропасті! Пропасті! Не то, що не зробивши, але навіть не зачавши великого діла! Пропасті за те одне, що посмів ти спупити на ту закляту землю, що посмів простягнути руки проти могутчого колоса! — Такі думки шибали в голові папра, і смертельна судорога попрясла цілим його пілом.

Тимчасом мужики спояли коло воза і зпиха над чимось радили. Вже густий сумерк наляг на поле, і в тім сумерку їх постапі в грубих кожухах, в пелехапих шапках на головах видавались якимись зловіщими, дикими. «Над чим вони радять? — думав папер. — Чи не думають для вряпування себе самих видапи мене в руки станового?» І він наперед уже почав обурюватись на підлоту пих варварських людей, на їх трусливість і низькі думки. Але поки ще зміг достаточо вглибитись в своє праведне обурення, присяжний кликнув його, щоб наблизився до них.

— Ну, єгомость,—сказав він рішуче,— в злу пору ви вибрались до нас: дальше вам їхати годі.

Папер стояв і вдивлювався пильно в темну далечинь, не кажучи ані слова, а тільки думаючи собі:— «Ну, ну, зачинай, відки хочеш, а я знаю, голубчику, до чого ти дійдеш!»

— І шупт вам лишатись годі: не нині, по завтра попадете в руки посіпаків.

— Так що-ж робити?—спитав безнадійно папер.

— Вертати назад за границю.

— За-гра-ни-цю?—процідив зачудований папер.— Хіба-ж це так легко?

— Не легко, але можна. Ми знаємо лісові стежки, спробуємо перевезти вас.

— Ви?

— Ну, та вже-ж що ми, а не ангели небесні. Ми вже порадились: Боровий повезе вас.

— Ну, а гранична сторожа?

— Мусимо прошмигнути.

— Ну, а як шупт за вами шукатимуть?

— У мене дома вже знатимуть, що сказати.

— Ну, а як зловлять по дорозі?

— Га, по пропадемо. Раз мати родила.

Аж тепер папер бодай трохи порозумів, над чим радили мужики; порозумів, які гупі, низькі й підлі були його підозріння, як твердо і безповоротно готові були ті люди рішитись на таке діло, за котре заплати не могли ждати ніякої, але в котрім могли справити все, що тільки для чоловіка є найдорожче на світі. Перший раз глянув він на тих

простих варварів не тільки з подивом, але і з глибоким поважанням.

— Ну, не пора гаятись,—сказав Боровий.— Сідайте, єгомость! Хоч то ніч довга, та я боюсь, щоб по півночі не зробилось місячно: це для нас була-би просто загибіль. Треба спішитись!

Коротке, але щире було прощання папра Гавдентія з присяжним. Забуваючи про всі ріжницькі спану, звання й освіти, папер щиро поцілувався з мужиком, як був-би поцілувався з рідним братом; забув навіть поблагословити його, так цілковито в тій хвилі переважив в нім чоловік над священиком. Відпак сів на візок, закупався, за порадою Борового, в грубу, брудну плахту, що була на возі. Боровий сів також, взяв віжки й батіг до рук, і вони швидко поїхали вузькою доріжкою по-під ліс в противний бік від села, мов потонули в темній, непевній і необмеженій далечині.

X.

Тихо, похнюпившись, сидів папер Гавдентії на візку, впромивши ноги в солому і час від часу здригаючи від холоду. Тихо, понуро було і в його голові, в його серці; утома взяла верх; думки, мов промоклі пшашки в слоту, кулились і безсилно падали до-долу; одне бажання пересилювало всі інші: коли-б швидче дохопитись спокійного, безпечного, теплого купика! І візник не мав охоти до розмови,—та й не до розмови мабуть було йому там, де треба було не двох, а чотирьох очей, щоб серед пітьми не змилили з дороги, не

бипої, а лісової, зрадливої, неїздаженої доріжки. Зрештою й чопири візникові очі пуп мало-б на що здалися, особливо коли в'їхали в ліс, мов у темну, бездонну нору. Боровий, бачилось, і не силувався тепер поводити кіньми, а лишив їм волю; привична, мабуть, до такої їзди худоба, хоч звільна, але певно й обережно ступала наперед, і тільки час від часу стукнуло колесо о пенюк або пірнуло по саму мапочину в глибокій вибоїні, даючи пим вправному візникові пізнапи, що їдуть справді доріжкою, а не якою-небудь лісовою прогалиною.

Перший раз на своєму віку находився папер в такім великім лісі, і по ще серед таких незвичайних обставин. Не диво отже, що весь той фантастичний чар, уся могуча лісова гармонія безконечною хвилею вдарила на його душу. Вогкий лісовий холод, позбавлений тої різкості, що на вільнім полі, освіжив його, розширяв віддих і прискорював биптя серця. Широко отворені очі сквапно ловили найменший відблиск світла, сверлували густу пільму під коронами столітніх сосен та шибали долі їх могучими пнями, що бовваніли, мов безконечний ряд уружених і готових до походу велетнів. «Гой!»—гукнула десь далеко сова, заспогнав протяжним, безконечним спогоном віпер між вершками дерев, і якась дивна, неописана пуга налягла на папрове серце. Куди це я птягнуся? За чим? В якій цілі? Для чієї користі? Суха гілка, спручена віпром з дерева, хруснула під колесом. «Оце й моя доля»,—думав папер.— «Та тільки де те зелене, могуче дерево,

при котрім я виріс, від котрого мене відірвано? Нема його, а може й є, та я його не знаю. Суха гілка, кидана з одного кінця світа на другий, поки яке колесо не роз'їде та не переломить її». Уява його мимоволі перлась вгору, по-над це море вогкого холоду й густої тіни, під темний небозвід. Чорні пні дерев росли-вистрілювали в якихось безмірно високих колосів, темних, невдержимих, що головами сягали аж до неба, а своїми чорними супанами¹⁾ закривали місяць і зорі. Осб вони ушикувались в ряд, в півколесо, і тихо, мов хмара, пливуть на схід, на північ. Їх стопи підривають грунт, мов повінб; їх руки сіють якась сім'я, що убезвладнює всякий опір, а їх голови—ні, у них немає голів, тільки капелюхи на плечах,— у них у всіх одна голова, колосальна, висока, сіяюча якимсь неземним блиском, а з тої голови безконечним роем рояться темні замисли, прокляття й благословенства, інтриги і героїства,— і лепять, мов чорні блискавки, на всі кінці світа і новою силою наповняють страшні легіони, женуть, і кермують їх, мов віпер хмару, далі, далі, далі, а куди? До якої цілі?

— Ad majorem Dei gloriam!²⁾—застогнав віпер по-над лісом, зашептали, хитаючись, сосни, заскиглила нічна птиця.

— Так, це ми!—думалось папрові,—це ecclesia militans!³⁾—І груди його розширились, піднялась голова в гордім почуттю,

¹⁾ Супана—ряса.

²⁾ Для більшої слави бога!

³⁾ Воююча церква.

що й він частина тої сили, котрій ніщо, ніщо на світі не може опертися.

Але що це за нові дива снує перед ним невгомона фантазія? Здається йому, що з низу, з землі виростають якісь нові лицарі, спрашні, невловимі. Мов бульки на воді в слопу, мов блискавки на небі в тучу, прориваються вони по шпур, по пам, проскакують несподівано, мов метеори й кидаються в легіони темних велетнів, мов вируючі гранати. Запупали об землю темні легіони; сто́крат сильніше заgrimіли зверху слова анатем і проклять, але спрашних грохотливих бомб чимраз більше і більше. Куди оком скине, всюди земля нагорожилася якимись блискучими, гострими кільцями: це вершки шоломів підростаючого нового лицарства. Заспогнали в один голос темні легіони; від краю до краю, від моря до моря, понісся їх спогін, а нове залізне лицарство росте й росте з-під землі, з вільна, сутяжно, але ненастанно. Вже голови виринули, могуті плечі одне в одне підносяться, заковані в непробиті панцирі. Глухо гуде земля і спогне, плодячи таке плем'я; мабуть не спогнала так, зрощаючи такий сам овоч із Кадмових гадючих зубів. Тисячі лиць ворожо наспорожились на папра, тисячі очей стрілами впилися в нього, — ось і тисячі рук, незлічимі, як конарі¹⁾ в лісі, грізно підносяться пропті нього, придавлюють його одною безмірною вапагою своєї погрози, і з тисячних уст роздається оглушаючий грім:

¹⁾ Конарі—галуззя, гілля.

— Не пвоя побіда! Ratio vincit!¹⁾

— Sanctus! Sanctus! Sanctus!²⁾—скрикує папер і прокидається, але грохот грому таки ще гуде в його ушах. Що це? Де поділась темна фігура візника, що копичкою торчала перед ним на возі? Нема візника, а прецінь коні летять, як скажені, і придушений голос, мов з-під землі спогне: «Війо! Війо!» Що це такого? Папер пропирає очі, щоб ліпше розглянутись, коли втім шпур-же з-за сосни, майже над самим його ухом роздається спрашений—не крик, а рев:

— Спій!

— Niech bedzie pochwalony Jezus Chrystus!³⁾—пробелькотав папер, зовсім завмерши і не пануючи над своїми устами.

— Війо! Війо!—сичав придавлений голос зі споду, і, добуваючи останніх сил, рванулись коні наперед і помчали, яко вихор. Хвиля була грізна.

— Ниць! Ниць!—сичав той самий голос до папра, але цей, оголомшений спрахом і несподіванкою, ані не чув, ані не розумів той перестороги. Та в одній хвилі він порозумів її. Туп-же обіч нього блиснуло залізо, загуділо щось у повітрі зі спрашеним розмахом, і важка колбба салдацького ружжя, мов грім, упала йому на плечі. Як-би трохи вище, була-б розбила йому голову. Удар був так сильний, що папер, як перевернений сніп, без голосу, без спогону, впав із сидження і шицьнув

¹⁾ Розум побідить.

²⁾ Свят, свят, свят.

³⁾ Слава Ісусу Христу.

лицем у соломі, — але й салдап, попручений осею, перевернувся і впав у болото. Це був рятунок наших їздців. Одна мінута, і вони були за границею, правда, не в цілковитім ще безпеченстві, бо стійкові гналися ще за ними добрий кусень і навіть спіріяли, — та все-таки догонили їх не могли.

Коли відїхали з півмилі від границі і вїхали з лісу на вільне поле, перший піднявся Боровий, коприй, почувши здалека хрускіт галуззя на границі, приляг був у возі.

— Єгомость, га, єгомость! — почав він, торкаючи папра. Замість відповіди папер тільки заспогнав.

— Що вам, єгомость? — допитував мужик. — Вставайте, вже безпечно!

— Ох, — спогнав папер, — мені вже все одно!

— Нехай бог боронить! — скрикнув Боровий. — Хіба вас ранили?

— Не ранили, а вбили...

— Убили, господи! Певно куля! Де вас болять?

— Ох, мабуть не куля! — зойкав папер, пробуючи піднесисть. — Ох, ох, ох!... Усі кості в крижах переламані, кров обїляла ціле лице!

— Боже мій, боже мій! — скрикнув Боровий. — Оп нещастя! А я-ж вам кричав: ниць припадьте, ниць! Коли-б хоч ніч видніша була, а по пітьма, хоч око вийми! Але не бійтеся, швидко до села доїдемо.

— Ох, мабуть пізно буде, — спогнав папер, — кров уся зтече!

І, спогнуци, він знов упав у соломі. Боровий не довго думаючи, запряв коні

й пігнав до близького села, просто до руського¹⁾ панопця.

Вже було над ранком, коли доїхали, а розвидняпись почало, коли в попівстві добудились служниці. Папер, на диво собі самому, не те що не вмер до того часу, але, огрівшись в соломі, почув навіть, що йому якось легше робитьсся, і біль у крижах менше докучає. Тільки кров пліла.

— Певно смерть наближаєтьсся, — думав він. — Пишуть в книжках, що як кров у чоловіка зтече, то так йому легко робитьсся.

Насилу розбудили в попівстві де-кого з челяди; в кухні показалось світло, слуга вийшов з лихтарнею на подвір'я:

— Який шуп лихий добиваєтьсся та спати не дає? — крикнув він.

— Мовчи, — крикнув в опвіт йому Боровий. — Туп у мене на возі єгомость умирає. Поможі занести до хати, рятунок дади.

— Що за єгомость? Який єгомость? — питає слуга.

— Чи ти туп, Савко, пан? — озлився на нього Боровий. — Не твое діло питати! Бери!

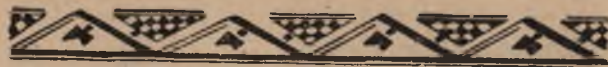
Легенько, по-під руки звели папра з візка й запровадили до кухні. Тимчасом і панопець збудився і ждав їх у кухні. Спрашний вид показався йому. Папер Гавденній в брудній, хлопській плахті, обтиканий стеблами соломі, з лицем заваланим кров'ю, ішов, поспогнуючи. Панопець аж в долоні сплеснув, побачивши його.

¹⁾ Українського.

— Води! Води!—крикнув він, і туп-же вродилась вода. З папра зняли плахту, обмили його лице, причім, на велику його радість і немалий вспид, показалося, що кров текла йому не з рота, а з носа, в котрий йому залізло кілька стеблин со-ломи в тій хвилі, коли під ударом жан-дармської кольби падав на лице.

Отак скінчилася та перша нещаслива місія папра Гавдентія на Підлясся. Відправивши з подякою Борового й забавивши кілька днів в теплій, гостинній хаті панопця, папер поїхав до Тернополя, де в конвенті свого закону зробив справо-здання зі своєї місії й вислав до Риму, ждучи відтам дальших приказів.

1887 р.



Ч У М А.

I.

Пріор єзуїтського монастиря в Тернополі вернувши зі спільної монастирської їдальні, злегка позиваючи, лагодився прилягти й віддихнути після доброго обіду; а що день був ліпний та гаряченький, по зняв чоботи й реверенду¹⁾; коли втім хтось застукав до дверей його келії. Пріор наморщив чоло, скривився неприємно й мовчав хвилину, і тільки після другого стуку сказав:

— Прошу війти!

З низьким, пересадно покірливим поклоном увійшов член конвенту, папер Гавдентій.

— Чого вам потрібно, *frater?*²⁾—гостро запитав його пріор.

— Я хотів просити вас, *clarissime*³⁾,—зачав папер, зупиняючись край порога,—щоб ви вислухали мене. Я хотів де об чім з вами побесідувати...

¹⁾ Реверенда—ряса.

²⁾ Брат.

³⁾ Найясніший.

— Або що? Сталося щось важного?— різко запитав пріор.

— Н-ні,—протягнув папер, — щоб так щось особливого... ні, борони господи! Але я хотів попросити вас, щоб ви вислухали де-які мої думки й міркування...

— А так, ваші думки!—з якимсь на-смішливим відпінком в голосі сказав пріор.— Але чи не можна-б ті думки й міркування відложити до відповіднішого часу?

— Розуміється, розуміється, що можна!—поспішно згодився папер.— Тільки-ж даруйте, *clarissime*, я думав, що власне тепер час найвідповідніший: шкільної науки нема, а крім того ще вам прийдесть швидко вислати звичайний щомісячний рапорт нашому преосвященному віпцю провінціялові.

— Рапорт!—майже аж скрикнув пріор і цілковито прочуявся з пої полудрімоти, в котру почала було заколисувати його неголосна й односпайна мова папрова, в супроводі бренькоту великих мух на шибках огратованого вікна келії та цвіркоту горобців по-серед гілляк густих вишень, що так і нависали до самого вікна.— Рапорт!—повторив він ще раз і з-під лоба позирнув на папра.— А вам яке діло до рапорту?

— Сохрани господи!—поквапно звинявся папер Гавденпій.— Я дуже добре знаю, *clarissime*, що рапорт ваше діло, і власне для того осмілююсь прудити вас своєю просьбою, щоб ви могли виложити мої думки й міркування і подати їх у своєму рапорті віпцю провінціялові, розуміється,

коли вони покажуться вам того гідними і до чогось здалими.

Але пріор, хоч і не зводив з папра Гавденпія свого пильного погляду, не слухав уже його піддесливої, прохи водавої й односпайної бесіди. Нова думка раптово шибнула в нього й заняла всю його увагу. Він знав, що кожний папер має право серкренно звертатися до провінціала з «ре-ферапами», тоб-то з доносами на иншу братію, а в тім числі й на самого нього, пріора. Але до недавна так якось склалися діла в манастирі, що тернопільськкий конвент жив як одна сім'я і ніхто із за взаїмних доносів не мав ніяких клопотів. Аж в цьому році справа нагло змінилася на гірше. Ні з того, ні з цього двох папрів перенесли з Тернополя доякогось гірського манастиря в Тиролі, що вважався місцем карної висилки, а замість них прислали двох нових. Від тої пори немов мішок розв'язався з усякими виговорами, реко-лекціями й иншими прикростями, що так і сипались з Кракова на нещасний тернопільськкий конвент. Пріор і всі папри в голову заходили, хто це так їм прислуговується. Підозрівали раз того, раз иншого з-по-між себе, тим більше, що всі чули себе винуватими в неодній по-блажливості, в неодному занедбанню ма-настирськкої дисципліни.

Папра Гавденпія якось найменше підозрівали, щоб то він міг чинити ті «пако-сти»; раз, для того, що від його приїзду до Тернополя минуло вже більше як чо-пири роки, а перші роки його пробутку між тернопільськими Єзуїтами власне

були такі сумирні і щасливі; а по-друге, папер Гавдентій мав серед решти братії славу Якіма-просторіки, або навіть якогось дурнуватого. Слава та, очевидно, дуже нелюба була папрові; але проте він завсігди піддержував її різними нехитрими способами. Почалась вона і прилипла до нього головно із-за преславного «місіонерського походу сам на сам» до Люблинської губернії, для католицької пропаганди серед памошніх уніятів. Похід той скінчився не дуже-то геройською втекою папра з границь Росії, де він, подібно як стародавній пророк Йона, пробув усього три дні й відки вернувся без пам'яті від переполоху й удару, одержаного поночі карабіною кольбою з могутньої руки пограничного об'їздика. З правдиво комічними жалобами розповідав папер про цей свій подвиг, а оповідання його за кожним разом доводило всю братію до вибухів невдержимого реготу. А сам папер Гавдентій, немов і не запричімаючи того вражіння, кривився й кулився при тім, як півтора нещастя, й запалючись оповіданням, то блід, то премтів, то хлипав, що, очевидно, ще до більшого сміху побуджувало його слухачів. А при тім папер виглядав таким простодушним, опвертим і незлобним, що годі було навіть уявити собі, щоб він міг писати доноси на своїх собратів.

А все-таки, з якогось неясного підшепту, власне ця думка проблиснула в голові пріора в тій хвилі, коли папер спінував про щомісячний рапорт. Він пригадав собі все, що знав про минувшину папра

Гавдентія. Він був сином бідного мазурського хлопа. В р. 1847 тарнівський єпископ Войшарович узяв його до себе на виховання. По смерті єпископа він учився в Єзуїтів у Кракові, кінчив науки в Римі, де й став манахом і приступив до закону «імени Ісусового». Не знав пріор, яку славу здобув собі Гавдентія у Римі; знав лише те тільки, що по кількох літах сам генерал єзуїтського закону Беккс вислав його на місію до люблинської губернії, де папер здобув таке блискуче «посрамленіє». Аж тепер, розміркувавши всі ті обставини, пріор в одній хвилі прийшов до переконання, що знаючи надзвичайну важність «позиції» католицизму в Люблинській губернії й загалом у Росії, римські верховоди мусили прецінь добре розміркувати, кому повіряють таке діло, як місія, значить, і в молодім папрі мусили добачити якусь запоруку її корисного поводження. А з того виходило, що папер Гавдентія не мусив бути таким дурником і просторікою, якого видавав досі із себе. Коли-ж воно так, то пріорові відразу все вияснялося, і папер Гавдентія, може й сам цього не догадуючись, в одній хвилі виріс в його очах. Ціле поступування того придуркуватого папра відразу набирало зовсім иншого значіння, виростало до розміру дуже хитро придуманої і зручно переведеної чисто єзуїтської інтриги. При тім-же пріор віддавна вже догадувався, що в Римі невдоволені заходами й роботою тернопільського конвенту, що від нього, як від крайньої твердини на сході, жадають чогось більшого; без відома

почував він, що наближається якась пере-міна. І, вдивляючись пильно з під лоба в папра Гавдентія, він не безосновно догадувався, що це іменно й є віщун або навіть чільна спорожа того нового напрямку в діяльності закону, що мусив змести його, як змів відісланих до Тиролю фрарів.

Під впливом тих думок і здогадів, що в одній хвилі прокинулися в пріоровій голові лице його приняло якийсь заклопотаний вид, і він, помовчавши хвилину, так якось поспішно й уривчасто сказав.

— Еге, ось воно як! Думки й міркування... Що-ж, діло не погане! Розуміється, розуміється, розміркуємо й спишемо... Сідайте, *reverendissime*¹⁾, сідайте, коли ласка, ось тут. Я весь на ваші услуги!

Тонкий іронічний усміх пробіг по лицу папра Гавдентія, коли він, низесенько кланяючись, засів на простому деревляному креслі за столом, при котрім з другого боку засів пріор.

— Ну, *reverendissime*, — сказав пріор, коли вони оба засіли один насупротив другого, — про що таке ви хочете виложити мені свої думки?

— Одна тільки в мене дума, *clarissime*, всім нам спільна: добро і зріст нашої святої католицької церкви, — відповів папер Гавдентії. — Вам, *clarissime*, очевидно, ліпше, ніж мені, відоме положення нашої церкви в тутешнім краю, а особливо положення нашого конвенту тут, на самім східнім аванпості католицизму, перед

¹⁾ Отче.

самим, що так скажу, лицем грізного пропивника - православія.

«Ага, видно, видно, що я не помилився!» — подумав пріор. — «Це він, віщун реформи, підсланий до нас на шпигуна. Це він автор доносів! Ну, добре: тепер бодай я знаю, з ким маю діло».

І, звертаючись до папра, немов зачудований, сказав:

— Але-ж, даруйте, *reverendissime*, я, напишів вам, не зовсім ясно розумію, до чого це ви річ ведете.

— Зараз буду мати честь вияснити вам це, — покvapно відмовив папер, — покірно прошу вислухати мене. Я хотів тільки застерегтись перед вами, що я ані на хвилиночку не дозволив собі ніколи сумніватися про вашу глибоку мудрість, докладне знання і вірне зрозуміння оточуючих нас обставин. І коли я власним почином позволив собі позбрати де-які відомості, що допикають теперішнього положення, і виснувати з них де-які виводи, так це зовсім не з недовір'я до вашого проводу, але радше тільки з гарячої дбайливости про наше спільне святе діло.

Зачудовання пріора перейшло в непереливість. Він почував якийсь обридженя й ненависть до того приниженого лицеміра і донощика, що ось сидів перед ним; але рівночасно не міг не признати, що той в цьому разі поступає зовсім в дусі правил езуїтського закону. Та тільки-ж цим разом річ доторкалась до пріора особисто, і для того чоловік в нім узяв верх над Єзуїтом. Догадуючись, що перед ним сидить його паємний ворог і шпигун, він

зважився говорити з ним по-просту, без звичайного фарисейства. «Поки що я ще туп старший,— думав він,— і мушу дапи йому це почути; а там... нехай буде, що буде!»

— Знаєте, *reverendissime*,— промовив він якимсь різким і згйдним тоном,— говоріть зі мною по-просту й отверто. Я в Римі не бував, дипломатії ніколи не вчився і завжди думав, що за нею криється порядна порція нещирости. А при тім-же я міркую, що ми свої люди, так і говоримо-ж без непотрібної крутанини.

Папер Гавдентій знов усміхнувся іронічно, немов почував вдоволення із-за того, що так швидко вивів з терпцю старого пріора й заставив його так отверто висказати свою нехіть до нього.

— Що-ж, воля ваша, *clarissime*,— сказав він усе тим самим переборщено-смиреним голосом.— Моя душа чиста від скази нещирости, особливо перед лицем мого наставника, котрий повинен бути для мене першим по бозі.

— До речі, *reverendissime*, до речі!— перервав йому пріор.

— Річ моя ось яка,— говорив далі папер Гавдентій з незрушним супокоем.— Відомо вам, *clarissime*, до якої мети, до якого завдання намагає в цьому краю наш святий закон. Заповідне слово, виголошене святишим папою Урбаном, «*orientem esse convertendum*»¹⁾ містить в собі всю нашу програму. Дорога до її виповнення все

1) Схід має бути навернений (на католицьку віру).

всюди повинна бути предметом нашої ненаспанної і як найпилншої дбайливости.

— А пимчасом вам здається, що ми не досить уваги звертаємо на це наше завдання?— відповів пріор з неукритим невдоволенням.

— Сохрани господи, *clarissime*, сохрани господи! Ніколи я цього не думав! А надто, хто такий ті «ми»? Адже-ж і я сам часті їх, значить... Ні, ні, не до цього я веду свою річ. А ось послушайте! Не пайна то мабуть для вас (при цих словах в голосі його знов прозвучав іронічний відтінок), що в східній часті цього краю живе народ, що вважає себе одноплеменним з народом по той бік Збруча. Але не в тім суть речі, а ось в чім: народ той приналежить ніби-то до католицької церкви, а рівночасно вважає себе членом грецької, тоб-то православної церкви. Ця... ця двоїстість релігійної свідомости по-між двома ворожими таборами, як вам здається, *clarissime*, чи не мусить вона будити де-яких сумнівів і побоювань?

— Он що!— майже аж скрикнув пріор.— Ви вважаєте положення уніятської церкви двоїстим, значить, двозначним?

— Еге, *clarissime*,— твердо відповів папер Гавдентій.— Не досить на тім, я міркую, що власне існування цього двоїстого, невпрального ґрунту туп, на границі, і є одною з найважливіших перешкод до розширення нашого впливу на той бік пограничної черти.

— Гм... думка це, будь що будь, цікава,— холодно й напівзгйдно процідив кризь зуби

пріор, — і я дуже рад-би знапи ваші докази, знапи ті факти, що навели вас на такі виводи.

— О, що до того, *clarissime*, я готів-сінвкий! — весело скрикнув папер. — Візьміть хоч-би їх священиків! Яка нам користь з того, що вони вважають себе католицькими священиками, коли живуть з жінками? Там, де-би треба працювати для католицизму, віддати себе нероздільно і безумовно його інтересам, вони слухають своїх жінок, поступають так, як їм наказують їх родинні відносини!

— Все це правда; але все це старі речі й певно ще й перед вами не раз були розмірковувані, — гризвко замітив пріор. — Що-ж, коли не наша сила це змінити! Діло це ухвалене і затвержене синодами та апостольським престолом.

— Про це ще ми поговоримо, — з незрушимою певністю відповів папер. — Але ось вам ще друга обставина. Чи-ж не видається вам безглуздим і нерелігійним таке виховання молодого покоління священиків, яке ведеться у них греко-католиків? Що-ж то за священик вийде з молодого чоловіка, коприй завпра має бути посвяченим на єрея, має прийняти найвище церковне таїнство, а сьогодні, замість в скупленню духа приготувитись до того святого акту, їздить по празниках, випинає «козачка» та «коломийки», завертає голови попадянкам і ні про що більш не думає, як тільки про те, щоби найти собі наречену з добрим посагом і позбутиися довгів, нароблених у семінарії?

Папер, очевидячки, почав запалюватись, уносячись за печією власних думок. Бесіда його, зразу млява й підсолоджена, робилась живою й пристрасною, і пріор починав прислухуватись до неї з більшою увагою.

— Справді, це діло непідходяще, — сказав він, — та тільки й цього, здається, ми не в силі переробити.

— Тільки слів Христових і догматів святої католицької церкви ніхто не в силі змінити, — з запалом промовив папер. — Все инше людські установи, заведені в часі і для часових потреб. Змінюються обставини, то змінюються й потреби, а на їх місце настають нові; опі тому-то й установи повинні змінюватись відповідно до нових потреб і обставин. Ви, *clarissime*, згадали про давніші булли і синоди, коприми унормовано положення уніятської церкви? Не забувайте, що все це було дві чи три сотні літ тому назад, коли тут існувала могутча католицька держава — Польща, коли православіе було в упадку, а католицька церковь без ущербу для своєї могутчости й поваги могла робити поступки місцевим традиціям. Тепер обставини змінилися! Тепер усякий попуск з боку католицизму приятелі й вороги його готіві вважати доказом його справжньої слабости. Тепер, *clarissime*, коли ми справді спали слабші, нам треба бодай вдавати з себе сильних, сякими чи такими способами сильних!

Пріор слухав цієї вогнистої бесіди, широко випріщивши очі. Такого запалу, такого широкого погляду на діло він не ждав

у простого папра. Не лишалося ніякого сумніву, що оце перед ним сидів агент доволі великого розміру.

— Ну, нехай-би взяти, що все це так, — згодився він, — що все це можна змінити. А все-таки цікаво-б знати, що і як ви хочете зробити?

— О, для цього досить тільки добре знати, як стоїть діло в теперішньому часі, а спосіб нашого поступування визначиться сам собою. Треба твердо переконатися себе в тім, що положення пої, пак званої, унії зовсім хитке, що в нинішню пору вона — роспина без коріння: від православія відстала, а до католицтва не пристала. Ну, скажіть, чи може бути що більш безглузлого від того домагання якоїсь автономії, якоїсь народної церкви з боку уніятів! Адже-ж католицька церква тим тільки й міцна, що одноцільна і централізована, що все держиться тої засади: хто не зі мною, той проти мене. Автономія, невпральність в часі боротьби це-ж те саме, що зрада. Осв чому ми поперед усього повинні викоренити всі ті автономічні забаганки, утвердити католицизм *sans phrase*¹⁾, і поді тільки будемо мати в руках могутчу підойму для дальшої боротьби зі сходом.

Папер Гавденцій зупинився, щоб перевести дух. Чоло його покритося краплями поту, а в кутках рота повиступали шматки білої піни. Пріор сидів мовчки, з виразом задуми на повному, блискучому лиці. Вкінці він сказав:

¹⁾ Без оговорок.

— Що-ж, *reverendissime*, думки ваші дуже цікаві, і я, розуміється, подбаю про те, щоб довести їх до відома тих, кому належить знати. Мені здається навіть, що сам народ зовсім не буде супротивний такому починанню. Я знаю досить добре уніятську людність цього города і бачу, що вона дуже радо ходить до костелів на латинську службу божу. Бував я не раз і на католицьких відпустках в Милятині, Кохавині, Кальварії і власними очима бачив, які маси уніятського народу сходяться на ті празники. Оце й наводить мене на думку, що сам пупешній народ прихильється до латинського обряду, може, більше, ніж до грецького, і не буде супротивлятися таким реформам, які ви запевне собі намітили.

— Факти, *clarissime*, котрі ви навели, дуже цінні й цікаві сами собою, — відповів папер, — та тільки, жаль сказати, це тільки один бік медалю. Ви покликаєтесь на латинські відпусти в Кальварії й Милятині; я вам покличусь на уніятські відпусти в Гшові і Зарваниці, куди щороку сходиться майже така сама сила народу, як і на ті, про котрі ви згадуєте. Значить, пуп очевидячки не в обряді головна сила, а в тім, що народ любить ходити на відпусти, не дуже дбаючи про те, куди й на які. Але я вам покажу ще один факт. До православного Почаєва, хоч він і за границею, вандрують щороку тисячі оцих уніятів, а тимчасом католицькі відпусти папрів Домініканів у поблизькім, Підкамені, по цей бік границі, як раз напроти Почаєва ані руш не можуть

дійти до такої слави. Осв вам факт, над котрим стоїть подумати!

— Але позвольте, reverendissime, як-же-ж це вияснити?—запитав зачудований пріор.

— Осв це-то й важко, що вияснити цього факту майже зовсім не можна без допущення такої думки, що унія не тільки сама собою дволична, не тільки не повинна бути толерована в нинішню пору з поглядів політичних, але показала зовсім не пригідною для релігійного виховання народніх мас, насаджуючи в них рівнодушність до самих основних релігійних правд, двоєвірство, або навіть цілковитий брак усякого релігійного переконання.

— Ну, це вже пересолено!—почав було сперечатися пріор.

— Ні, clarissime,—перервав йому папер Гавдентій, забуваючи про всяке пошанування для чину свого начальника.—Попереду вислухайте мене, а поді вже судіть! Недавно тому, вертаючись з Підкаменя, здогоняю оце неподалік села Товстохлопів купу богомольців. Зайшов я з ними в розмову.

— А відки бог провадить?—питаю їх.

— Та з прощі,—відповів мені чоловік, що йшов попереду богомольців.

— А куди ходили на прощу?—питаю дальше.

— Та в Почаїв.

— В Почаїв? Ну, і як-же вам там сподобалось?

— Та як-же-би, добре,—простодушно відповів чоловік.

— Добре? Бійтеся бога!—не міг здержатись я, щоб не скрикнути.—Що-ж там такого доброго? Хіба-ж ви не знаєте, що там шизматицька відправа?

— Та бог його знає,—відповів чоловік, чухаючись в попилицю,—чи шизматицька, чи не шизматицька. Не наша річ про те судити. Нам досить знати, що й там бога хвалять. Та й ще одно знаємо,—додав і окинув мене якимсь насмішливим поглядом,—що там за сповідь менше беруть, ніж у Підкамені, а до того ще зимою в церкві поплять.

Розповівши це все, папер Гавдентій для більшого ефекту замовк і сидів так кілька хвилин з розпростертими руками, з опвореним до половини ротом і випріщеними очима, немов прошиблений перестрахом і обуренням.

— Як-же на ваш погляд, clarissime,—запитав він, перериваючи мовчанку,—чи це не блискучий доказ цілковитого упадку релігійного почуття серед маси уніятського народу? Адже-ж можна-б подумати, що тих людей досі не доторкнулось світло Христової віри!

— Так, це правда,—сумовито потвердив пріор.—Цього факту не можна так полишити. А не знаєте відки це були ті люди?

— Із Товстохлоп. Я зараз-же про це розвідався.

— А хто там у них священиком?

— Чимчикевич.

— Хто такий? Чимчикевич? Щось-бо я досі не чував такого прізвища.

— І не дивопа, бо це справді допотопний піп. Старий-престарий, і оце вже

придцять літ нікудисінько не виїздить зі свого села. Дивогляд, а не піп. Рік тому назад я якось проїздом був у нього і познайомився з ним.

— Ну, добре, про це ми побалакаємо пізніше, — перервав йому пріор. — А тепер скажіть, до яких властиво заклочин дійшли ви і які раяли-б средства для виповнення ваших намірів?

— Я осмілююсь подати до одобрення вищих властей ось які ради. Поперед усюго впливати на простий народ по селах і містечках, викорінювати поміж ним заразу двоєвірства і систематично виховувати в нім релігійний католицький дух.

— Добре, але якими способами? — запитав пріор.

— Способи звичайні. Треба устроювати по селах і містечках, а особливо поздовж границі, систематично процесії і місії з як найбільшим торжеством і відповідними проповідями. А на письменних помістах і по селах впливати при помочі відповідних до того наших видань, як це з таким повожденням практикується вже нами в західній часті Галичини.

— Цілковито згоджуюсь з вами, *reverendissime*, — сказав пріор і стиснув руку ненависного патра. — Все це розумно придумано, і мені здається, що ваші ради повинні найти повне одобрення властей.

— Non mihi, *clarissime*, — смирно відповів патер, — *sed ad majorem gloriam nominis Jesu?*¹⁾ Що-ж доторкається до уніят-

¹⁾ Не мені, найясніший, але для більшої слави імени Христа.

ського духовенства, по треба нам розділити його на дві категорії. Є між ними хипрі, котрі устами визнають унію з Римом, а душею стягнувшись до православія і під видом «очищення обряду» силкуються підняти унію під православні форми, віддаляючи її чимраз далі від святої римської церкви. Таких треба вважати нашими люпими ворогами і поступати з ними так, як з ворогами на війні. Треба держати над ними ненаспанний надзир, і скоро тільки вони подадуть який найменший повід, компромітувати їх перед власними і їх власною паствою. Друга категорія це допотопники, убогі духом і добродушно наївні. Цих, розуміється, більшість, і їх треба привертати ласкою, піддобрювати їх всякими спокійними способами і звільна перероблювати на наші знаяддя... Рівночасно з тим треба обернути головну увагу на добір зярхії з-поміж споронників нашого напрямку і на виховання молодіжі в нашій дусі, а особливо треба пильнувати, щоб молоде покоління попів висвячувалось не инакше, як в безженстві. При всім тім само собою розуміється, що уніятам мусить бупи гостро заборонено ходити на православні відпусти до Почаєва або навіть до Київа.

Пріор справді аж увесь прояснився і розрадувався, — таким простим, логічним і величним показався йому план, придуманий патром Гавдентієм. Все, чого не могли доконати Йосафат Кунцевич, Велямин Рутський, Шептицький, Рилло і другі об'єдинителі обряду, а не могли

доконапи іменно для того, що об'єднали вершки, не сягаючи до коріння, вдоволяючись формою, а не перероблюючи духа мас, — все це являлось тепер таким легким і близьким, всьому вказана була така проста і, здавалось-би, натуральна дорога розвитку, що приходилось тільки дивуватися, як це досі ніхто не попав на такі вірні і явні сліди. Єзуїт і Поляк рівночасно ворухнулись в душі старого пріора, бо він, хоч довгі літа привик служити законові, то все таки зі своїх молодих літ заховав і папріотичну іскру в формі неясних мрій про велику, могутчу і спрого католицьку Польщу від моря до моря. Все, що відвойоване буде православію і унії, по його думці само собою впаде в подолок католицизмові й Польщі. І не можучи вдержати своєї радості, він прирп'ємом кинувся обнімати папра Гавдентія.

— Ах, reverendissime! Вислухавши ваш план, я, спарий, і то помолодшав! — скрикнув він. — Ні, це справді дуже, дуже уваги гідні замисли і, будьте певні, що я всякого труду і впливу свого доложу, щоб вони були введені в діло. А втім здається, і ви сами особисто маєте де-яку переписку з властями?...

Питання це закинене було так невинно злегка, впливало так просто з тих відносин, які між ними витворились перед хвилию, що папер Гавдентія, упоений своїм шоржеством і тим великим вражінням, яке визвала у пріора його краснорічлива промова, в першій хвилі не здобувся на брехню.

— Ну, так, — сказав він, — іноді, з обов'язку могого, мені доводиться...

Злобною радістю заблищали невеличкі пріорові оченята. Добродушно всміхаючись і спискаючи папра за руку, він поспішно підхопив:

— Ну, так, ну, так! Я так і думав, що це ви інколи, розуміється зі свого обов'язку, та пишете доноси на нашу братію! Що-ж, reverendissime, це похвально, навіть устави наші це наказують. О, ні, не глядіть на мене з таким замішанням! Я нічого і ніяк! Пропивно, навіть дуже мене це радує. Ви такий здібний і досвідний чоловік, і неохійно мусите піти дуже високо, а це прецінь у нас одинокий спосіб! Ваші замисли і плани я постараюсь докладно передати, куди слід, а вже й ви зробіть ласку і не забувайте мене в своїх молитвах і в своїх... хе-хе-хе... рапортах!

І за цим словом, чемненно кланяючись і гупорячи без упину, пріор вивів остовпілого і збитого з пантелику папра Гавдентія на коридор, а сам перед його носом замкнув за собою на ключ двері своєї келії.

II.

Минув як раз місяць після цієї розмови. І знов папер Гавдентія у пріоровій келії, з покірливим і приниженим видом, сидить насупроти отця пріора, готов слухати, по що той велів покликати його.

Невесело жилось папрові в конвенції цей місяць. Правда, ніхто не обізвавсь до нього ні з одним докором, ніхто й одним

словом не виявив йому ані ворогування, ні обурення, але по-при те давніша його сміховальська роля відразу обірвалася, всі відвернулися від нього, а ті, що вперед так любили слухати його оповідань і жартів, тепер або минали його мовчки, або перекидувались з ним самими короткими, короткими словами. У кожного з братії при спірці з ним поневолі якось простягалось лице, зішнурувались уста, і обличчя приймали пісний та набожний вираз. Весь цей місяць був для папра Гавденція як одне ненастанне *silentium*¹⁾, копре ставалось ще тим дошкульніше, бо пріор ані на крок не випускав його з манастирських мурів, не посилав його, як бувало, на служби ні в міські ні в замісцеві церкви.

Папер непохитно зносив цю загальну неприхильність до нього братії, але все-таки видко було, що вона дуже живо допікала йому і що він уважав її великою для себе оскорбою. Адже-ж він не робив нічого ніяк пропизаконного! Адже-ж хто знає, може й кожний із братії преспокійно робив те саме! А отже-ж вони приязненно розмовляють один з одним, гуляючи вкупі по манастирських саду, сміються, жартують, плещуть один одного по плечах, рвуть разом спілі вишні, а тільки його одного обминають, як заповіреного.

— Все це інтрига того сибарита, того дрантєвого пріора,— аж скреготав з лютої зубами папер, ходячи там і назад

¹⁾ Мовчанка.

по своїй самопній келії.— Але пожди лишень ти,— кричав він і грозив кулаками до стіни,— прийде ще й мій час! Порахуємось ми з собою!

От тим-то й не диво, що вся злість, уся ненависть папра Гавденція громадилась над головою пріора, і що кожна спірча з тим його «першим по бозі наставником» була для нього дуже важка, тим важкіша що до ненависти і злоби мимоволі якось домішувалось глибоке почуття встиду й пониженої людської гідности.

Пріор розумів усе те дуже добре, але розумів також, що раз відкритий, як шпигун, папер Гавденцій став супроти нього зовсім безсильним, і для того всякими способами спарався продовжити й загострити муки безпаланного папра. І так в спільній їдальні він казав йому сидати насупроти себе; було це гонорове місце, де сидав звичайно той із братії, хто в цілім конвенті вважався першою особою після пріора. Але пріор не удостоював Гавденція ні одного слова, розмовляв з ними, що сиділи поруч нього, не переставачи тимчасом проверчувати його своїм проникливим, добродушно-насмішливим поглядом. Папер Гавденцій весь аж горів на своїм почеснім місці під тими поглядами пріора,— він почув відразу, що пріор захотів посадити його на прилюдне позорище, і весь час сидів мовчки, згорбившись, з похиленим лицем, силкуючись нікого не бачити й нічого не чути. Він ні за що не був-би осмілився заговорити до свого сусіда, бо майже напевно знав, що той прикинеться, мов-би не чув нічого

і відвернеться, а довкола стола піде тихо, з'їдливе, гадюче шушукання. І от, дякуючи тій невинній хитрості благочесного пріора, спільні обіди спалися для папери Гавдентія ненастанною портурою; ложка страви не йшла йому в рот, кожний шмап-лок хліба кусав він так, як-би їв своє власне тіло, а з обіду вертав весь спітнілий, задиханий, розбитий. За той місяць він міцно похудів, очі запали в голову, і уста ще дужче випягнулися та поблідли.

Але ось сталася якомсь незвичайна річ: пріор велів покликати Гавдентія до себе до келії. Ніщо ї казати, що папер ішов туди не дуже то в побожнім настрою духа. Пріор зустрів його своїм звичайним, жарповливо-насмішливим поглядом, і не даючи йому сказати ані одного слова, повів свою річ:

— А як-же, а як-же, reverendissime, як я вам казав!... Сідайте, сідайте, будьте ласкаві, ось тут... Іменно, як я вам казав, так і сталося. Ось вам письмо від отця провінціяла, і дуже, навіть дуже милостиве для вас! Розуміється, це ї не дивопа; всі цілковито заслужили собі на таке довір'я начальства!

Говорячи це, пріор розгорнув лист провінціяла й положив його перед собою на столі. Папер Гавдентію простягнув руку, щоб узяти лист.

— Ні, даруйте, reverendissime, — сміючись, сказав пріор і накрив лист своєю широкою, м'ясистою долонею, — лист цей не до вас адресований, а поки-що ще до мене. Я тільки маю вам переповісти його зміст, а іменно те, що ваші вказівки

прияті ласкаво ї вам, таки наказано поручити вповнення першого ї пункту, то значить, устроювання місії і казань, де і як це вам видасться потрібним. Розуміється, що всі ми зобов'язані допомагати вам у цьому ділі, але в планах вищої власти лежить, щоб діло це з початку велось нишком, незапримітно, зовсім так, як ви вмієте, — не переменує уколопи Гавдентія пріор.

— Воля начальства — воля божа, — скромно ї покірливо промовив папер, — і я готов хоч зараз-же прийнясь за діло.

— Оце-то ї гарно! — сказав пріор. — Але в такому разі скажіть, який ваш план і яку ми повинні оказати вам підмогу?

— Я хотів-би устроїти першу місію в тих самих Товстохлопах, про котрі я уперед мав нагоду згадати в розмові з вами.

— Еге, пригадую, пригадую! — potwierдив пріор. — Ви називали навіть тамошнього священника, якимсь таке прізвище...

— Чимчикевич, — підповів папер.

— Еге-ж, еге, Чимчикевич. Що це за про-ява така?

— Дуже цікава проява, — відповів папер, — і власне ця проява заставляє мене від Товстохлоп розпочати свою місіонерську діяльність. Подумайте лишень: дідуган вісімдесятилітній, дивачисько, освіти майже ніякої, стопнісінківий хлоп поміж хлопами, про догмати віри ніякісінківкого розуміння, одним словом, поява допотопна. І при тім предобродушний чоловік, наївний і довірливий, як дупина. Так що з одного боку місіонерська діяльність в Товстохлопах дуже потрібна,

а з другого боку тут власне найлегше її розпочати, бо-ж Чимчикевич менше ніж усякий інший має здібности до ставлення якогось опору.

— Ну, і гарно! Боже вам помагай! Але для чого ви думаєте, що місіонерська діяльність у Товстохлопах більше потрібна, ніж де-інде?

— Але-ж подумайте, clarissime, що цей допотопний чоловік живе там п'ятдесят літ, і які-ж то науки подає він своєму спаду! Поміркуйте, що проповіді говорить він усього два або три рази до року; та й які проповіді! По-просту чудасія та й годі! Сусідні попи переказували мені їх дословно, бо проповіді ті стали між ними «припчею во язицях». «Дітоньки, сьогодні Ісус Христос народився в Вифліємі, містечку жидівським, у сгайні бідній і убогій. Так, так! А з паном комісаром податковим раджу вам не заходити собі, бо що вам з того прийде? А? Його рука, його й сила. От-що. Благословеніє господне на всіх ва-а-ас!..» Або ось другий образець: «Дітоньки мої, сьогодні Христос воскрес із мертвих, а завтра в нас храмовий празник. Пам'ятайте собі, щоби ніхто з вас завтра не був п'яний ані брєверій ніяких не робив. Боже вас сохрани! Чужі люди посходятьсь, що-би то за честь була для громади, а?... А попа громадська полока, час-би вам уже зійтися і порадитися, що з нею робити... Чую, що там хпось до вас підсусіджується, орендувати хоче, чи що... Ге, старшина? Пам'ятайте собі, що як тільки мені впустисте жида до села, то я й бачити вас

більше не хочу! Ані чути про вас не хочу, не по що! Рцем всі от всея душі, от всего помишлення нашего рцем!...»

Пріор реготався невдержимо.

— Ну, замучили ви мене, reverendissime! Ха-ха-ха! Перестаньте, ради бога! Та хіба-ж це можливе?

— Цілковита правда, clarissime. Але на що вам більше, досить тільки поглянути на його життя-буття, щоб переконатися, що по нім і не такого ще можна надіятися. Живе він в бідній хлопській хатчині, старій і перекивленій; живе сам, як палець, тільки з старою служницею Хвеською, глухою на одне вухо, і з спарезним слугою Прокопом, сліпим на одне око. Громада побудувала було колись Чимчикевичеві з власного почину гарну резиденцію при головній вулиці, насупроти церкви; але він спершу нізачо не хотів перебиратися до нової домівки; а коли нарешті його таки присилювали, прожив у ній несповна два тижні, ходячи по широких покоях, як сам не свій і все жалуючись, що йому там заобширно, мов серед степу. А нарешті взяв і поночі перебрався назад до свого «зимівника», а в новій, обширній резиденції, як в стодолі, зложив хліб. І виставте собі скандал в селі і в цілім окрузі, коли з усіх вікон нової резиденції виднілись самі вистобурчені снопи. І нізачо в світі не можна було спонукати старого діда, щоб знов перебрався туди жити. Прийшлося громаді, щоб запобігти загальному посміховищу, одне тільки зробити: чим скоріше вимолотити попівський хліб, зложений в новій резиденції

і відтак повернути ту резиденцію на громадську радницю, чинальню і шпіхлір, а попа лишити в його старому гнізді.

— Ну, та й лепсвкого-ж ви собі вибрали противника, reverendissime!—сказав пріор, шовковою хусточкою впираючи слѳози, що котились по його лиці зо сміху, але все-таки не без їдкої насмішки в голосі. — З таким противником боротьба мусить бути легка й побіда певна.

— Що-ж, clarissime!—покірно відказав папер,—коли жито поспіє, колосся починає хилитися під серп.

— Гарно, гарно, з богом і на жниво! А коли-ж думаєте вибратись?

— Думаю, що взагалі ніпощо гаяти час. В найближчу неділю можу сказати першу проповідь в Товстохлопах.

— Гарно. Сьогодні в нас понеділок. Сьогодні ще я напишу до пого вашого Чимчикевича, щоб приготував усе, що потрібно для місії, а в суботу по службі божій ви й рушите в дорогу.

— Як ваша воля, clarissime!—відповів папер.

Оба вони встали з місць. Пріор провів папра до дверей, а на його низькі поклони відповів своїм звичайним, добродушно-насмішливим усміхом.

III.

В суботу по ранній службі божій папер Гавдентій сів на приготовану для нього монастирську бричку і весело покопотів за місто. Днина була чудово гарна. По полях, куди оком кинеш, блискали серпи,

бринькотіли коси, розлягалися співи, сміх і переक्лики робочого люду. Ліпня польова робота кипіла під палким сонячним промінням.

Після душного монастирського повітря папер Гавдентій подвійно любувався і розкошував тим широким, вольним простором, тим свіжим запахущим вітерцем, що попягав від далеких соснових лісів Брідчини, пою величавою, хоч і одностайною подільською карпиною.

Дорога до Товстохлоп була хоч і добра, але зовсім не близька. Була вже пообідня пора, коли легка на ресорах бричка, злегка торохтячи по твердій глинистій дорозі в'їжджала в тісне подвір'я товстохлопської резиденції.

— А, reverendissime!—закричав з-під якоїсь повітки омець Чимчикевич, здалека побачивши папра Гавдентія, як цей вилізав з брички:—Попелом, попелом ноги посипати таким рідким гостям! Що за бурі, що за тучі загнали вас у наші стори, га?

Папер Гавдентій нічого не відповів, лиш усміхаючись солодко з широко розпростерпими раменами підійшов до старого і сердешно обняв його.

— Просимо, просимо ближче! Не гордуйте нашим домом!—припрошував Чимчикевич, нипаючи довкола езуїта.—Прокпе, гей, Прокпе,—обернувся він до свого слуги й товариша,—а приладь там вівса й сіна їх коням та поможи порозпрягати!

— А може вони зараз поїдуть, прошу егомостя?—ліниво буркнув Прокіп,ворожо

поглядаючи своїм одним оком на непрошеного гостя.

— Ну, ну, поїхали вони поїдуть, — добродушно сміючись, відповів Чимчикевич. — На парафію до нас не приїхали, то певно. Але й не зараз поїдуть, Прокопе, не зараз. Так швидко ми їх не пустимо. Гей, Фесько, а де ти, стара?

— Я тут, єгомостинку! А чого вам?

— Приладь-но ти нам, бабусю, де-яку закуску, розумієш?

— Загнапи гуску? — запитала глуха бабуся, і Чимчикевич, не маючи охоти кричати голосніше, почав на пальцях вияснювати їй, чого йому треба.

— Осб правдивий образ цілої цеї церкви, — думав папер Гавденній, придивляючись і прислухуючись до всього, що діялося довкола, — здипинілий пастир, а спадо його на половину глухе, а на половину сліпе.

Але оце о. Чимчикевич, хапаючись та дрібопячи ногами, кинувся проводити папра до своєї світлички, що служила йому за одним разом за спальню, їдальню і канцелярію.

— Сідайте, reverendissime! Сідайте! — просив він, присуваючи простий дерев'яний стілець, поки єзуїт обдивлювався по його домі. Правду кажучи, не було там що й обдивлюватись. Світличка невеличка, чиста й попросту обставлена дерев'яними меблями; дерев'яне ліжко в купі, прикрите старосвітським ліжником сільської, але дуже красної роботи, збоку столик завалений метрикальними книгами в міцній шкур'яній оправі, на

копрії, насукір загальному сільському звичаєві, не було видно ані одної порожинки; в другім купі, невеличка за склом шафка з книжками, а на стіні під старосвітським образом св. Миколая висів круглий і великий як возове колесо, вівсяний вінець, переплетений гілками червоної калини. Посеред світлиці стояв великий, чопирьохгранний дубовий стіл, накритий мережаною скатертю, а на ньому в дерев'яній мисці лежали тільки-що вирізані, золотисто-бурштинові крижки меду й заповнювали всю світлицю сильним медовим запахом.

— Отже як знав, що гості будуть, так таки душа віщувала! — весело мовив Чимчикевич. — Немов-би щось тьохнуло мене по обіді: а піди, вийми меду! А славний у мене мед, reverendissime! Прошу лишень, будьте ласкаві спірбувати!

Папер все ще сидів, мов води в рот набравши. Цілковита наївність і добродушність того дідуся прохи якось змішали його. Але супроти покуси запаху-щих медових щільників він не міг оспоятись. Присунувши свій стілець близьенько до столу, він узяв гарно вирізану дерев'яну ложечку, і звільна висисаючи медові щільники, розпочав з Чимчикевичем розмову. Розуміється при тім, що Чимчикевич говорив усе по-своєму, по-українськи, а єзуїт як найдобрішою польщиною, пильно висперігаючись, щоб ані разу не осквернити свого язика українським словом.

— Еге-ж, пан-отченьку, — з видом щирого вдоволення розпочав єзуїт, — про це

нема що й говорити, славний у вас мед, славний! Не дурно про вашу пасіку слава йде по цілій окрузі. Відразу видно, що п'ямуща рука коло бджіл ходить.

— П'ятдесят літ, reverendissime, п'ятдесят літ з бджолами захожуся, то й як-же мені не знати їх напури і звичаїв?

— П'ятдесят літ!—скрикнув папер, немов-би Чимчикевич сказав йому бог зна яку дивовижну новину.—Он воно як! Так ви вже п'ятдесят літ священником?

— Е ні, попом я вже п'ятдесят і п'ять літ,—попросту відповів о. Чимчикевич.—Адже-ж постійте! Святився я поді, як Наполеона били під Ваперлоо чи де там! То скільки тому буде? Здається, в 1815 було? А? Славний час був, reverendissime! Не дай боже дожити другого такого!

— Так ви гадаєте?

— Авже-ж, що не як. Ну, а потім п'ять літ кидали мною по адміністраціях. Назнався я біди, крий господи! І горів, і по-нув, і мерз, і мок, як то кажуть. І жінка покійниця в тій нужді померла; а жінка, reverendissime, у нашого брата перша і остання. І туп я, на цьому місці, п'ятдесят літ держуся. Як те боже дерево, де його бог посадив, там і росте, доки його свята воля. Слава йому й поклоні! Чи ви як думаєте, reverendissime, га?

— Та й село у вас славне, нема що й казати,—провадив далше езуїт, немов-би розвиваючи далше свою попередню думку.—Проїжджаєш, аж очі радуються. Поля оброблені, сади, огороди, хапи нові, худобинка сита і гладка, всюди видно достаток і благодать божу...

— Що-ж, reverendissime, працюємо, як можемо. «В попі чола твого сніси хліб твій», чи як там у писмї сказано, га? І про других не забуваємо.

— Чував пан-оченьку, чував,—підхопив езуїт.—Пан староста вашою громадою нахвалитися не може. Чи податки спла-тити, вони, каже, перші, чи порядки громадські, дороги, мости, все у них як бог приказав. А коли треба складки якої, допомти там чи погорільцям, чи тим, що повині їх зруйнувала, чи бідним, Товстохлопи чисто-по панські дають.

— По-людські, reverendissime, по-людські, не по-панські! Пани на такі речі не дуже-то щедри. А ми так, як Христос учив: що царське, то цареві, а що боже, богу. Чи так я говорю, га?

— Так-то так,—процидив папер, крихітку похиливши голову на бік.—Про те, що людське, а що царське, я з вами не буду перечитись. Тут ваші Товстохлопи можуть бути приміром для всякої другої громади; і певно, що не за чим приводом, як за вашим. Це кожний мусить признапи. Але що доторкається божого, духовного...

Папер не договорив, немов онимаючи порушувати таке делікатне питання. Але Чимчикевич очевидячки й не підозривав тут нічого делікатного і без околесини запитав:

— Що-ж, маєте мені з того погляду де-що закинути? Говоріть, говоріть, я радо вислухаю.

— Н-ну, закинути!—живо, немов обрушившись, підхопив папер.—Яке право мав-би я закидати вам що-небудь? Сохрани

господи! Я тільки так... тее... от приміром хоч-би й те! Окружний шкільний інспектор надивуватися не може. Що це за диво, каже, таке село багате, порядне, дбайливе, а оце вже п'ять літ мучуся, прошу, напоминаю, і ніяким світом не могу добитися, щоб школу у себе завело.

— От що! — живо скрикнув о. Чимчикевич. — Так це інспектор вам жалуввся! А може й прислав вас сюди на те, щоб ви уговорювали нас школу завести?...

— Ні, ні, пан-отче, де там! Я до такої служби зовсім непідхожий!

— Так я й думав, — успокоївшись, сказав о. Чимчикевич. — А пан інспектор, не кажучи йому лихого слова, дурень та й годі. Раз йому сказали, що доки він у нас інспектором, допи школи не заложить, по чого-б йому ще морочити? Я сам, бачиться, доволі ясно сказав це йому.

— Так йому й сказали? Ну, це цікаве діло!

— Ні, reverendissime, зовсім нецікаве. Не сподобався пан інспектор нашим людям, і не хочуть мати його за начальника над своєю школою. А чому не хочуть, це їх діло. «Розвідували ми, кажуть, по сусідських селах, які він там порядки заводить, як з учителями поводиться і як їм з дітьми велить поводитись, і бачимо, що ми-б у себе такого не стерпіли. То ліпше нехай в нас не буде ніякої школи, ніж маємо раз-у-раз дерпися з інспектором та кари приймати бог зна за що!

Паптер Гавдентій аж руками розвів.

— Ну, признаюся вам, це зовсім не рація. Прості хлопські викрути! Ще чого

не ставало, щоб кожний урядник стався подобатись своїм підданам! Цього таки забагато! Ну, а що-ж ви на те, пан-отче? Невже мовчали? Думаю, що ваш обов'язок був вияснити їм, що таке вимагання, вибачайте, і дурне й безпідставне. Адже-ж таким робом, через свою примху, вони позбавляють освіти ціле підростаюче покоління!

— Що-ж, reverendissime, з рукою на серці, я не міг їм того сказати.

— Не могли? А по чому?

— Раз тому, що їх правда, бо інспектор для людей, а не люди для нього. А по-друге, нікого це не позбавило освіти, бо в наших селі весь народ освічений, всі діти вмюють читати й писати далеко краще, ніж по сусідніх селах, де є школи.

— Всі діти вмюють читати й писати! — з правдивим переспрахом скрикнув паптер. — А школи в селі нема? Як-же це спалося?

— Проста річ. Кожний батько й мати сами вчать своїх дітей.

— А вони-ж відки вмюють?

— Я їх навчив. Від придцяті літ у мене така установка, що неписьменному папрубкові і неписьменній дівці з цього села шлюб не дам.

Паптер Гавдентій широко випрощеними очима дивився на о. Чимчикевича, як на яке заморське чудовище. А заморське чудовище й собі-ж поглипувало гупо-наївно на папра, немов не розуміючи, чого тут дивуватися.

Помовчавши таким робом кілька хвилин, о. Чимчикевич висунув із-під стола

низенький стільчик, він із сіней кіш повний-верховапий капустяного листа, і сів на стільчику. В тій-же хвилині, немов на даний знак, із підхилених дверей сусідньої кімнатки рванулись до світлиці цілі десятки кріликів і в радісних підскоках кинулись до свого господаря. Струя якогось неприємного, звірячого запаху вирвалась разом з ними в світлицю, але о. Чимчикевич не заперімічав цього. Крілики вкрили дідуся, мов купа пушистого, різномасного моху. Одні повискакували йому на коліна, інші на плечі, на голову, на руки, а прочі кинулись до коша й почали хрупати свіже листя, махаючи своїми довгими вушками й випріщивши десятки круглих оченят на незнайомого гостя.

— А ппр-р-рус! — ласкаво скрикнув о. Чимчикевич, опрясаючи із м'якопушистих своїх улюблеників і викидаючи їм листя на долівку. Крілики всі разом позіскакували з його плечей і колін і кинулись хрупати, але де-які зупинились перед своїм господарем, поставали на задніх лапках і дивились йому просто в очі, немов благали, щоб не прогонював їх від себе.

— От бачите, reverendissime, — всміхаючись, перервав мовчанку о. Чимчикевич, — твар безсловесна, як кажуть, а також де-чому може навчитися і привичок набратися. Треба тільки, щоб чоловік доложив спарунку до всього, що робить, щоб душу свою вложив у діло: поді й діло буде з душею, живе. Он як! А хто душі своєї в діло не вложить, той і не найде її; чи як ви думаєте, га?

Не знапи, чи запах кріликів, чи це раз-у-раз повторюване питання, чи може розбуркане в душі папра підозріння, що Чимчикевич не такий дурний, як видається, чи наконець це все разом довело папра до якогось нервового роздрознення. Він став чогось непокоїтися і поклав собі скоріше покінчити цю розмову та прямо приступити до діла.

— Зовсім з вами згожуюсь, пан-опчику, — сказав він цілком другим, гострим і повним докору голосом. — Де священик не додасть своєму спаду духу правдивої побожності, там його й шукати дарма.

О. Чимчикевич при цих словах відразу зірвався зі стільця, мов укушений гадюкою.

— Це... це... це... ви як, reverendissime? — запитав він дрижачим голосом, неначе в середині у нього щось кипіло і клубилося. — Це ви проти мене?

— Проти вас, не проти вас, а взагалі, — вминаючи, відповів езуїт.

— Значить ніби, що я старий дурень, з бджолами та кролями панькаюсь, а своїх парафіян побожності не навчаю, га?

— Але-ж пан-опче! Хто вам це каже? — крикнув езуїт.

— Знаю, reverendissime, знаю, хто це каже! І ви тільки-що це сказали! Що-ж, може воно й справді так! Може дійсно я дурень, ні до чого не пригідний! Адже-ж двадцять літ уже всякі добрі приятелі пишуть та й пишуть на мене доноси до консисторії, що, мовляв, я неук, непотріб, казань у церкві не говорю і бог зна ще що виробляю. І все це «в добрій думці»,

як кажуть. Тільки, що певно ніхто з них і не подумав, як то мені старому слухати такі закиди. Адже-ж майте милосердя до мене! Бачите, я вже одною ногою в могилі; не нині, що завтра перед богом на рахунок стану! Позвольте-ж мені спокійно вмерти! Не запроюйте мені пих кілька останніх хвиль! Хіба-ж я тому винен, що господь десь там забув про мене й не бере мене до себе?

Голос старця урвався від заворушення і дві грубі слізи покопилися по його зів'ялих, поморщених щоках. Єзуїт сидів мовчки, понуривши очі й силкуючись не глядіти на о. Чимчикевича.

— Знаю я добре, — знов почав трохи спокійніше Чимчикевич, — що тепер пастирям преба більше знати і вміти; але я вже за старий, щоб учитися. От хоч-би й ця св. догмастика! Ще в семинарії мало я знав її; та й як там нас тоді вчили! А опісля і все до решти забув. Ну, й яке-ж я казання скажу своїм мужикам? Почну говорити про догми: боюсь, щоб ще ересі якої не наплутати. Ну, поді-б певно на мене посипалось стільки жалоб і доносів, що й у десятих водах не обмився-б. Чипапи з казальниці те, що інші понаписували й понадруковували, признаюсь вам, і стидно і очі не служать: і все той клопіт, що й їх я багато не розумію. А говорити так, що на язык навернеться і стидно й совісно. Я знаю, що бесідник я не студий. Заснуть мої парафіяни, їй богу заснуть, коли почну їм говорити про те, що не в'яжеться безпосередньо з їх життям. Не маю того дару говорити плавно і до

ладу про такі речі, що не торкаються зблизька до їх життя. Ну, і скажіть тепер, *reverendissime*, що мені робити! Дайте пораду! Чи гнівити бога все, призиваючи його святе ім'я? Краще мовчати й наклади на себе гнів консисторії.

— Певна річ, — відповів, згоджуючись папер, — що більший гріх гнівити бога, ніж консисторію. Але чим-же ви прогнівите бога, коли всяку неділю будете навчати своїх парафіян святій вірі і християнському життю?

— Тим прогнівлю: підчас мого казання всі заснуть, а до того ще я й сам ересів наплету; он що! Вже я себе знаю добре і не пориваюсь на те, чого мені бог не дав. А прикидатися, лукавити душею, вчипи людей тому, чого сам не знаю, на те я, *reverendissime*, за старий, сумління не дозволяє.

— Мій боже! — загомонів папер Гавденстій, — значить, ваші парафіяни так-таки й живуть без науки святої віри?

— Так-таки й живуть, — відповів о. Чимчикевич, звисивши голову на груди. — Правда, правда, читають усі й катехизис на пам'ять уміють, але більше нічого й не знають; бо й я сам більше нічого не знаю, а навіть і в катехизисі не все розумію, то й не все можу їм вияснити. Ну що-ж робити, *reverendissime*, коли не розумію? Брався чипапи книги теологічні... Та куди тобі... Чи то очі в мене слабкі, чи то пам'ять притупилася: ні в зуб не розумію. А тут люди прийдуть часом, питають: що воно це, а як розуміти те? Що-ж я їм скажу? Буду брехати, коли сам напевно

не знаю? От і говорю їм найчастіше: «Діточки мої! Розумійте, як хочете, а то й зовсім не розумійте: богу це зовсім все одно. Він сам сказав: «Нісць ваша розуміти времена й літа». Так і лишіть! Жийте тільки по-божому, а там уже якось воно та буде».

Папер Гавдентії аж вдарив себе по колінах.

— Бійтеся бога, пан-отче! Невже ви так і говорите їм?

— А як-же! Говорю, як сумління велить.

— Ну, а повага церкви, котрій дана власть навчати і вказувати стежки господні?

— Що-ж, reverendissime, — майже з словами в очах мовив Чимчикевич, — видно, що господь бог не хотів дати мені тої поваги, а коли не дав, то відки-ж я візьму, а?

— В такім разі ви повинні покинути це місце, до котрого почуваете себе неспосібним. Ваше сумління день і ніч повинно вас мучити за той гріх, що ви займаєте таке важне місце, а не сповняєте прив'язаних до нього обов'язків. Адже-ж ви отак доводите свою духовну паству до страшної безодні невіри, варварства, здичіння! Бо чим є чоловік без віри, як не звірем? Власне сумління повинно вам це казати!

— Ну, що-ж, reverendissime, коли мое сумління нічого такого мені не говорить?

— Як то не говорить? Для чого?

— Бо мої парафіяни дуже далекі від невіри, бузувірства, чи як ви це так дивнечко назвали, reverendissime, га?... далеко

дальші, ніж парафіяни інших церков, котрі що-неділі по дві години дримають на проповіді. Я вчу, не проповідую, а так попросту, в розмовах, про домашні, близькі всякому речі. Це я добре знаю, і вони розуміють. «Не кради, не пий, не проклянай, не бий, другому в біді допомагай!..» Чи повірите, reverendissime, що за десять літ з нашого села ніхто в криміналі¹⁾ не сидів? Від 30 літ ані одного коршмаря у себе не маємо. Школи не маємо, а за то читальня яка! Правда, смішно воно; але що з того? Кому смішно, той нехай сміється!

— Гарно по все, гарно, — згоджувався папер, — але всього цього ще не досить.

— То правда, що не досить, — живо підхопив о. Чимчикевич, з лукавою усмішкою споглядаючи на езуїта. — А ви, reverendissime, проїзжали через наше село? І бачили, яке воно? Немов-би один сад, в котрому тут і там порозкидані хати. А до того ще з обох боків обрамоване цілим лісом овочевих дерев! Що? Може брешу?... А знаєте, reverendissime, як зветься той ліс?... «Покупний», он як. А чому? Пустопаш там була, коли я прибув сюди; так! Так і звалася «Неужиток». А оце я на сповіді замість звичайної покупки: п'ять раз «Отче наш», п'ять раз «Богородице», а раз «Вірую», зачав кожному завдавати таку покупку, щоб зразу коло своєї хати, а далі й на тій пустопаші засадив або защепив одно овочеve дерево, а за тяжчий гріх то й кілька. Ну, через 50 літ

¹⁾ Кримінал — тюрма.

і ліс виріс, і все село обсадили, де тільки було яке вільне місце. За овочі з Покупного селяни касу заложили таку, що з самих процентів усі податки краєві, повітові, громадські і шкільні оплачують; а що роздається бідним та потрібним, це в коляду не кладу. Як-же вам здається, reverendissime, чи мила богу така покупта, чи ні?

— Не хуліть бога, пан-отче!—госпро відгризнувся папер.—Хто може знати, що миле богу, а що ні! Хто постигне глибину пупей господніх? Але на скільки мій слабкий розум може судити, по кажу вам сміло: не мила й не може бути мила!

— Не мила? А то чому?—з неукрипим зачудованням запитав о. Чимчикевич.

— А тому, що до покупки бог вимагає серця сокрушеного і смиренного; а ви що даєте йому? Далі бог жадає, щоб чоловік як мога відривався від усього земного, від світової суєти; а ви своєю роботою хіба-ж не прив'язуєте їх серця ще більше до цього світу? Ні, отче, хибна ваша дорога! Бог не може благословити такого діла! Противно, бог уже тепер простер над вами свою руку, посилає вам віщунів свого гніву, і горе вам, коли завчасу не покається і не вернете на шлях правди!

При цих словах папер встав мимоволі і простяг праву руку наперед. Лице його сіяло, очі блищали, на чолі і устах нависала спрогість розгніваного судді.

— Віщунів? Яких віщунів? — дрижачи і блідніючи запитав о. Чимчикевич.

— То-то й горе, що ви не бачите їх! Посилає найстрашнішу духову заразу: духову сліпоту, двоєвірство й байдужність!

— Двоєвірство й байдужність? Як-же ви це розумієте?

— Зовсім попросту. Ваша паства не вміє відрізнити доброго від злого, Христа від Беліяля, святої католицької віри від схизми. Ваші духовні овечки любесенько ходять за границю на православні служби божі. Хіба-ж це нічого?

— А, так от про що ви!—сказав Чимчикевич, відітхнувши свобідніше, і з легшим серцем.—Ну, це здається, не такий ще тяжкий гріх.

— Не тяжкий гріх?—аж закричав папер.

— Думаю, що ні. Адже-ж і там одного бога хвалять, ще й так само, як у нас.

— Одного бога!—розізлився папер.—От і турки також одного бога хвалять. То ви певно дозволили-би своїм парафіянам і на турецьке богомілля ходити?

— Ну, reverendissime, це вже ви задалеко зайшли. Я позволяю їм ходити на лапінську службу; тільки що вони самі не радо йдуть туди, бо нічого там не розуміють. А православна служба така сама, як наша; а тих догматичних тонкостей, що розрізняють нас, ані я сам не второпаю, ані мої мужики.

— Ех, пан-отче, пан-отче!—з жалістю промовив папер Гавденній, киваючи головою.—І ви це говорите! Ви, католицький священик, можете так говорити, а навіть так робити!

— Що-ж, reverendissime? Як хто вміє, так і піє! Що-ж я винен, що говорю і роблю тільки те, що знаю?

— Значить, треба розширювати своє знання, або...

— Або що?

— Або розспарати собі когось, хто-би допоміг вам.

— А... хто-ж мені допоможе? — пренаївно запитав Чимчикевич.

— Ну, це хіба велике діло? Оп і я сам говорю.

— Ви, reverendissime? А то як?

— Можу вам зобов'язатися хоч і що неділі говорити в церкві казання, а не тільки завтра.

— Завтра, як то? Не тільки завтра? — з зачудованням питав Чимчикевич.

— Ну, так! Адже-ж я того й приїхав! — відповів папер, зі свого боку також зачудований зачудованням Чимчикевича.

— Чого приїхали?

— Щоб завтра казання казати в вашій церкві. Адже-ж ви вже повідомлені про це?

— Я? Сохрани господи! Я повідомлений?

— Ну, так! Адже-ж наш пріор, знаєте, в Тернополі, мав писати вам про це!

— Ваш пріор! Во ім'я опця і сина!.. Але-ж я не знаю вашого пріора!

— Як то? Невже він не писав вам? Невже ви не дістали ніякого письма?

— Письмо якесь-я на цьому тижні дістав, — відказав Чимчикевич змішаний, — але я не знав, від кого воно і про що писане.

— Як то не знали?

— Та так, що не знав! Бачите, ось воно! Що я намучився, щоб прочитати: і літери,

здається, де-які розбираю, а слово хоч-би тобі однісіньке! Ніде гріха діти, плюнув я на нього та й сховав. Ось вам воно; погляньте, чи це від вашого пріора?

І о. Чимчикевич подав папріві зім'яте, засмалцьоване письмо пріора. Той поглянув на нього, сам не знаючи, що про це думати, і тільки охнув: письмо було писане по-лапині, копру Чимчикевич ще перед п'ятдесятьма роками вспів забути всю до нащадку!

— Оп воно як! — промовив папер, помовчавши хвилинку та встигши за той час проклясти в душі хитрого пріора, що зробив йому такого збитка. — Що-ж тепер буде?

— Не знаю, reverendissime.

— Я конче мушу завтра сказати проповідь у вашій церкві. Мені моя власть наказала.

— Що-ж, — смирно відказав Чимчикевич, — з богом, reverendissime. Тільки що мені моя власть скаже?

— Ваша власть? Яка?

— Ну, митрополіт, консисторія. Чи може ви маєте їх дозвіл?

— Ні. А хіба-ж це не від вас залежить?

— А вже-ж, що ні. Без вищого дозволу я не можу допустити священника іншого обряду проповідати в моїй церкві.

Папер Гавдендій спояв мов уколаний. Оп тобі на! Через таку пусту формальність мала-би пропасти його місія! Ах, і завсігди мусять його переслідувати ті дурниці, ті дрібнички життєві, на котрі він не звертає уваги й копрі можуть іноді попсувати все діло. Але ні, то не може

бути, бодай тепер ні! В якімсь нервовім зворушенню спав він ходити по кімнаті, придумуючи, що шуп робити. Нараз зупинився перед Чимчикевичем.

— Так це ви кажете, що не маєте права допустити мене до проповідання в вашій церкві?

— Ні, reverendissime, не маю.

— Ну, а коло церкви, на цвинтарі можу проповідати?

— Там можете.

— Ну, ось і гарно. Буду проповідати на цвинтарі.

— Добре. Тільки, знаєте, reverendissime, я чоловік старий, слабкий; боюсь, щоб не було мені за це якої халепи.

— Від кого?

— А от хоч-би від пана старости. Знаєте, на цвинтарі, будь що будь, публічне місце, а проповідь, будь що будь, бесіда. А староста у нас гострий, службистий. Набїжить і запитає: «А що це у вас, отче, без дозволу власни на публічному місці якісь зборища збираютьсь, бесіди говорятьсь?» І що-ж я на це скажу?

— Смійтеся з того, пан-отче!

— Ну, ви собі, reverendissime, смійтеся на здоров'я! А по мені мурашки бігають. По що мені клопоту на здорову голову? А ліпше знаєте що? У вас коні добрі, бричка легенька, дорога тепер добра: от ви, не в гнів вам кажучи, їдьте до города і добудьте дозвіл від пана старости. А я дуже радо зроблю все, що буде залежати від мене. Попрудітьсь, reverendissime; нехай це буде богу на славу, а для мене старого спокійніше.

Папер Гавдентій думав було зразу пропивитися і переконувати Чимчикевича, що його побоювання даремні; але ледве замітна іронічна нотка в останніх словах «попа» поразила його, мов грім. Він зміркував відразу, що занадто мало цинив собі того старця, і що за тою дипинячою простотою і наївністю у нього криється щось більш глибоке, якесь зовсім незвичайне «собі на умі». Не кажучи ні слова більше, червоний і розсерджений, папер схопив капелюх і вискочив на ганок.

— Запрягаги!—крикнув він на все горло, побачивши, що сонце вже почало спускатися, і нагадавши собі, що до города добрі дві милі.

— От проклятий піп!—воркотів він собі під носом, дожидаючи, поки запряжуть його бричку.—Замучив мене зовсім! Здається, ніби гупий, мов пень, а тимчасом він пугий, як лико. Але-ж бо і я собі нівроку мудрий, стільки часу збавив даремнісінько! Чорт-би його взяв з пим дозволом! Найшов, що видумати! І як то мені упоратися сьогодні?...

— А що, прошу егомостя? Чи я не говорив, що вони скоро поїдуть?—промовив, усміхаючись, Прокіп до Чимчикевича, запираючи ворота по від'їзді гостей.

— Так то, так, Прокіпе,—сумовито сказав о. Чимчикевич,—поїхали то вони, поїхали, але не сьогодні, так завтра вернуться знов.

— А нас бог боронить!—крикнув Прокіп.—А чого їм від нас треба, прошу егомостя?

— Чого? — повторив о. Чимчикевич. — Чого, питаєш? Слухай-же, Прокопе! Ти мене давно знаєш. Як ти гадаєш: дбав я про громадян? Учив їх добру? Давав їм добрий приклад? Був я для вас добрим попом?

— Падлюка був-би той, хто-б инакше говорив! — крикнув Прокіп. — Не попом, а батьком рідним! Оп чим ви були для нас!

— Ну, не говори так, Прокопе! Знаю я свої хиби. Але того, що мені сказав цей єзуїт, я до нинішнього дня не знав і не думав.

— То це єзуїт? А що-ж він сказав вам?

— Сказав, що мої парафіяни бога не знають, в двох богів вірять, а то тому, що й пуп і до Почаєва до церкви ходять, а в Почаєві, мовляв, уже не той бог, що пупечки. Чуєш, небоже? І за це, грозив, не мине нас кара божа.

— Оп що він вам крякав! А крякали-би над ним ворони!

— Не клени, Прокопе! І для того, говорив, преба нас усіх просвіщати, повернути на правдиву єзуїтську віру; і він це зробить.

— Він? А не діждав-би! А як-же він нас навертає?

— Буде вам що-неділі казання говорити.

— Тільки всього? Ну, чували ми їх казання! Це ще не великий спрах! Нехай собі говорять. Я думав, що може зо староства наказ прийде, а староство жандармам накаже. Оп поді справді був-би клопіт, бо не стільки-би повернули, скільки здерли-б. А казання, ну!

І махнувши рукою, Прокіп побрів на обійстя до свого діла. А о. Чимчикевич

довго ще сидів на ганку своєї старої хати під тінею густо обвитої, розцвілої фасолі, сидів і думав про неждану візиту єзуїта, про розмову з ним і його дивний замір,

— Ой, не проста, не випадкова то річ, — думав він. — Не на мене одного готують зуби ті єзуїти; тільки здається, що мене першого хочуть проковтнути. Що-ж? Божа воля! Просив я господа, щоб дозволив мені вмерти супокійно; та здається, що за мої гріхи не вислухав мене бог. Прийдеться, мабуть, власними старими очима побачити ще початок нової боротьби, а може і свої старі кості в ній зложити. Його свята воля! А люта буде боротьба, спрашна! І хто-то в ній перемагає? Находить на нас чорна хмара з заходу, грізна, узброєна просвітою, хитрощами, інтригою, протекціями і всякими мудрими штуками; а що-ж ми пославимо насупроти неї? Находить велика пошесть, спрашна чума, котра може змести нас з лиця землі, як вода злизує мул. А як-же-ж ми охоронимось від неї, де найдемо на неї лік?...

І о. Чимчикевич узяв старий молитвеник в дерев'яній, полотном обшитій оправі, писаний грубим, хорошим почерком на старім, грубім папері. Це була єдина вартна річ, яку посідав він і цинив вище всього на світі. Старець розвернув книгу і почав поволі, голосно й виразно читати. Молитва успокоїла його; важке вражіння, викликане єзуїтом, розвіялося. Якось мимоволі очі Чимчикевича зупинилися на останніх листах молитвеника, де він сам після старих записок, документів

і оповідань старих людей списав більше чим пррвохсотліпню літопись села Тов-стохлоп. Одна сторінка пої літописи звернула на себе його особливу увагу. Перечитавши її, він пихо захихикав. Якась нова думка блиснула в його голові. Він ще раз перечитав тую сторінку і ще раз усміхнувся.

IV

Була неділя. Прехороший ліпній день. На небі не видно ні однісінвкої хмарки. Темною густою зеленню вкривали вікові липи стару, але ще добре одержану церкву з її червоною банею, що була покрита бляхою, з позолоченим хрестом на вершкун. Побіч церкви блищав, аж горів, новий, мідяний дах на невисокій присадкуватій дзвіниці. З церкви розлягався голосний на ціле село протяглий спів літургії; у церкві співали всі, хто лиш міг: чоловіки, жінки, хлопці й дівчата гармонійним хором. Здавалося, що величезна хвиля пих голосів розпирає стіни старої церковці й підносить її на собі вгору. З боку коло крилоса стояв високий і чорний папер Гавденпій, з якимсь не то набожним не то похмурим лицем, і ждав, поки скінчиться служба божа. Багато він натерпівся вчора: пізно вночі приїхав у містечко і якось переночував у лихій коршмі. Ранком набігався немало, поки розбудив спаросту і опримає від нього позволення промовити на публічній місці. Та все-таки він поставив на своїм і вернувся на час. Зразу він дуже боявся, щоб о. Чимчикевич не

впяв йому штуки й не упорався зі службою божою вчасніше, так що він, приїхавши, застане лиш заперті двері і вже нікого в церкві. Але ні. О. Чимчикевич поступив собі зовсім дояльню, а поупрені ждав аж годину на його приїзд. Це потрохи помирило папра з Чимчикевичем, хоч дотепер не міг він йому простити вчорашнього занепокоєння.

Ось о. Чимчикевич дрижачим голосом прочитав евангеліє. Папер подумав, чи не почне він сам тепер проповідь, але ні: пан-отець править службу божу дальше. Ось і служба божа кінчиться. По причастію папер вийшов з церкви. Недалеко дзвіниці між двома величезними липами лежала велика чотирьохгранна на два лікті висока плита, якийсь старий надгробний камінь. Папер станув на ній; то буде його амвона. Виняв з хустини комжу і нап'ягнув її поверх супани. Стоячи високо на плиті з полискуючим на сонці, гладко виголеним піменем,—барет¹⁾ він забув узяти з собою,—здавався він високим, як придорожній сповп, і грізним, мов мара. Сонце доходило вже полудня і пекло немилосердно. В тіні лип цвірінькали горобці. Маса червоних великих блощиц лазила по гробах і наповняла всі отвори й тинисті щілини в дерев'яній загороді. Ані віпрець не подув, щоби відсвіжити повітря. Листя не рухалося зовсім, мов замерло. Папер стояв як раз на такій місці, де за цілий південь не було тіни. На його чолі, щоках і руках почав виступати

¹⁾ Барет—попівсьбка шапочка у католиків.

під дрібними блискучими краплинами; він неперпливо прислухувався співові, котрий потоком вилився з церкви. Вже прочитано благословеніє, коли нараз папер з гніву мало-що в голос не заляв — з церкви розляглось: Радуйся, Николає, великий чудотворче!

— З розуму зійшов піп, чи що? Захотілось йому сьогодні читати акафіст!

Але гнів на ніщо не придався, — треба було ждати кінця акафісту. А о. Чимчикевич немов-би навмисно кожне слово виголошував просягло, поволі, мов-би догадувався, якої муки зазнає папер Гавдендій! Доброї півгодини стягнувсь акафіст; а як вимучився за той час папер на своїй кам'яній амвоні на сонічнім скварі, того ні пером описати, ні в казці розказати. Радо був-би зліз він з плити й сів у холодку під дзвіницею, коли-б не громада дішей і старших дівчат, котрі повиходили з бабинця і поставали під церквою, заєдно християчись і споглядаючи на нього.

При них злізати якось нескладно. Папер разів з двадцять послав їх до чорта, але це небагато помагало. Дрібні крапельки поту давно вже переінілися на ручайки, що тихо спливали долі щоками, по плечах і грудях. Сорочка була на нім зовсім мокра і прилипала до тіла. Кров біла сильно в лице, голова горіла, в ушах шуміло, в горлі пересохло; папер став на правду побоюватись сонічного удару або якої-небудь нагальної слабости.

Ну, слава богу! Вже скінчився і акафіст! Він зідхнув свобідніше. Але що-ж це?

В церкві спів затих, щось говорять. Може-ж то бути? О. Чимчикевич почав проповідь! Папер іронічно усміхнувся, пригадавши собі оповідання про його проповіді.

— Мабуть вона не буде довга, — подумав він. А все-ж таки шкода, що я не в церкві. Було-би цікаво послухати!

Дійсно, варто було почути ту проповідь.

— Дітоньки мої, — промовив о. Чимчикевич, — вичипав я оце в старих паперах, що нині як раз сто літ минає... еге, сто літ, як один день, як у нашому селі Товстолопах вибухла страшна пошесть! Пів села вимерло за один тиждень. Триста вісімдесят душ без сповіди і причастя святого. Нехай нас усіх бог боронить від такого, небожата! А як гадаєте, дітоньки мої, чи не годилось-би нам як-небудь відсвяткувати столітню пам'ятку такого великого нещастя?

Нарід стояв, христився набожно й зідхав із глибини души.

— Так слухайте-ж, як я про це думаю, дітоньки! — продовжав о. Чимчикевич. — Відправмо молебін з коліноприклоненням за ті померші душеньки, а опісля виберіть собі кільканадцять парубків що дужчих, розумієте? І нехай вони за чергою до самого вечора дзвонять, не вгаваючи. Нехай ті голоси ідуть до всеишнього бога і сповістять пих наших небіжчиків, що ми і по сто літах не забули про них. Нехай це буде богу на хвалу, щоб він змілувався над нами й відвернув від нас усяке лихо, усяку чуму тілесну й духову. Амінь.

По пих словах задзвонили маленькі церковні дзвінки, відтак обізвалася тонка

сигнатурка¹⁾ у церковній копулі, а за нею загуділи грімкі голоси з дзвіниці. Нарід упав на коліна й почалася панахида. Папер, глядів здивований, не розуміючи, в чім діло не знаючи, чи йому стояти, чи також упасти на коліна. Вкінці і він приклякнув на своїй плиті.

Скінчилася панахида, скінчилася служба божа, но дзвони як гуділи, так гудять. Християчись, почав нарід виходити з церкви; дівчата в білих сорочках і різнобарвних стяжках пестріють, як мак; за ними показалися жінки в білих намітках, засіріли мужики в темних свитках; діти купками розбіглися по кладовищу. Папер стояв на камені облипий сонічним блиском і перехристився. Нарід цікаво згромадився круг нього—а дзвони гудуть, не впихаючи. Зі злосливою усмішкою писнуть парубки до дзвіниці, вистукують п'яжками чобітьми, спинаючися вгору по крутих сходках, а ті, що вже вилізли, повихиляли голови зо всіх вікон і отворів і з неменшою цікавістю глядять на єзуїта. Крізь гучний голос дзвонів чути їх регіт.

Зібралась ще більша юрба народу, папер перехристився ще раз, потім здивований глянув на дзвіницю, мов-би питався очима, коли вже перестануть там дзвонити? А дзвони і не думають переставати, гудуть, що сили. А хороші й голосні ті дзвони на Товстохлопській дзвіниці! Розповідають, що вилито їх із колишніх козацьких гармат, що тут були затоплені в бологах по якійсь бипві, а пізніше

¹⁾ Сигнатурка—невеличкий дзвоник.

віднайшли їх мужики. Хороші, голосні дзвони! Як усі сім задзвонять разом, то при дзвіниці свого власного голосу не вчуеш, гомін їх чути в сімох сусідніх селах.

Папер перехристився претій раз.

— Во ім'я отца і сина,—почав він грімким голосом, та куди там! За дзвонами нічого не чути.

— А що, не перестануть вони там дзвонити?—крикнув він що сили до зібраної вколо нього юрби.

— Га, що, як!? — закричали йому в відповідь люди.

— Не перестануть дзвонити?—ревнув що сили папер.

— Перестануть!

— Коли?

— У вечір.

— Як то у вечір? А чому-ж це?

— Чуму проганяємо.

— Яку чуму?

— Сто літ пому! Чума була! Триста душ без сповіди! За померші душі! Чуму проганяємо!—Такі уривані фрази розібрав папер зпосеред змішаного крику народу. Зараз догадався він, що це нова видумка Чимчикевича. Очі його заблискали гнівом, і він зіскочив з каменя на землю.

— Я вам маю говорити проповідь,—промовив він ласкаво до народу.

— То говоріть!—роздались голоси з купи.

— Як-же мені говорити, коли дзвонять? Скажіть, щоб перестали!

— Ні, не можна!

— Але мені сам староста дозволив говорити!

— То говоріть!..

Зпосеред юрби роздавався чимраз частіший сміх. Дзвіниця була переповнена молодіжжю, серед котрої кожний рух і слова папра розбуджували непогамований сміх і радість. А дзвони не переставали гомоніти ні на мінуту. Патер побачив, що пруд його даремний, противно: чим більше він буде лютипись, тим смішніше буде його положення. І він роздумав, що ліпше уступити цим разом, в надії, що другим разом тим повніше осягне побіду. Солодко усміхаючись, він промовив:

— Ну, дзвоніть собі, дзвоніть, я приїду на другу неділю. Бог з вами!

Але сідаючи на брчку, що туп-таки за церковною огорожею ждала на нього, він стисненим кулаком погрозив в спорону попівства і злосливо проворкотав:

— Почёкай ти, стари шизмапику, я тебе науче!

1887 р.



КУДИ ДІВАЮТЬСЯ СТАРІ РОКИ

Бо адже-ж десь вони мусять бути! Пан
Богдан Дідицький¹⁾, що правда, сказав
колись, що

Рокъ старый уже пропалъ
Въ мори вѣковыхъ временъ,—

але всі мої географічні відомості не ви-
старчають на те, щоб знайти на якій
будь мапі те «море вѣковихъ временъ».
А прецінь мусять це бути не мале море,
коли стільки тисяч давніх років уже по-
понуло в нім, а ще й досі кожний новий

¹⁾ Богдан Дідицький—один з визначніших діячів
москвофільського руху 50—70 р.р. в Галичині. Писав
оповідання, поезії, але чудернацька мова, що мала
бути ніби-то літературною російською, позбавляє
їх всякої літературної вартости. Брав участь в язич-
кових спорах 50-их р.р., виспуваючи проти народної
мови, а боронячи т. зв. «книжну мову», що мала
бути ніби-то російською, а по суцї це була міша-
нина галицьких діалектів, польської мови, церковно-
слов'янської й російської. 1866 р. випустив книжку:
«Въ одинъ часъ научивсья малорусу по-великорус-
ски», але сам Дідицький до смерті не навчився
російської мови, і слабо володів українською. Інтер-
есні є його спомини про Щашкевича і стаття про
Федьковича. Написав також «Историю Руси».

рік також там знаходить місце. Бо щоб вони були з цукру й розпливалися в воді того моря, цього-б я не сказав: борше вже з соли, бо це кожний признає, що не один такий рік прийшовся йому дуже солоно.

А хто знає, може вони й зовсім не пропадають, але чергують, так що приміром найстарші роки з самого дна вилазять і, обсушившись на сонічку, вертаються назад на землю? Дивно лишень, як їм хочеться якраз у таку спудену пору, перед Йорданом, одним лізти в воду, а другим вилазити з води. Тим старим рокам, що з цього світу перед новим роком спрімголов скачуть у те таємниче море, мусило певно дуже вже надоїсти на землі, коли, не можучи довше видержати з миром християнським, доходять аж до самовбивства.

Та й справді удармося в груди і скажімо по щирості, чи не кривдимо ми їх, бідних? Хто з нас коли скаже: «Е, старий рік був добрий рік»? Де там! Кожний радше скаже: «Богу дякувати, що минув! Бодай не вертався і не снівся! За його панування жінка мені вмерла, а пеща, яку дармо годую, жива лишилася! За його порядкування жито не вродило, а за те дикий мак і блавати!»¹⁾—пропав-би зі своєю естетикою! І так кожний знайде якийсь камінець, щоб кинути на нього. А за те кожний з одвертими раменами віпає те молоденьке хлоп'я, молокососа, новий рік, хоч і не знає, чи він принесе бодай

¹⁾ Блават—волошка.

половину того добра, що попередній небіжчик. Така то вже натура людська!

А хто-ж тому винен, що старий рік так злобно панував і так погано порядкував? Чей-же ¹⁾ певно не він сам. Бо коли-ж йому було, в дванадцяти місяцях ростучи і старіючись, розуму набратися? А ще-ж і ви, любі читачі, зразу, скоро тільки настав він, надто таки розпестили його, кланяючись йому, мов божкові, спроячи його в цвіті найкращих надій, деліючи його в золотій колісці блискучих ожидань. А до твердої, розумної роботи ви його не заставляли, то й не дивуйтеся, що він вам уродив замість жита мак і блаватки, а замість певної будучини злудні фатаморгана!

Мені жаль їх, тих старих, а так несправедливо укаменованих років. Коли-б їм так одному з другим—гадав я собі—дати трохи більше часу до розвою, трохи спаранніше виховання, не так-би вони поставилися! Довго міркував я, як-би зарадити цьому лиху, а далі таки не видержав і пішов сам від себе в депутації до пана Палюха, що то «состоить надзираемель бурсь Народного Дома ²⁾».

— Високоповажаний добродію,—зачав я свою орацію.

— Перепрошаю вас,—відрубав мені праведник,—я не єсьм жаден високоповажаний, ані не жаден добродій. Правильно говориться: «благородний господине».

¹⁾ Чей—мабуть.

²⁾ Народний Дім—багата досить організація, яку в свої руки забрали москвофіли.

— Нехай і так,— сказав я.— Отже, високо-благородний господине (п. Палюх з задоволенням похитнув головою), я туп маю на приміпі воспитанника, на копрого настоящим воспитанію дуже багато залежить.

— Очень много зависит!— поправив праведник.

— Ну, нехай собі й зависить. Я хотів-би дати його під ваш високоумітний догляд.

— Многоуважаємий надзор!— поправив він, не порозумівши.

— Еге, еге, так само, як ви кажете.

— А соізвольте вас спросить, хто он паков? До якої русской партії належит?

— Що з нього зробите, те й буде.

— Очень хорошо. Но на бесплатного у нас міста ніт.

— О, він багатий, дармо не схоче. Він сам задармо роздає не одному тисячі й мільйони.

— О, ежели так, то прошу. А на долго?

— Опож то в тім і біда, що не на довго,— сказав я.— Це, бачите, новий рік. Досі це він маленький, лежить у повиппю, а за кілька день його покличуть до панування, то вже запізно буде до бурси давати. Ходило-б о те, щоби за тих кілька день...

— Перепрошаю вас, господине,— сказав нараз праведник, хапаючи за капелюх,— я не имію времени с вами глагольствовать. Мое почтение!

Так розбилася моя добронамірена проба дати новому рокові якась хоч трохи приличніше виховання від того, яке мали його попередники. Коби бодай продовжити його вік хоч учепверо, чей-би все-таки за той

час більше розуму набрався!— думав я собі і пішов через вулицю до «Народної Торговлі».

— Дай боже час добрий і фляшку коньяку!— сказав я, щадячи слів.

Пан Ничай зрозумів мене й не сказав нічого, а лишень почав пакувати коньяк.

— Слушайте, господине, хочу у вас розпитати про одну річ,— сказав я, плапячи.

— Прошу,— сказав п. Ничай, числячи гроші.

— Чи не можна-би з вашого народньо-торговельного і економічного спановища продовжити найближчий рік хоч учепверо?

П. Ничай скривився на мене, мов середа на п'ятницю.

— Т-та про мене,— процідив він,— але ви нас заріжете. Туп і пак люди не плапять довгів, а при такім продовженню терміну...

— Бувайте здорові! Бувайте здорові!— Я вже був за дверима.

— А, то ти!— крикнув до мене чоловік, якого я з розгону, вискакуючи з дверей, мало з ніг не звалив і який за те рівночасно заплапав мені порядним штурканцем у бік.

— Еге, я!— відійокнув я, облизуючися після удару.— А ти хто? Бігме, не добачаю?

— Адже-ж Скрудж!¹⁾

— Чи на правду? Дорогий Скруджу, ти юрист,— скажи мені, будь ласкав, чи

¹⁾ Один із персонажів Діккенсової повісти «Святий вечер». У ту пору ця повість була перекладена на нашу мову, й перекладача її, д-ра Е. Олесницького, звали в приятельськiм кружку Скруджем. (І. Франко).

з вашого юридичного становища не можна-би наспаючому новому рокові продовжити дні живота його хоч у четверо?

— В жаден спосіб не можна, — відмовив Скрудж. — По-перше, що векслівий закон числиль проценти від спа на рік; по-друге, що суди засуджують злочинців на роки, а в разі продовження року треба-би змінювати закони, а це в нас забрало-би хоч сто літ часу, а за той час усі злодії...

— Добре, добре! — сказав я, — бувай здоров!

Іду я собі дорогою, аж гульк, насупротив мене шпильгукає на паличку п. Нагірний, між іншими своїми професіями також редактор «Нового Зеркала».

— Пане Нагірний, — кажу я, — змилуйся надо мною і над бідним новим роком! Поворухте своїм технічним розумом і зробіть так, щоб тому новому рокові продовжити дні живота його!

— Що-ж, голубчику, — відказав мені ласкаво п. Нагірний, — із становища технічного я не маю нічого против вашого плану, бо церкви, які я будую, не боятьса зубів часу й постоять що найменше своїх сто літ, хоч кожний рік буде вчетверо довший, ніж досі. Але зі становища редакторського, то знов инша історія. Вправді передплатники «Нового Зеркала» взиграли-би аки младенци, коли-б їм за ціну зложену на один рік присилано часопис чотири роки, але що зробіть редакція?

— Ваша правда, ваша правда! — сказав я і розкланявся. Ні, мабуть не з цього боку я взявся до речі! Ніяк не йде продовжати кожному рокові дні життя його! А от

як-би так зробити, щоб молоді роки, поки ще являтьса у нас, повчилися прохи розуму у старих? Еге, як-би то знали, де ті старі діваютьса! Думав було йти до Андрія Івановича Дідицького та розпитати його де-що ближче про «море вікових времен», а далі роздумав. Адже й сам Андрій Іванович не знає цього докладно, або знає стільки-ж, як про того Мелхиседека, що був взірцем священства для батька Михайла Качковського!¹⁾ *) Краще розпитати у якої старої баби, що зуби зіла. Отак думаючи, я був уже на бернардинській площі, де здовж вулиці пяглися ряди прилавків із овочами.

— Може ви, бабусю, знаєте, де діваютьса старі роки? — запитав я у найстаршої перекупки, купуючи у неї за два крейцарі яблук.

— Знаю, синочку, все знаю. Із старих років роблятьса добрі давні часи, знаєш, ті славні часи, коли то ще баба дівкою була.

— Ну, але-ж бо говорять, що вони кудись понуть, бабусю?

— Так, синочку, поне все лихо, все

1) Мих. Качковський — залишив після своєї смерті значний грошовий фонд на московіальські цілі, чим єдино і славився. За життя мало чим помітний, опікувався частиною московіальської молоді. З залишених ним фондів основано «Товариство імени Качковського». Дідицький написав біографію Качковського, а так як матеріалу до біографії цього невеликого діяча було небагато, то прийшлося писати багато дрібниць і нісенітниць, щоб хоч цим заповнити убоге на факти життя Качковського.

*) В першій томі біографії М. Качковського, написаної Б. Ділицьким, батько Качковського названий «перей по чину Мелхиседекову». (Ів. Франко).

нещастя, вся погань. А що в котрім році була крихітка доброго, то те пізніше в нашій пам'яті росте-розростається, обливається барвами веселки і живе безсмертно. Лиш той, синочку, бідний, у кого в жаднім старім році серед купи погані і непотрібства не було ані зеренця чистого добра. Для такого старі роки спаяються опирами, що не дають спати ані в ліжку, ані в труні по смерті. Такий чоловік і сам спається опирем, дух святий при нас! Добраніч, синку!

Або-ж я знаю?! Може стара й правду казала. Її закарлючений ніс свідчив, що вона якась не проста баба, а мабуть ворожка.

1884 р.



ЯК ПАН СОБІ БІДИ ШУКАВ

I

Було то не давно й не пізно, а так у самій середині. Жив тоді в нашім краю один пан багатий, котрий дожив до двадцять п'ятого року, а не чув ані разу про біду. Цілком не розумів, що значить це слово. Його опець тільки що вмер, ситий слави й віку, маєток лишив великий і добре загосподарований. Шпіхліри, каси повні, повні сподоли і обори, слуги вірні й прихильні панові, славне ім'я предків, здоров'я, молодість і краса, — чого-ж більше можна жадати від долі? Тож нічого не жадав молодий пан. Жив по панськи, віпцівського добра не марнував, в політику не вдавався, віддавав богу, що боже, а цісареві, що цісарське, і на тім кінець.

І був-би молодий пан таким робом прожив увесь свій вік, коли-б не випадок на око дрібний, що одначе знищив його супокій, запроїв життя, зруйнував маєток.

Одної суботи пішов пан по смачній вечері на прохід до огорода, з огорода зайшов на гумно¹⁾, а з гумна до сподоли.

¹⁾ Гумно — обійстя, мік.

В стодолі стояла ціла купа людей: підданих хлопів, дозорців і панських двораків, а зпосеред тої купи долітали до панського слуху якісь лускоти, ніби молочення, але помішане з жалібним криком і спогнанням. Зацікавлений вступив пан, щоб поглянути, що то діється. Цікавий побачив образок. Під стіною на кріслі сидів головний завідамель панських дібр і голосно числив, поглядаючи від часу до часу в невелику книжочку. На тоці лежав розп'ягнений мужик і йойкав і спогнав, і кричав. На його руках, плечах і ногах сиділи три сильні драби¹⁾, а два інші прали канчуками в те місце, відки ноги ростуть.

— Що ви робите? — питає цікаво пан.

Завідамель станув перед паном, уклонився і сказав:

— То, прошу пана, Проць Шуліка відбирає свою тижневу порцію.

— За що?

— Три рази спізнився на панщину.

— А так! — сказав пан, заспокоївши свою цікавість і хотів відійти.

— Ой бідонько-ж моя, бідонько чорна, — крикнув мужик, розп'ягнений на тоці. — І на полі щодня били за спізнення, і тепер ще б'ють. А в мене жінка хора, дитина вмирає, біда дома, нема що раз в рот вложити, і не спізняйся!

Дальші слова заглушив поновлений лускіт батогів о птверду, висохлу хлопському шкіру. Але пан, почувши ті слова, нагло станув зворушений ними, потім вернувся

¹⁾ Дрaб — босяк, голодранець.

і махнув на гайдуків, щоб перестали молотити.

— Що ти говориш про біду? — запитав він Проця. — Що це таке?

Проць піднісся з землі й випріщив на пана свої сиві очі.

— Біда, паночку? — вистогнав. — Що то біда? Біда, то біда, пек їй! То наш щоденний хліб.

— Ваш хліб? Як-же вона виглядає? Нічого про неї я досі не чув.

— Га, то пан щасливі. А я допер не чув про такого, хто-би її не знав.

— Отже ти її знаєш?

— Ой, паночку, від коли мене мати на світ народила.

— Ну, то покажи її мені!

Мужик стояв і почав чухапися в попилицю.

— Як-же я її ясному пану покажу? Вона всюди є.

— Брешеш, хлопе, бо в мене її нема.

— Дай боже пану здоров'я! — сказав мужик, кланяючися пану до ніг — але за те я її бачу. Для мене все біда на світі.

— Кажі, що?

— От ті канчуки, наприклад, мій нинішній біль-хіба не біда?

— Брешеш, драбе, то заслужена кара.

— А панщина хіба не біда?

— Брешеш, шельмо, то святий обов'язок.

— А той голод і холод, що терпимо в хаті, хіба то не біда?

— Брешеш, то через пвое лінивство.

— А слабість жінки і дітей хіба не біда?

— Брешеш, то воля божа, що для твого-ж добра насилає проби на тебе!

Мужик спояв осповпїлий, не вмів нічого бїльше сказати.

— Но, скажеш мені, де власпиво твоя бїда, чи нї?— грїзно крикнув пан.

— Га, паночку, найбільша моя бїда та, що я на свїт народився.

— Так? То ти будеш блюзники пану богу? Кладїть його, хлопці, і валїть йому решту, скїльки ще там йому належиться, а крім того десять кїїв в додатку, нехай не ображає пана бога.

Відїйшов пан, а мужик, нічого бїльше не кажучи, сам положився на тоці, щоб відїбрати решту своєї «заслуженої кари»...

II

А пан тимчасом їшов дальше і думав. Любив думати цей пан.

— Бреше, шельма хлоп! Дурне слово винаїшов, щоб покрити власне недбалство, лїнивство і глупоту. Хто працює, той має. Хто сповняє свої обов'язки, той має чисте сумлїння. Хто рано встає, тому пан бїг дає.

Гарно думав пан і розумно, забув лише, що він сам не працював, а мав, не сповняв жадних обов'язків, а чув себе найспокїйнішим на свїті, а рано вставати ще змалечку не любив спрашенно.

— Але я їх відучу від того!— говорив він дальше сам до себе. — Не позволю бїльше говорити такі дурні слова, або хай мені покажуть ту бїду, нехай її сам побачу, сам зазнаю. Доки цього не буде, нїзащо в свїті не повірю, що вона є на свїті. Адже-ж я бачу і чую і розумію, як

бог приказав, так самїсїнво, як кожний чоловік, як кожний мужик. Так само бачу сонце, блакїть неба, зелень дерев, чую пїяння когута¹⁾ і лускїт цїпів, усе так само. Для чого-ж він каже, що всюди бачить бїду, а я нїде не бачу її? Бреше, лайдак, та ї годї.

Розумний був пан, в школах учився, не вірив тому, що пан бїг улїпив шляхпича з иншої глини, як мужика, тож і зовсїм розумно мїркував, що коли однакові очі, то ї бачити мусять однаково.

Власне їшов пан стежкой через величезний овочевий сад, коли нагло перед ним з криком перебїг обдерпий сїльсвкїй хлопчина, а за ним що сили гнав старий, кривий на одну ногу садївник, махаючи суковатим костуром. Хлопчина, придержуючи лївою рукою капелюх на голові, а правою махаючи, як веслом, скочив через рїв, видряпався на плїт і, мов грушка, покопився з нього на другий бїк. Був-би садївник може дїгнав і зловив його на плотї, але сарака²⁾ не зміг перескочити рова, розїгнався в своїм запалї і замїсть на другий бїк, ляпнув у саму середину рова, по колїна в болопо.

— Що тут дїється?— крикнув пан, спанувши над берегом рова, з котрого на силу старався вилїзти старий садївник.

— Ёп, ясний пане,— спогнав старий,— бїда моя з тими хлопчисвками. Лише відвернуся, зараз один з того, другий з другого боку до саду закрадається, яблука краде.

¹⁾ Пїяння когута — спїв пївня.

²⁾ Сарака — бїдолаха.

Пан спояв і грізно поглядав на нього.
— Біда, кажеш? Що то значить біда?
Садівник подивився на пана не мудріше від мужика.

— Біда, ясний пане, то... то... то біда та й по всьому.

— Не кпи собі з мене, старий дурню, кажи докладно, а коли ні, то ще нині прожену тебе зі служби.

— А нехай бог боронить, ясний пане!— крикнув старий.— А де-ж-би я подівся на світі? Я у небіжчика старого пана...

— Дуби смалені плепеш—перебив пан— не про те питаю! Кажи, знаєш біду?

— А хто-ж її не знає, ясний пане?

— Ти за себе відповідай, а не за хтось! Знаєш її? Що вона за одна? Як виглядає?

Старий з зачудованням поглянув на пана. В голові йому майнула думка, чи пан, буває, не вдурів?

— А як-же має виглядати, прошу ясного пана—сказав прижмурюючи повіки.—Подібна до старої баби, в лахманах, боса, голодна і нічим її наситити не можна.

Розгнівався пан на такий невчасний жарт.

— Що-ж ти, блазню, думаєш, що я дурень такий, як ти, і плепеш мені дурниці. Хочу її видіти, хочу з нею познайомитися.

— Не дай того, боже, ясному панові,— скрикнув старий.

— Не плети нісенітниць—крикнув пан,— коли я хочу! Або мені покажеш її ще нині, або не маєш у мене місця.

— Та відки-ж я її візьму?

— З відтам, де вона є. Та-ж ти її знаєш!

— Мій боже, вона є всюди й кожний її бачить, а хто її не бачить, той щасливий у бога, того вже так пан біг сотворив, щоб усе лише добре й гарне на світі бачив, а біди ні. Ясний пане! Най пан бога не ображає і не викликає вовка з лісу!

Але пан уже не слухав тої прозвби і відходячи, крикнув до старого:

— Ще нині хочу бачити її. А коли мені не покажеш, то щоб завтра і сліду твого в моїх добрах не було.

Старий стояв мов оголомшений. От так маєш! За придцятилітню вірну службу така заплава. Для якоїсь панської примхи він мусить на старі літа трапити кусник хліба. І що такого сталося панові? Яке лихо підшепнуло йому ту нещасну гадку про біду? Старий думав і ні до чого не міг додуматися.

III

Повертаючи до свого двору, побачив пан на подвір'ю купу староспинських посіпак і гайдуків і місських поліцаїв, що вели двох людей звязаних, обдертих і покривавлених.

— Що то за люди й куди їх ведете?— запитав пан.

— То розбійники й розбишаки, напали на одного купця і обрабували його в лісі, аж ось ми зловили їх.

— Ми невинні люди—благальним голосом закликали ув'язнені,—ми йшли спокійно дорогою, коли вони зловили нас. Біда вигнала нас із хапи, біда вигнала ще в гіршу біду.

Як опарений скочив пан, почувши ті слова.

— Брешете! — крикнув. — Та біда, про котру говорите, то ваша власна вина. Не вірте їм, слуги закону! Скільки раз із уст таких лайдаків чув я слово «біда», спільки раз переконувався, що вони закривають пим словом власну вину.

— Ми прийшли до ясного пана, щоб нам пан дозволили умістити їх через ніч у безпечнім місці, поки завтра поведемо їх до міста — сказав начальник посіпак. — А пимчасом можна й перевести з ними слідство, як належитьсья.

— Радо сповняю ваше бажання і прошу всіх на нічліг. І на слідство також позволяю.

І пан прикликав своїх гайдуків, щоб були до помочи при слідстві з арештованими. Коли ті не хотіли добровільно признатися до сповненого злочину, принесли панські слуги розпалені шини, коширі приложено до стіп ув'язнених і держано допи, доки не призналися. Потім спогнучи, зі спаленими підошвами вони були вкинені до пустого, мурованого шпіхліра. А пан, упішений своїм щасливим здогадом, пішов до покоїв.

— Так є — думав він. — Ті люди мов діти; кажуть, що бипі, а не кажуть, за що. Наслідки власної своєї вини й підлопи називають бідою. Бажають спастися від неї, а не позбуваються своїх блудів. Відтепер маю певну міру в руці, маю ключ до пізнання людської вдачі. Хто каже, що йому біда, у того або сумління нечисте, або голова не мудра. Тою мірою буду їх мірити і всім покажу, що добре на пім вийду. А передовсім із моїх слуг не

стерплю ані одного в себе, котрий заїкнетьсья про біду.

І пішов пан до касієра, що похилений числив і числив при свіплі лойової свічки.

— Ну, що-ж там у тебе, моспане? — спитав пан.

— Біда, ясний пане, в тім місяці доходи не покривають видатків.

— А так? — сказав пан, червоніючи з гніву. — Добре, завтра віддаси мені, моспане, касу і книги, не маеш у мене більше місяця.

— Але-ж ясний пане — простогнав касієр, блідніючи цілий, як хуста. Пан одначе не слухав. Ішов на гумна, де гуменний тільки що скінчив перегляд худоби, пригнаної з паші.

— А що-ж там, гуменний, як у вас іде? — запитав пан.

— Біда, ясний пане, десь пастух у лісі дві корови згубив.

— Здаси завтра свою службу иншому, я більше не потребую твоеї служби.

— Але ясний пане — йойкнув гуменний мов громом поражений, але пан був уже далеко. Там конюший доглядав, як поєно з дубових ведер панські цугові коні.

— А що там, пане конюший? — крикнув здалека пан.

— Та біда, ясний пане, буланий огерик зломив ногу.

— Там до чорта! — крикнув пан. — Прийдеш мені завтра до обрахунку, не маеш у мене більше служби.

Конюший станув, мов обмитий зимною водою, і мняв у руці здоймлений капелюх,

але не сказав ані слова. Тимчасом пан ішов уже напротив полбового, котрий вертав з поля.

— Ну, що там у полі? — запитав його коротко.

— Біда, ясний пане, вчорашній град виповк нам лан вівса під лісом.

— Не маєш, аспан, від завтра в мене служби! — ревнув пан і, як бісноватий, побіг даліше. Напротив нього, поважно спускаючи і оглядаючися довкола, йшов головний завідапель панських посілоств, чоловік хоч із шляхотським гербом, але з дерунською душею. Тримав він цілу службу в кліщах, пильнував усього, запобігав і щадив, знаючи, що чим більше буде на купі, тим більше можна з пої купи взяти для себе, не лишаючи ані сліду, ані підозріння. І тепер власне він обчислював, що в минушій місяці приросло для його кешені і до якої суми заокруглилась збира вже кабза¹⁾, за котру думав в коротці набутти одно з гарних дібр у близькім сусідстві.

— Ну і що-ж там, пане брате? — сказав до нього пан.

— Все добре, ясний пане, — усміхаючися, сказав завідапель.

Аж зітхнув пан, аж на серці йому полегшало. Вічна біда, від котрої зачинали свої відповіді найстарші й ніби найвірніші слуги його вітця, зачала наповняти його перестрахом. Зачинав чути себе окруженим злодіями, розбишаками і опришками. Тож незвичайно врадувався, поди-

¹⁾ Кабза—гроші.

бавши хоч одного чесного чоловіка, у котрого сумління чисте, котрий не мав попреби своїх провин або лінивства покривати тим глупим і безбожним виразом «біда». Щиро списнув пан руку вірного слуги і приятеля і, приязно з ним розмовляючи, пішов додому.

IV

Була ніч, чудова, тиха, ясна й тепла, липнева ніч. Не клеїв сон панських повік і дивні якісь думки снувалися в голові. Встав пан, надів на себе легкий полотняний плащ і вийшов з покою. Йдучи коридором до головних дверей і переходячи побіч кімнаток, де жили старші офіціалісти, він чув якийсь глухий плач у покою старого садівника, конюшого й полбового. Кожний із них був сам зі своєю гризотою, жаден може не знав, що така сама доля спіткала й інших крім нього. Кожний може крив перед іншими свій біль, щоб тепер у темній самоті тим сильніше почувати його урази. Спидно якось і негарно зробилося панові на душі; як злочинець, гонений голосом власного сумління, утікав він здовж темного коридору, спиха відімкнув входові двері і вийшов на подвір'я.

Ясно було, як у день. Не оглядаючися по-за себе, йшов пан зразу скоро, а потім чимраз поволіше і не глядів, куди йде. Йшов і думав, а радше півголосом розмовляв сам з собою.

— Мав-же-би я помилятися? Мала-ж-би ця біда бути чимсь правдивим, допи-

кальним, сильнішим від людей, що панує над ними помимо їх волі? Але в такому разі мусив-би я щось знати про неї. Кільканадцять літ посвятив я науці, пізнанню минувшини, теперішности і оточуючої нас природи, а про біду, як про щось дотикальне, я не чув. Та й тепер хоч і як напружую свою думку, ніде не можу побачити її. В природі є порядок і гармонія всіх речей, певні, незмінні закони, але біди ніякої нема. І поміж людьми є також певна гармонія, порядок усвячений законом і переказами бувальщини, але й тут нема біди, як якогось відрубного закону, як видимого явища. Ні, моя правда: біда, то лише прикриття нездібности або нечистого сумління.

— Неправда, — відізався лагідний, але певний голос тут-же обік нього. Без особливого страху або зачудування оглянувся пан, бо-ж прецінь не було чого спрахатися, він був на своїм повір'ї, а ніч була така ясна. Обік нього нечутними кроками йшов парубок, убраний у легкий, повіваючий плащ, з ясним лицем і ясним, на рамена розпущеним, волоссям. Не злякався пан, ані не зачудувався, побачивши його; так йому якось було любо на душі, як коли-би з тим молодим чоловіком знався від найменшої дитини.

— Чому неправда? — запитав пан.

— Є біда по-за людською виною і нездібністю, — відповів молодий чоловік.

— Чим докажеш її існування?

— На що доказувати, коли можеш її бачити на кожному місці і в кожній хвилі!

— А чому-ж я її не бачу і не бачив досі?

— Бо ти глядів оком, озброєним формулками брехливої науки.

— Яким-же оком можу побачити її?

— Оком любови і співчуття.

Знову спидно й негарно зробилося панові на душі. Мовчав, попутивши очі в землю.

— Ну, що-ж, хочеш бачити її? — запитав його повариш.

— Не знаю, чи потраплю, — несміло відповів пан.

— Знаю, що так, як тепер еси, не потрапиш. Не маєш розвиненого того змислу, що робить здібним бачити таку появу. Але скажи, чи хочеш, щоб я тобі в тім напрямі отворив очі?

— Хочу, — крикнув радісно пан.

— Не тішся тим! Хто більше бачить, той більше чує, а хто більше чує, той більше терпить. Попереджаю тебе отже, що це справа зовсім неприємна й не цілком безпечна.

Задумався пан, нарешті відповів:

— Дві бувають підстави людського щастя: розум і маєток. Коли цей новий змисл не ослабить у мені ані одного, ані другого, то що-ж злого може мені статися?

— Не тільки не ослабить, але зміцнить загострить ще. То-ж хочеш, щоб я отворив, тобі очі любови і співчуття?

— Хочу.

— Ну, то ходи зі мною.

— Куди?

— До хати твого підданого, того мужика, котрого ти нині кіями велів навчати, що нема біди.

— Добре, піду за побою,—сказав пан, хоча чув, як якась холодна дрож пробігла йому по тілі.

V

Дрімає в сумерку вбога мужицька хата. Сумовито миготить з маленьких вікон жовтаве світло каганця. На твердій, брудній постелі лежить пожовклий кістяк, спогнучий, з розпаленими від гарячки очима,—це жінка мужикова. На печі, овинений в брудні лахмани, спогне другий кістяк, це дитина, що ось-ось догоряє. А на лаві під вікном без жадної постелі, тільки кулак під голову підложивши, лежить господар і також спогне з болю по одержаних кіях. В хатчині пусто, чорно, чупи відразливий сопух нужди і занедбання, гнилих і виплюваних легких, передучора вареної і запліснілої капусти й разового, квасного хліба.

Плачливо скрипнули двері, ясніше якось зробилося в хатині; увійшов пан в поваристві незнайомого парубка. Ніхто не чув їх і не відізвався до них.

— Поглянь на те мешкання і уяви собі, що туп цілий вік мусять жити і вмирати люди, брати твої—сказав парубок.

— Що-ж, годі всім жити в палацах, хтось і в хатчині мусить,—відповів пан.

— Але уяви собі, яке-то мусить бути те життя,—сказав молодець.

— Таке, на яке заслугують,—відповів пан.

— Поглянь на оцю невісту, на її висохле, як шкіра, тіло.

— Знаю її від давна. Була п'ячкою і неробкою, тепер умирає на сухопи. Річ зовсім природня.

— Поглянь на оцього віпця, на його тверді, спрацьовані руки, на його лице, цей живий образ терпіння і глухого супокою.

— Те, те, те, худобина й нічого більше. Таку худобу завсігди треба держати на ланцюзі і під бапогом, бо инакше буде кидатися і гризти людей.

— Але подумай: яка-ж то страшна доля засуджує одних на те, щоб були худобою, щоб їх держано під бапогом і на ланцюгах, а других на те, щоб жили в палацах і філософували про свободу і ублагороднення?

— Що-ж в тім дивного? На гною цвіт виростає. Щоб цвіт зацвів, мусить мапи під собою підстілку, що сама гниючи, достарчає цвітам життєвих соків.

— Але яка-ж ціль тих цвітів? По що-ж їх? Для чого та підстілка мусить гнити для їх поживи?

— Розвій думок і ідеалів, це найвища мета людськості, це цвіт її існування.

— Але по що-ж тих думок, коли для їх розвою дев'ять десятих людськості має бути гнилою підстілкою? Яка вартість тієї думки? Для кого вона має служити?

— Для себе самої. Думка сама для себе мета, в ній самій лежить її вартість.

— Дитиняча забавка—гірко промовив молодий чоловік,—пересипування піску з одної купки на другу. Але ні, коли ти розумний чоловік, то мусиш сам не вірити

в те, що ти сказав. Не людськість існує для плекання думки, але плакає думку для себе, для своєї користі.

— Що-ж, нехай і так буде, — сказав пан, але і в такому разі тільки той може користатися з неї, хто думає.

— Хоча з тої, як кажеш, підсілки-п'ягне живучі соки? — відповів молодий чоловік.

— Що-ж, коли цвіт для гнилої підсілки зречеться цвісти, то ані сам не зацвіте, ані підсілці не pomoже. Ліпше з нагромадженням скарбів думки користати малому числу думаючих, ніж кинути їх у пропасть забуття для того лише, що більшість із тих скарбів не може користати.

— Не може, кажеш? А пробували ви коли давати їй ту можливість? А для чого так пильно спережете тих скарбів, окружаєте їх таким шпучним валом, щоби заборонити до них приступу негідним?

— Бо хлопство, — то дия, а думка, — то вогонь. Дия з вогню не скористає, а хату запалить.

— Але дия, копрому на віки забороните вживати вогню, може вирости на чоловіка дикого, на двоногого звіря і нічого більше.

— Що-ж я на це пораджу? — сказав пан, здвигаючи раменами. — Чи на те лише ти завів мене до цієї вонючої нори, щоб мені сказати оце? Не думай, що ти сказав мені щось нове. А особливо не думай, що тим отвориш мені очі любові і співчуття.

— Цілком нічого подібного не думаю, — відповів молодий чоловік. — Я тільки си-

лувався домацатися в побі живої душі і не міг. Я зважив тебе на вазі і переконався, що ти занадто легкий. А до тої хати увійшов ти лише на те, щоб із неї не вийти більше. Вона має бути для тебе школою, найвищим університетом. Тут маєш побрати останню, найвищу, науку людськості, якої не дали тобі заграничні університети.

Пан усміхнувся на ті слова з погордою. Але молодий чоловік наблизився до простертого на лаві хлопа, взяв його за груди й підніс легко, як перце. Потім все ще сонного поставив побіч пана і сказав:

— Придивись йому добре!

— Обридлива худоба — здригнувся пан.

— Знай-же, що від цієї хвилі ти будеш ним, вид і стан його візьмеш на себе, а він на твоєму місці засяде.

І сказавши ті слова, молодий чоловік п'ястком, як величезним молотом, ударив пана в груди. Йойкнув пан у спрашеним болю і впав горілиць без тями. В тій хвилі погас каганець, що стояв на прип'ічку, і в хаті зробилося зовсім темно і тихо, як у гробі.

VI

Вже починало дніти, коли пан пробудився зі свого тяжкого зомління. Супинь стояла довкола. Опуманений, він лежав іще і помалу почав пригадувати. Темні спомини якихсь-то спрашених снів миготіли в його душі. Підвів голову, щоб оглянутися довкола, та нічого не міг побачити, крім тісної, сірої, квадратної шпари над

своею головою—маленького віконця хлопської хапи. Опустив голову і вдарився о тверду, холодну землю. І нараз почув холод у цілім тілі і біль, утому і непевність, помішану зі страхом, як чоловік, що будиться з летаргії—в темнім і тіснім гробі.

В тім якийсь голос перервав гробову тишину, голос страшний, хоча ледве чутний: тихий останній спогін конаючого в тяжких болях, спогін, у яким ще раз проблисло ціле життя, повне терпіння, болів і глухої розпуки.

— Грицю! Грицю!—кликав цей голос останнім зусиллям перегнутих і виплюваних легких.

Яксь невияснена сила попхнула пана. В одній секунді зірвався з твердої своєї постелі, щоб бігти на цей поклик. Як шалений оглядався довкола, пригадував щось, але нічого виразно не міг пригадати. Перед собою бачив велику глиняну піч з розваленими челюстями й надбитим глиняним горшком, бачив брудні, глиною помазані стіни і малі віконця, бачив дерев'яну полицю з мисками. Все те бачив при слабім блиску сходового сонця, що продирався крізь мутні шиби, але все те видавалося йому сном, страшним, гарячковим привидом. Правою рукою вхопив себе за ліву руку, щоб переконатися, чи то сон, чи ява,—але нараз задрижав, діткнувшись власного тіла. Йому видалося, що діткнувся чогось чужого. Рука була груба, зчорніла від гною і ціпа, порепана, повна шрамів і бородавок. Підніс її до світла—страх спрашений! Підніс другу—друга ще

гірша. Поглянув на себе—на нбому була нужденна хлопська полотнянка, а під нею груба, зрібна ¹⁾ сорочка, перев'язана ликом замість пояса.

Знов голос, страшніший від першого. Зразу ніби початок якоїсь глибокої і болючої щикавки, а потім кашель сухий, довгий, невпишимий, що рвав груди і запирав дух, спискав серце слухача залізними кліщами.

Грім, котрий ударив о десять кроків від нбого, не був-би його так переспрашив, як той страшний кашель, що розливався цілою каскадою проразливих голосів, переходив у свист, у глибоке харкотіння, переставав і наново повертав, і здавалося, що кінця не буде мапи. Під вражінням тих понів пан стояв насеред хапи, як остовпілий, не важучися навіть звернути очей у той бік, відки виходили вони.

Врешті кашель утих. І звільна, ніби пертий якоюсь непоборною силою, пан обернув очі в той бік. Ціле його ество примтіло, він чув, що мусить побачити щось страшне, щось таке, чого ще ніколи в своїому житті не бачив. Та коли його погляд упав на пожовклий, дрижачий у предсмертних судорогах кістяк невісти, напівголий, відкритий з брудної плахти, зі спраглими вустами і палаючими від гарячки очима, у нбого вернула пам'ять. Згадав усе: де він і хто його сюди завів, і по що? Згадав, що бачив оцю невісту вчора, пригадав навіть свої дикі, немилосердні слова:

¹⁾ Зрібна сорочка—з селянського полотна, саморобна.

«Була п'ячка і нероба, а тепер умирає на сухоти» — але всі ті згадки, хоч ясні, виразні і логічно з собою пов'язані, видалися йому чимсь так далеким, так давнім, що зір його душі ніби через величезний темний яр заледви сягав до них, на пам'ятній бік. Між тим, що було вчора, а тим, що є нині, лежала велика, неперебуха, холодом зіваюча пропасть. Що було на її дні — він не бачив і не пробував навіть одгадати; здавалося, що хтось навіки заборонив йому заглядати на дно цієї пропасти. А прецінь у нутрі своїм він чув, що він той сам, що був учора, що має той сам засіб відомостів і поглядів. Лише в серці своїм чув зміну. Здавалося, що там нараз хтось розпанахав якусь заслону, поза якою зразу відкрився цілий новий світ, якого він досі ще не бачив. Якесь дивне, всепроникливе світло поплило з того нового світу і наповнило цілу його істоту. Не було це світло тихе, погідне, що викликає усміх радості або мрії, чутливої шуги, але якесь палке, дошкульне світло, що болюче примтіло по нервах, болюче шарпало ціле його єство, попихало до спражденного походу по якійсь тяжкій, тернистій дорозі.

І власне в тім сердечнім ясновидінню було те спрашне, що він побачив тепер в лиці, в очах, в постанні конаючого кістяка невісти, а чого не бачив учора. Ціле її життя, ціле пасмо терпінь, унижень і недостатків, що зложилися на те, щоб з гарної, веселої, живої дівчини зробитися те, що тут лежало, спогнало і вилося в болю перед ним на нужденній берлозі,—

все те ясно в одній хвилі стануло перед очима його душі. Він знав її віддавна, від дитинства. Отець його взяв її з села до двору, щоб няньчила його сина. Її кругле, рум'яне, усмінене лице з чорними, як перен, очима — це перша виразна згадка з його дитячого віку. Довгі, пужливі пісні, що вона співала тихим, але звучним голосом, колисали його до сну, уносили на рожевих хвилях у якусь чудову, зачаровану країну, повну світла, зелени й запаху. До неї било його дитяче серце першим щирим прив'язанням, бо матері своєї він цілком не знав і не пам'ятав — умерла в пиждень по його народженню.

І нараз якийсь нечупний вихор перелетів могучими крилами по-над його віпцівською палатою. Ганна посумніла і почала украдкою плакати по кутах. Хоча очевидно старалася, щоб панич не бачив її сліз, та панич бачив їх часто. Чував якісь живі розмови віпця з Ганною, по котрих вона виходила з покою з червоним від сліз лицем. Врешті зачудувався немало, коли Ганна щезла з палати. Тихцем видано її заміж за паспуха Гриця і виправлено до села, з часом погнано і на панщину. Панич мав поді вже вісім літ і не потребував няньки. Цікавий був, що сталося з Ганною, але не смів питати про це віпця. Тільки услужний Олекса, новий двірський паспук, розповів йому все так докладно і з такими смішними додапками, що панич посміявся немало і забув про Ганну.

Швидко по весіллю вона захворіла і вродила синка. Коли прийшла до здоров'я,

погнали її враз із мужем на панський лан. Положила дитину до кобелі й пішла. Клала її разом з кобелею в борозду і обставляла довкола снопами, щоби лежала в тіні. Живучи вісім літ у дворі, відвикла від тяжкої праці; жала кепсько, поволі і мучилася при тім дуже. Польбовий, коприй від давна мав її на оці, тепер, коли була жінкою другого, дуже часто заохочував її до праці ударами канчука; жала, поливаючи слезами колосся. Польбовий не пускав її до дитини, яка плакала в кобельці до розпуки і рвала своїм голо- сом її материнське серце. Муж її не любив, дитину її ненавидів і коли прийшла зморена і освягла¹⁾, докучав їй тим, в чому не була винна, або бив її за леда слово. Так плили її літа, ті молоді літа, копрі в жипті чоловіка, звичайно, бувають райським огородом серед нужденних піль і пуспирів.

За два роки почорніла, висохла, збридла так, що годі було пізнати її. Погасли живі іскорки в її очах, сміх утік із уст. Почала напиватися. Такою бачив її нераз панич, коли вернув зі шкіл на вакації. На панщині співала розпусні пісні, сміялася, відбираючи удари канчуками, а відбирала їх не мало, хоч польбовий уже без гніву і завзяптя підганяв її, чи то махнувши на неї рукою, чи то з іншої якоїсь причини, про котру йшли голосні бесіди в селі й у дворі.

Бачив також панич її дитину, тому нещасну, опущену й занедбану дитину.

¹⁾ Освяглий — змучений.

Лазила довкола хапи, брудна, замурзана, в одній сорочині, обливаний що-дня борщем і посипуваній порохом, лазила то плачучи жалібно з голоду, то знову муркотячи щось собі і співаючи під носом та з подивом і страхом випріщаючи свої великі, гарні сині оченяпа на кожного прохожого. Яким глибоким болем проймає тепер ще панське серце сама згадка про ті очі, такі подібні до його власних! Живо, з убійчим упором, встає перед ним думка:

«Адже-ж це був мій брат. Де він тепер, що з ним сталося?»

— А, знаю! — відповів сам собі на те питання з тою самою поражаючою ясністю.

— Там він на печі лежить, я бачив його вчора! Знаю, знаю, — додав, згадуючи його історію. Коли дійшов до десяти літ, узято його до двору за підпасича. Пас телята, потім корови в лісі, а коли раз погубив худобу і вернув з одним лише башпогом до двору, копнув його розгніваний завіда- тель у груди чоботом так, що відразу почав пльовати кров'ю, а потім казав його ще висікти канчуками. Не встав від того дня, — отець і мати понесли його з плачем на ношах до хапи. То було перед двома роками.

І пан в одну мить скочив на припічок і поглянув у темний кут на великій глиняній печі. Під брудними шмапами лежав там другий кістяк посеред убійчо смердючого повітря. Лице подовгасте, висохле, від давна не миге, лише очі великі, сині, майже зовсім уже вигаслі, недвижно поглядали на стелю. Ані голосу, ані спог-

нання не було чути, лише рідкий, тяжкий віддих підносив груди. Ноги були вже холодні. Очевидна річ, що оспання іскра життя ледве вже тліла в тім до решти виссанім тілі.

— То твій брат!—крикнуло щось внутрі в пана так голосно, що він перелякався того свого власного, внутрішнього голосу.

І відчуваючи серцем усе те, що ті люди переперпіли в своїм житті, відчуваючи, як близький, як коли-б вони були часиною його самого, він почув, як холодний піт краплями виступав на його чолі. Тільки тепер він пізнав, що єсть біда, пізнав, що вона таке. Не сам біль тілесний, не гризота сумління, не знеохота, безнадійність і розпука, але все разом—ті рухи хробака, настоптаного ногою, те ламання й нидіння живої людини під важкими колесами суспільної несправедливості.

— Боже мій! Досить, досить того виду!—зойкнув пан з глибини душі і кинувся до конаючої невістки, яка знов почала кашляти.

VII

Довга пінв закрила віконце; дерев'яним костуром застукано о шибу.

— Гей, Грицьку, ти ще дома?—кликав знадвору голос опамана.

— Дома,—відповів пан.

— Збирай-же ся на панське, сіно возити!

— Не можу,—відповів пан.—Жінка моя конає, дитина вмирає.

— Покидай їх, нема часу!—крикнув опаман.

— Як-же-ж покидаши близьких смерти?

— До спо чортів,—крикнув опаман,—нехай і без тебе здихають, а ти йди! Пам'ятай, що як другий раз пут прийду, щоб я тебе вже не заспав.

Опаман пішов, а пан стояв коло вмираючої, як оголомшений, дивуючися сам собі, в який спосіб він назвав її своєю жінкою, для чого відіззався на поклик «Грицьку», для чого не дав опаманові пізнати себе, яко пан. Стояв так довгу хвилю, подав води хворій, поправив ляхмани на хлопцеві, що вже ледви дихав, хотів ще щось робити, сам не знаючи, що має робити, коли в тім скрикнули двері і увійшов опаман.

— Ти ще пут?—крикнув він замість поздоровлення.

— Але-ж... Але-ж...—простогнав пан, чуючи, що дрижить перед своїм власним слугою.

— Я тобі казав, лайдаку, йди!—крикнув опаман і що сили вдарив його костуром по плечах, попім захопив за волосся й поволік від постелі до сіней. Пан ішов, як неживий, ані не думав супротивлятися.

— Бери шапку та вила!—крикнув опаман і, вдаривши його в карк так, що йому аж свічки в очах засвітилися, попхнув його вперед себе.

— Грицю! Грицю!—почувся з нутра хапи протяжний, жалібний голос.

— Марш, нехай здихає сперво!—крикнув опаман.

Похиливши голову, як віл під обух, з вилами і граблями на плечах пан вийшов на вулицю.

Вулиця була пуста. Сонце вже високо підійшло. Очевидно, всі вже пішли на панське—він був останній. Почав бігти, гнаний якимсь глухим, звірячим спрахом і прокльонами опамана, а в душі його ненастанно лунав спрашний кашель і крик конаючої: «Грицю! Грицю!»

На луці вже кипіла робота, шелестіли вила, обертаючи сіно, йшли розмови, жарти, чулися навіть співанки. Завідатель ходив по луці, розставлені гайдуки з канчуками пильнували працюючих і підганяли ленивих.

— Га, прецінь і цей кум іде!—крикнув завідатель, побачивши пана.— Вітайте, куме! Ви, певно, ще не по сніданню! Гей, хлопці, дайте-но йому снідання, як належиться!

В одній хвилі гайдуки кинулися на пана й повалили його на землю. Один сів йому на голову, другий на ногах, а два почали молопити канчуками. Завідатель сміявся і похвалив їх зручність.

— Ну, а тепер, покріпившись, марш до роботи,—сказав весело завідатель. Пан мовчки взявся до праці. Не думав ні про що, добував останків сил, щоби зрівнятися з іншими, але не міг.

— Е, як бачу, куме, ви нині не в гуморі!—крикнув над ним пан завідатель і скропив його канчуком.—Скоріше, скоріше!

Спотілий, змучений, ледви живий, грабав пан сіно, нічого не мовлячи, нічого не думаючи, як машина. Одно лише слово повторяв, те саме, що ще вчора здавалося йому підлою брехнею, а нині набрало для нього такого величезного значіння.

— Біда! Біда! Біда!

А коли врешті, в хвилі найвищого змучення пан думав, що тут упаде без духу посеред луки й не встане більше, коли вже руки, ноги і груди рішуче відмовляли служби, завідатель крикнув нараз:

— Досить, ідіть їсти!

Сами випали з рук панових граблі, сами опустилися руки, він усів на тім місці, де стояв, і не говорив нічого, лише віддихав і шептав:

— Боже, чи ще не досить?

Кілька селян зблизилися до нього, розпитуючи про жінку й дитину. Пан мовчав хмурий. Зрозуміли його й, киваючи головами, шепотіли:

— Со духи праведними упокой їх, господи!

Яксь милосердна душа віткнула йому в руку кусник чорного, разового хліба, печеного з помішаних останків муки житньої, ячмінної, вівсяної і спокоси. Пан був голодний, то й не надумуючися, почав гризти той твердий хліб. І разом з хлібом якесь огірчення, обезсилення й роздрознення опанувало його. Досі він неясно якось представляв собі своє положення і вірив, що все те або спрашний сон, або лише хвильова проба долі, кара за його твердий упір, і що леда хвиля якимсь чудом усе зміниться, і він вернеться на своє давнє місце. Але коли попоїв хлопського хліба, що камінем заліг у його шлункові, та віра почала розпливатися в нівищу, і він почав розуміти, що те, що сталося вчора, вже не відстанеться ніколи... «А до тої хати увійшов ти на те, щоб більше не вийти з неї!»

пригадалися йому слова дивного молодця, і він похилив голову, як засуджений злочинець, і сидів у німім остовпінню.

Не жаль йому було за минувшиною, та проте теперішність боліла його ненастанно, птягом, як болить хробачливий зуб. Нараз здригнувся і напружив слух. Тут-же за ним, на копиці сіна, сидів завідапель, занятий живою розмовою з завідапелем сусіднього маєтку, який перед хвилию приїхав на коні. Говорили по-німецьки, очевидно, не боячися, щоб їх хтось підслухав і знаючи, що жоден мужик по-німецьки не розуміє.

— Коли-ж купуєте те село?—пипав чужий завідапель місцевого.

— Перед новим роком птяжко буде.

— Ов, а то чому? Прецінь здавалося мені, що капіталу вам не забракне.

— В тім-то й клопіт, що не стає ще двох пиясяч до заплапи з контракту.

— Через літо й осінь певно заощадите таку суму.

— А, розуміється. Урожаї маємо гарні, сіно також гарне. Можна буде продати сто кірців пшениці для себе, ну, і сіна пів спирти можна буде на моє нове господарство відставити. Я вже з властипелем умовився.

— Ну, то для чого-ж хочете зволікати до нового року?

— Бо то, бачите, в тім сільці немає лісу з будівляним деревом, а пупт у зимі зачнуть рубати, то можна буде яких двісті сосон для себе відложити. Прецінь знаєте, як там усі будинки занедбані.

— А так, бажаю вам поводження. Дай боже щасливо дійти до ціли! А що-ж пан?

— А що-ж-би? Знаєте, як-то кажуть: добре дуріти, коли приступає. Виріс в достатках і розкошах і, хоч про господарство не має поняття, вважає себе, бог знає, яким господарем, бо все йому ведеться. Цікавий я, як-то йому буде вестися без мене. З великої розкоши забажав нарешті побачити біду і вчора мало що весь дім не перевернув до гори ногами, найстарших слуг зі служби понаганяв.

— За що?

— Від кого лише почув слово «біда», зараз жадав, щоб йому показав ту біду.

— Ха, ха, ха!

— А коли ні, марш зі служби! Ледве нині його упросили, щоб змилосердився над людьми.

— То диво!

— Дурний він, дурний: думає, що як досі було йому добре, так і навіки буде. Гей, пізнає він ще біду, аж йому вухами налетиться. Ну, а як-же з вашими ощадностями?—запипав місцевий завідапель чужого.

— О, мені ще далеко до ціли,—відповів за-місцевий. — У мене пан бита беспія, але проте чоловік до пиясячки готовими, крім пенсії що-року, якось назбирає.

Дальше пан не міг слухати розмови тих чесних людців. Майже не птямлячи, що робить, устав, узяв залізні вили і, супокійно зблизившись, з цілої сили всадив

1) Пенсія—платня.

їх у груди свого завідапеля. Той упав без духу, лише ногами заприпав. Чужий завідапель відскочив і наробив гвалту. Прискочили гайдуки, звязали злочинця, а бачучи, що завідапель не жив, зложили його на ноші й казали мужикам нести до двору, а за прупом вели звязаного убийцю.

VIII

— До тяжкої школи віддав еси мене, боже! Впровадив ти мене до тої вищої школи біди і двері заприкнув за мною! Чи думав я ще вчора, коли легким кроком виходив з рідного двору, що нині поверну до нього з пугами на руках, збитий в погорді, порівняний з найнижчими й супроти них навіть унижений, бо злочинець. І як же скоро та школа наповнила тіло мое терпінням, а душу розпукою!

Так думав пан, поступаючи посеред гайдуків на подвір'я свого двору. На ганку сидів новий пан,—він знав, хто то був у його власній шкірі, але уста мав замкнені. Побачивши незвичайний похід, вийшов напропи нього. Поглянув супокійно, з виразом жалю, на прупа і на винуватого, довго вдивлявся в нього своїми лагідними очима, врешті запитав:

— За що ти вбив мого завідапеля?

Пан чув, що в слові «мого» в його голосі примітила непевність, і догадався, що й у нового пана, помімо зміненого обличчя, пасмо свідомости свого «я» не перервалося, лиш уста так само були замкнені, як і в нього. І відповів:

— Убив, бо так було треба.

— Що-ж він провинив?

— Над нижчими кап, перед вищими брехач, дбав тільки про себе самого.

— Але що-ж він тобі зробив?

— Мені? Казав мене бити за спізнання і...

— І що?

Пан мовчав, не міг розповісти розмови з сусіднім завідапелем.

Тимчасом покликано спорожів закону, які ще від учора пробували у дворі, бо скатовані вчора переступники не могли йти, а підводи годі було дістати. Ті взяли нового злочинця в свої руки.

— За що ти забив завідапеля?

— Бо так було треба.

Більше не могли від нього нічого допитатися.

— Чекай, зараз ти нам більше виспіваєш!—сказали і почали з ним переводити слідство по-своєму. Але хоч кров бризкала з перев'язаних батогом пальців, хоч розпаленою шиною пообсмалювано йому литки, а намоченими в солі шнурами посічено до крові плечі,—нічого більше крім тих слів не видобуто від нього. Аж над раном по відбутих муках зложено пов'язаних в'язнів на драбинястий віз і повезено до міста. Коли від'їздили з села, загуділи дзвони з сільської дзвіниці на знак, що зараз відбудеться похорон. Час був робучий, отже піп казав зранку винести на кладовище прупи жінки й сина Грицькового, щоб їх покропити й поховати, поки роса зійде з сина. При гомоні дзвонів, котрих ніколи не мав уже почути, скатований злочинець заривав перший раз тяжко

й болюче. Чув, що серце його тає, що тіло його зломане, що все скінчилося для нього на світі, і не бажав уже нічого більше, як лише спочити побіч своєї няньки і свого братчика.

IX

Пів року минуло від того дня, коли через вулиці головного міста на гору за містом тягнула величезна юрба народу. Посеред узброєних посіпаків їхав віз, а на ньому прикований сидів чоловік блідий, змучений і перед часом зів'ялий. То був убийця за-відателя, засуджений на смерть, котрого власне вели до місця, де чекала на нього шибениця.

Він, очевидно, віддавна знав, що його чекає, і не показував привоги. Здавалося навіть, що бажав смерті. Інші знов казали, що то — проста худобина з тупим чупням, і що той спокій — то глупота й ніщо більше.

Побіч провинника стояв піп і говорив йому довго й переконуюче до серця, говорив про скруху, про покупу за гріхи в житті і про справедливість божу, сполучену з безграничним милосердям. Та винуватець чи то з глупоти, чи з закамєнілості не слухав, чи не розумів тих наук.

— Дивіть, ані разу не перехриститься! — кричали за ним старі богомолки. — Йди, йди, безбожнику! Чортові запродав ти душу, швидко дістанешся в його пазурі!

— Такого порядного, чесного і приємного чоловіка замордував і то зовсім без причини, і ані крихти жалю! — говорили інші.

— Знаєте, коли-б був показав жалб, то, може, були-б йому злагодили кару.

— Е, а я завжди кажу, що пут, особливо пут, не можна мапи найменшої злагоди. Раз хлопіві попусти, то бог знає, на що він відважиться.

Пан слухав той розмови, але серце його було спокійне, не обурювалося й не бунтувалося. Він розумів, що ті люди не знають, що говорять, і жалував їх.

Нараз почув, що хтось доторкнувся його плеча. Обернув лице і побачив побіч себе того самого юнака, котрий колись запровадив його до хлопської хапи. Лице юнака було ясне, промінисте. Він сказав:

— Ну, що-ж? Перебув еси школу?

— І доходжу до кінця. — додав пан.

— Проба твоя скінчилася. Може, хочеш вернути назад до життя, до свого двору?

— Кинений під колеса суспільної машини, розпорощений і роздавлений, мав-би я жити дальше? Ні, не хочу. Бажаю кінця!

— Ну, то до побачення!

Але пан сидів, попонувши в думках і не чув тих останніх слів. Надія на життя, на давніше життя, так давно вже щезла зперед його очей, що в першій хвилі при словах юнака він навіть не міг повірити в її існування, в її можливість. Але зараз у слідуючій хвилі віджили ще давні спомини, з понурою темряви виблисла незнищена любов до життя, і він мимохіп випягнув руки в сторону юнака і крикнув:

— Ах, ні!.. Прости мені!.. Хочу жити! Хочу вернути до того, чим був. Хочу любити, терпіти й боротися!..

Але юнака вже не було при нім, а слова його, незрозумілі й дивні, викликали тільки нові прокляття серед старих богомолк.

— Чорта кличе, щоб його спас... Хоче жити, розбишака!..

— Це-ж божевільний!— мовили інші.— І таких людей вішають, замість віддати їх до шпиталю!

— Вовка чи здорового, чи скаженого однаково треба вбивати. А в оцьому разі особливо треба дати відспрашливий приклад іншим.

І звільна, як різнобарвиста ріка, посувався величезний похід вулицями, чим раз більше наближаючися до страшного кінця.

1887 р.



ЯК РУСИН ТОВКСЯ ПО ТІМ СВІТІ.

I

Русин умер. Про це не було ніякого сумніву. Секція¹⁾ його тіла, dokonana трьома лікарями, виказала навіть причини, задля яких він мусів умерти. Причини були дуже глибоко й висловлені дуже вченими термінами; в протоколі не промовчано навіть, що секції dokonali ті самі при лікарі, що за життя лічили його, пускали йому кров, виривали зуби й виривували всякі шкідливі нарости, поки не вмер.

Умер,—нарешті його поховали.

Як відомо, руська²⁾ душа не зараз по смерті летить на той світ, але ще якийсь час літає по тих місцях, де спочиває тіло. Може це перша кара за її життєві гріхи—приглядатися невидимо до того, що з її тілом і пам'яттю роблять по смерті. Так воно, чи ні, досить, що душа нашого Русина почула це дуже

¹⁾ Секція—анатомування вскріття тіла.

²⁾ Руська—розуміється українська.

дошкульно. Коли зійшлися лікарі, щоб
краяти і шмапувати її тіло, вона в виді
мухи сиділа на великім чорнім цвяху, яким
були прибиті до хреста ноги катафалка.
Христа, що стояв у головах катафалка.
Сиділа й чула розмову ескулапів¹⁾, не мо-
жучи одначе ніяким способом виявити
свого осуду про неї.

— Кренкий був хлопиця,— сказав один
лікар,— погляньте, колего, які в нього ко-
сти, які м'язи, які груди, як у Геркулеса!
Я й не думав, що так швидко переможемо
його своїми ліками.

— Що кажете, колего... швидко! Зга-
дайте краще, скільки-то ми намучилися
з ним. Мені дивно лише, як багато він
випримає і жив. Коли-б не шановний наш
пропомедик, що хто знає, чи не жив-би
ще й досі.

— І певно жив-би,— мовив поважно пре-
стій лікар, якого ті два звали пропомеди-
ком. Колеги, не вважаючи на всю свою
вченість, не пізналися на тім, де його
найслабша споруна, і задавали йому ліки
не такі, яких було треба, щоб вповні зні-
вечити його життєві сили.

— Але-ж, шановний колего,— скрикнули
в один голос оба перші,— адже-ж нам зда-
ється...

— Лиш попривайте хвилинку, колеги,—
мовив поважно пропомедик,— зараз ви-
толкую вам це. Колега з правої руки,
зрозумів свою задачу дуже примітивно
і лічив його тільки на *Vis numerica*²⁾

¹⁾ Ескулап—лікар.

²⁾ *Vis numerica*—сила кількості.

через пущання крові, насильні прочищу-
вання¹⁾ і т. д.

— Здається одначе, що наслідки...—
перебив несміло лікар із правої руки.

— Насліаки, розуміється, були, але ані
не такі скорі, ані не такі привіки, як-би
можна було надіятися,— сказав пропоме-
дик.— А колега з лівої руки навіть і на
спілвки не зрозумів своєї задачі.

— Як-то? — скрикнув лікар із лівої
руки.— Хіба-ж мое лічення його *Rabies haj-*
*damasica*²⁾...

— Того-ж-то та ваша нещасна *Rabies*
hajdamasica! А знаєте, колего, що само
етиологічне й терапевтичне поняття той
хороби інвольує певну нерівність і неси-
стематичність поступування. В'яжете
хорого й рівночасно даєте йому їсти. Ви-
пікаєте його рани й рівночасно виводите
його з зомління і доводите до припом-
ности. Даєте йому рвотного й рівночасно
побуджуєте його апетит. Пускаєте йому
кров і рівночасно очищуєте її. А головна
ваша вина: ділання в суперечности з су-
сідом.

— Ну, ну, не знаю, оскільки колега
пропомедик...— почав якомсь помалу, ніби
іронічно лікар з лівої руки.

— Знаю, знаю, що колега хоче ска-
зати,— живо перебив його той,— і зараз
виясню вам свою методу і своє посту-

¹⁾ Не потребує, здається, додавати, що ця жарт-
лива алегорія говорить про руйнування України
пробом сусідами: Татарами, Поляками й Моска-
лями. (*Ів. Фр.*)

²⁾ *Rabies hajdamasica* — гайдамацька біснува-
стість.

пування. Я вступив на фізіологічний терен приготований вами, не перечу цього, але я приложив методу досконалішу та успішнішу, бо звернув головну операцію не против тіла, а против душі. Його *Vis numerica*, яку підкопував колега з правої руки, придалася мені против самого колеги. Його *Rabiet hajdamacisat* обернув я в відповідній хвилі против колеги з лівої руки. Ані одна, ані друга не шкодила мені ані крихітки. Напоміств я головною підвалиною його життя признав *Independentiam summi positam*¹⁾, звану також *Mania autopotica*²⁾ і против тої чисто психічної хвороби звернув я весь апарат також психічних способів, поки його душа не справила віри в своє власне існування і нарешті таки не покинула цього велетенського тілища.

Бідна душа чула ті слова, розуміла їх, але не могла відповісти нічого. Лише затріпотала веселчаними крильцями; але вищий присуд не позволяв їй відлетіти — мусила слухати дальших розмов лікарів, мусила придивлятися, як їх ножі грузли в її тілі, пилували її кости, як їх закрявлені руки виривали з грудей її серце і розрізували його на четверо, щоб пізнати його будову, і як їх пальці видряпували мозок із її черепа та спрягли в його закрутах.

Нарешті минув її час, і вона полетіла на той світ, напоена гіркою отрупою, бо ніхто не згадав про неї добрим сло-

¹⁾ В найвищій мірі розвинена незалежність.

²⁾ Манія до автономії, самоуправління.

вом, ніхто — здавалося — навіть не постерігся, що посеред живих не стало одного, і то не найгіршого та й не посліднього між усіма. Двигаючи ціле пекло болю та жалю, полетіла душа звичайною сонячною стежкою, але швидко зблудила з неї. Була це душа дуже грішна, то й очевидне діло, що блудна стежка завела її просто до пекла.

II

Прийшов Русин перед пекольніу браму і навіть стукати не попребував. Пекло, як відомо, все спойств отворене і браму має широку, а в брамі все наповн і списк, так що ніхто й не завважив, як наш Русин разом з іншими грішниками війшов до середини тої «юдолі» повної «вогнів негасимих» та «червяків невисипучих».

Вид пекла розчарував його дуже. Думав, що знайде якісь бездонні пропасти, спраховища, муки та катуші¹⁾, яких ані око не видало, ані вухо не чувало. А тимчасом куди тобі! Якісь сірі ніби багновища, ніби піски, без кінця і краю, без зелени, без лісу, без ріки; вгорі щось ніби небо, лише чорне, як смола, без сонця й без зір, одним словом, околиця нужденна й нудна до найвищого ступня. А між тим небом і тою землею, ніби чорні хмари, повзали рої душ грішників, що блукали самопас, без заняття, без праці, без радощів, але й без ніякої особливої муки, крім нестерпної нудопи.

¹⁾ Катуші — катування.

— Ага!—подумав собі Русин,—чи бач, чим ті чортяки прокляті хочуть допекти чоловікові! Ніби-то жий собі, лімай, плавай, по стінах дерися, але не роби нічого. Хипро надумали! Нудою хочуть доконати, бо знають, що для господарської дитини праця—то перша основа життя. Але не діждете ви, поганці, щоб я тут піддався вашому правилу!

Лютий був Русин. Так багато люпости приніс із собою зо світу, що наважився робити в пеклі все на злість і на перекір.

— Все одно мені—думав собі.—Раз уже чоловік дістався сюди, то хоч погуляю собі й заллю чортям гарячого сала за шкіру.

І давай шибатися по пеклі, як навіжений, перевертаючи, розбиваючи та товчучи все, що лише надивав по дорозі. Але проклята рівнина була така безконечно довга, перешкод не було ніяких, а розбивати бідні грішні душі не було ніякої приємности.

— Що вони мені винні?—думав Русин.—От як-би так чорта якого спіскапи, то було-б гаразд!

Що-ж, коли чорта ані навіть на лік не було видно.

— А це по якому?—подумав Русин.—Бупи в пеклі й чорта не бачити, ге, це вже хіба остання ганьба! Але чекай ти антипку один із другим, зараз я тут повиваблюю вас!

Сів серед болота й почав руками й ногами місити пекельну багнюку, ліпити з неї вальки та цегли та укладати в купи.

Нарешті, коли того добра нагопував уже досить, підняв руку, щоб перехристити його, і крикнув:

— Ну, господи, допомагай!

В тій хвилі явився обік нбого гарний панич у шапочці з когутячим пером, у зеленій курпочці і в червоних обтислих штанятках, з блискучою лісочкою в руці.

— А що ти, члов'єчку, тут робиш?—запитав солоденько у Русина.

Русин з давньої привычки зняв перед паничем свого здоровенного, повстяного, засмальцованого капелюха й сказав:

— А то, прошу пана, хочу тут церков мурувати.

— Що? Як?—запищав панич.—Ти посміви? Хіба не знаєш, де ти?

— Та ніби-то знаю, що в пеклі,—мовив Русин, чухаючися в попилицю,—але не знаю ще, які тут порядки. Панотців бачу тут досить, ну, та й подумав собі: вибудую церковцю, то ми-б і оселилися тут усі разом із нашої парафії.

— Не знаєш, які тут порядки?—заверещав панич і замахнувся на Русина своєю паличкою, яка нараз перемінилася на величезний залізний дрюк.—Чекай, я тебе навчу наших порядків!

Та поки встиг ударити, вже Русин виврав йому дрюк із руки, та й як не відвине руку, як не вчидить чорта його власним дрюком по хребті, аж той завив мов ціла сопля вовків, закрутився вихром і полетів до найстаршого дідька з жалобою.

Безмірно втішився Русин, дохопившись дрюка до своїх рук.

— Ну, тепер уже не буду нудьгувати!— крикнув він. — Я їм оцею папичиною спільки дір у всіх стінах нароблю, що їм і крохмалю відхочеться! Ану, попробуємо поміст!

І почав працювати що сили, копирсаючи та вибиваючи дрюком діру в помості. По кількох здоровенних ударах почув, що дрюк пролізає наскрізь якусь не грубу верству, якою був переділений горішний пекольний поверх від долишнього. З діри почав добуватися густий, смердючий дим.

— Ага, чортяки прокляті!— крикнув Русин. — Гей, дивіться, люди добрі,— кричав він до грішників, що оточили його широким колом, мов незлічене стадо ворон і галок,— гляньте лише, що це за бестіони! Тут на горі морять нас холодом і пітьмою, а сами сидять у теплі й вогник собі палять та світять. Але, чекайте, доберемося ми до вас. Гей, хто має відвагу, ну те за мною! Ламайте поміст, буде й нам видно і тепло!

Але інші душі були прості тіні, то й не могли нічим допомогти йому. Лиш він один між ними був сильний. Тож ухопивши чортівську дрючину, заважив нею в діру так здорово, що аж склепіння заприщало й відразу викришилася в ньому величезна діра. Крізь ту діру видно було долишний поверх пекольний. Це була також величезна рівнина, по якій, мов зорі на небі, були розсіяні незлічені великі вогнища з приставленими до них кіплями ще більшими, як панви в соловарні. Між вогнищами, як величезні чорні гадюки, снувалися незлічені ріки й потоки плинної

смоли, видаючи з себе досить приємний і дуже здоровий на груди смоляний запах.

— Чи бачите їх! От бестії, чортяки, як вони собі тут приємно устроїли свою домівку!— крикнув Русин. — А ви бідні душі дзвоніть зубами від холоду та душітьесь тут у смердючих болопняних випахах! То пака в пеклі правда? Го, го, панове анциболопи, ми вам не жаби, щоб у болопі сиділи! Годі вам підіймати нас на кпи! Раз уже чоловік дістався до пекла, то бодай пекольна справедливість мусить йому бути! Гей-же за мною, кому тут негоже!— крикнув до грішників і з дрюком у руках скочив крізь діру в долишний поверх. Як непроглядна хмара поперлися за ним грішні душі, наповняючи все пекольне підземелля невимовним пискотом та свистом.

— Гей, а це що?— заверещав один чортяка, що стояв біля найближчого кіпля і підкладав огонь під котел та доливав до нього смоли, в якій, мов галушки в окропі, плавали та булькотали грішні душі.

— А ти проклята машкаро,— крикнув до нього Русин,— то ти тут собі забавки робиш, а про нас ані тямки? А це по якому, га?

— Гевульт!— заверещав чорт, бачучи діру в стелі і ті грішні душі, що товпилися крізь неї вниз. І чорт ухопив свою здоровенну лопату, якою мішав смолу в кіплі, і замахнувся на Русина. Та Русин не дожидав удару, але поки ще чорт устиг гаразд замахнутися своєю лопатою, вцідив його своїм дрюком так здо-

рово по макоїдах, що чорт перевернувся горілиць і покарбулявся ще пару кроків узад, поки не впав у смоляну ріку, в якій тільки запріпотав ногами. Інші чорти від сусідніх кіплів завили з жаху дивними голосами, бачучи пригоду свого товариша; де-які кинулися було йому на підмогу, але що солідарність не належить до чортівських чеснот, то зараз-же й махнули рукою і, мов чорні хмари, покопотіли, хто куди бачив.

— Добре йде, лиш голову на бік несе! — кричав, регочучися, Русин, бачучи ту їх утеку. — Ну, а тепер побачимо, що вони шуп варять у тих кіпликах.

Наблизився до першого кіпла і, аж нахилившись над його берегом, почув якийсь тихий, глибокий зойк, мов шемріт кипучого самовара. Вслухавшись ще ліпше, пізнав, що це людські спогнання, що доходили до нього десь немов із глибокої глибини.

— Гей, хто там? — кричав Русин, нахилившись над кіплом, у яким кипіла-кликотіла смола. — Всякое дихание да хвалитьь господа! Чуєте там? Озивайтєся.

— І ми хвалимо! І ми хвалимо! — пискотіло щось із глибини.

— Впливайте на верх, бідні душі! — крикнув Русин, але душі не впливали, тільки все пискотіли.

— Господи, змилуйся! Господи, змилуйся!

— Ага, то бачу, ви сами Руснаки! ¹⁾ — жартував Русин. — Без божого змилування навіть пальцем не рушите, хоч вам

¹⁾ Руснак — Русин.

пекольна смола вухами ллеться. Ану но, кому там не гаразд, хапайтєся мойого дрюка, я вас повитягаю!

Пискотіння затихло. По хвилі Русин ухопив обіруч за дрючину й почав птягти до гори. Ані руш! Дрючина немов примерзла до дна кіпла. Ще раз попробував, аж зуби закусив — куди тобі, ані не рушити!

— А там що за дідько такий птяжкий!? — крикнув Русин, сплвбуючи в долоні.

— Гріхи наші! Гріхи наші! — мимрили грішні душі в смолі. — Господи, змилуйся, відпусти нам наші гріхи!

— Во ім'я отца і сина і святого духа! Ану до гори! — крикнув Русин, і дрюк з напленими до нього душами легко, як перце, вилетів у повітря, аж кипуча смола оббризкала Русинові всю крисаню ¹⁾. Обтріпалися грішні душі, мов мухи, видобуті з води, і, глибоко зіздаючи, полетіли вгору.

— Кому гаряче, нехай іде охолодитися! — мовив їм Русин. — Бачите онту діру в стелі? А я піду до інших кіплів.

І йшов Русин зі своєю дрючиною від кіпла до кіпла, випягаючи намучених грішників і випускаючи їх на холод, аж усі чортяки завили з лютоспти й обурення на таке заворушення пекольного порядку.

III

До найстаршого чорта, Люципера, прилетіла ціла юрба чортів, кричачи й падькаючи на Русина.

¹⁾ Крисаня — капелюх, бриль.

— Ваше величєство,— кричав один,— прийшов тут до нас якийсь гайдамака і збунтував нам усе пєкло.

— Мені відібрав паличку й самого мало не скалічив,— спогнав другий.

— Діру в стєлі провертів і порядок на-рушив,— галякав претій.

— Мені десять зубів вибив,— гугнав чєтвертий.

— Душі з кіплів повитягав,— падкував п'ятий.

— Що це за гайдамака?— питав зачудований Люципер.

— Або ми знаємо? Якийсь Русин,— відповіли хором чорти.

— Що ви верзєте, недоріки!— гаркнув на них Люципер.— Хіба не знаєте, що від р. 1860 пієта Rusi? ¹⁾ А коли її нема, то й Русинів ніяких не може бути. Може, це якийсь Москаль.

— Ні, ваше величєство, ми Москалів знаємо. То Русин.

— Верзєш нісенітниці один з другим. Руси нема, то й Русина ніякого не повинно бути.

— Що-ж нам робити, коли єсть?— про-стогнали чорти.— Та й ще такий здоровенний і страшний!

— Не сміє бути і шабаш!— грізно крикнув Люципер.— У наших пєкольних реєстрах нема такого народу, то й пєкло не може прийняти нікого такого, хто признаєтьсє до того народу. Розумієте?

— Розуміємо!— сказали чорти.

¹⁾ Нема Руси.

— Хто знає, може то який побожний підступ тих паничів із неба!— мовив далі Люципер.— Вони на всякі штуки хитрі, особливо від коли ми дали їм відчипного кількох Єзуїтів. Може то вони навмисне утворили такий привид, таку мару, таку фікцію і наслали її сюди нам на клопіт. Але не дождєте пішитися, панове!— І він своїм здоровенним п'ястучищем погро-зивсє в напрямі неба.— А гей, біжіть усі що духу й випросіть мені того гайдамаку з пєкла за двері. І накажіть йому го-стро, щоби не важивсє верпати сюди більше!

Як вихор кинулисє чорти сповняти на-кази свого володаря.

— Ей, хахол!— гукав один здалєка.

— Браце, Русіне! — кричав другий зблизька.

— Члов'єку!— гримнув претій над самим вухом Русина, який усе ще працював та мучивсє, витягуючи душі з пєкольних кіплів.

— А чого вам?— запитав Русин.

— Будь ласкав, забирайсє звідци! У нас нема місця для тебе.

— Як то нема? А де-ж мое місце?

— Де хочєш, лише не в нас. Іди собі хоч до пана бога! А пєкло не для тебе.

— А, прошу панів, чому-ж ви мені це не сказали швидше? Даремно чоловік на-працювавсє, роблячи тут у вас порядки. А що мені буде за мою роботу?

— Іди лише, йди, вже ми тобі при ви-ході заплатимо, що тобі належитьсє,— уговорювали його чорти.

— Га, що-ж, коли йпи, по йпи,— мовив Русин і, не випускаючи з рук чортівської дрючини, оточений цілою хмарою чортів, полетів до пекольної брами.

— Ну, якої-ж ти заплапи хочеш за свою роботу?— запитали чорти, коли Русин зупинився в брамі і впершися, мов віл рогами, не хотів йти далі.

— Знаєте що?— мовив Русин.— Живуть пам на світі при великі доктори, що мене лікували за життя. Хотів-би я тепер побачити їх на хвилину і сказати їм пару слів. Приставте їх мені сюди живцем.

Чорти глигнули по собі, пошептали щось і зараз при зпоміж них знялися й полетіли в безмежні простори. Не встиг ще Русин оглянутися гаразд, а вже всі при лікарі, принесені за волосся, стояли перед ним з лицами, перекирвленими смертельною тривогаю. Якусь хвилину вдивлявся в них Русин на пів із жалем, а на пів із погордою, а врешті промовив:

— Ну, що, панове! Чув я вашу премудру орацію над моїм трупом. Спасибі вам за ваші турботи коло мого здоров'я. А замість подяки прийміть по слову правди. Ти, колего з правої руки, дурень. Ти спарався вичерпати мої сили, — сам умреш на вичерпання своїх власних. Ти, колего з лівої руки, лічив мене на стеклизну і сам зазнаєш її болів. А ти, пане пропомедику...

Не договорив і, замість закінчення, плюнув панові пропомедику в лице, відвернувся, написнув крисаню на ліве вухо й потюпав у гору до райської брами.

IV

Важка була дорога, терниста і спрімка, і хоч здавалося, що райська брама ось-ось близенько від пекольної, так що лиш рукою подапи, то коли прийшлося йти від одної до другої, Русинові видалося це безмірно важкою працею. Він шов і йшов — здавалося, віки, тисячоліття, а брами раю як не було, так і не було.

Сотки разів ослабало його тіло, не ставало духу в груди, п'милосся в очах, і зневіра кліщами стискала серце, але його тврдаволя, ота стара руська упертість усе наново попихала його в дорогу. Нарешті задиханий, упомлений, ледви живий він заспукав до вузької небесної фірточки.

— Хто пам?— запитав із середини святий Петро.

— Я, Русин,— відповів наш герой.

— Русин... Русин... Русин,— муркотів святий Петро.— Чекай хвилину, нехай я лише загляну до пвоєї кондуїти. Е, братку, та бо ти гайдамака!

— Що-ж,— чухаючися в попилицю, мовив Русин,— був той гріх! Але-ж, святий Пепре, візьми під розвагу, які на це були причини і яка за це покута!

— Те,-те,-те! Знаємо це, знаємо! Але-ж бо шут стоять іще інші гріхи. Ти, братку, підкопувався під повагу держави й церкви.

— Хто? Я? Коли? Як?

— Е, довго-би це було толкуватися перед тобою, а мені ніколи. Прочитай собі краківський «Czas»¹⁾, то сам переконаєшся.

¹⁾ Польська консервативна газета.

— Краківський «Czas»? Хіба-ж він і шут має повагу?

— А ти як думав? Розуміється.

— Га, що в таких разі мені шут нічого робити.

І вже подався, щоб іти геть, та нараз зупинився, мов остовпілий.

— Святий Пепре,—скрикнув,—гей, святий Пепре!

— Ну, чого тобі ще?—запитав святий Пепро, вихиляючи голову крізь віконце над фірткою.

— Скажи мені, будь ласкав, що мені робити, куди податися? Був я в пеклі, відтам вигнали мене. До раю мене не пускаєте. Де-ж моє місце?

— Або я знаю!—відповів святий Пепро, здвигуючи плечима.

— А хто-ж це може знати?

— Пан біг знає. А ти йди собі, а там побачиш.

— Га, коли так, то нехай буде й так,—відповів покійно Русин.—Бувай здоров, святий Пепре!

І Русин зняв капелюх із голови й покловився святому. Та в пій хвилі дика думка стрілила йому до голови. Замахнувши широко капелюхом, він через високий мур кинув його до раю. Капелюх був увесь поляпаний пекольною смолою, від якої почав розходитися по раю спрашений сморід.

Між святими вчинилося замішання, крик і репет, а Русин під брамою також наробив гвалту.

— Віддайте мені мій капелюх!—верещав він.—Передо мною далека дорога, як-же я піду без капелюха?

Але даремно святі пробували приступити до капелюха і взяти його. Пекольна смола пекла та забруднювала їх пречисті руки. А Русин раз-у-раз лементував за своїм капелюхом.

— Ну, йди, дурню, і візьми собі його, нехай нам шут смороду не робить!—мовив святий Пепро і впустив Русина до раю.

— Ге, ге, ге!—мовив Русин, діставшись до середини,—як-же туп гарно і приємно! А пепер-то я вже певно був-би дурень, як-би раз діставшись сюди та вийшов звідци добровільно!

— Що? Як ти смів-би?—скрикнув святий Пепро.

— Але-ж, святенський Пепре,—мовив Русин, садовлячись у наголовачі свого капелюха і підібгавши ноги під себе так, що аби стопи зовсім стояли на його широчезних крисах.—Ади!), адже я не в твоїм раю сиджу, а в своїм капелюсі!

Аж зареготався святий Пепро на такий допел, а далі сплюнувши не по сердито, не по добродушно, пішов запитати пана бога, що робити з тим приблудою.

— Коли його з пекла вигнали,—мовив пан біг,—то видно, що не мусить він бути такий злий, як про нього балакають. Але й на рай він не заслужив, бо на рай заслужується не множеством терпіння, а множеством добрих вчинків. Нехай отже вертає назад на світ, нехай живе і працює, а там побачимо, куди примістити його.

1) Ади—дивись.

Вернув святий Петро й заявив Русинів той божий присуд. Не смів Русин супротивлятися божому наказові і вернув назад на землю, віродився. Пробувши кілька хвилин у пеклі й кілька хвилин у раю, знає, як смакує одне й друге, вміє цінити своє нове життя, бо знає, в чім його дійсна вартість.

1887 р.



НАША ПУБЛІКА

— Що нам там займатися науковими питаннями, філософією, економією, науками природничими! Наша публіка того не любить!

— Годі нам вдаватися в гостру критику нових літературних появ. Одне те, що познеохочуємо молодих письменників, а друге те, що й наша публіка кривиться, читаючи надто гостру критику.

— Але-ж бійтеся бога! Що це ви говорите про якісь загально-українські справи, про конечність вироблення одной мови літературної! Наша публіка має інші, місцеві діла перед собою, куди їй ще й тим займатися!

— Познайомлюватися з життям, літературами й обставинами інших слав'янських племен? Та воно-б то пее... ми й не від того, але годі знов заповняти цілу газету самою слав'янологією. Наша публіка не дуже в ній смакує.

— Мужик... хлоп... його інтереси, його освіта, його організація... Ну, так, ми хіба

проши того? Адже-ж наша «Просвіта», «Народна Торговля» з філіями, «Гуцульська Спілка», «Гуцульська Крамниця»... чи-палвні... хіба ми не робимо, що можемо? Хіба не пишемо? Ми-ж демократи! Але в літературі... як-би то вам сказали... ми й тут не пропиви хлопів... «Капраль Тимко», «Убога Марта», «Лихий день», «Сини» — нехай і так. Тільки все-таки за много тої хлопистики в літературі, то не добре. Що то за література тоді буде? «Нужда і біда» — «біда і нужда», «хомут» і «вереса» — «вереса» і «хомут». А ще як почнете малювати того хлопа по-своєму, з «запахом», з цинізмами і привіялізмами, ну, то нехай радше чорти поберуть і вас і літературу. Такої літератури певно наша публіка не прийме.

— Бо то треба вам знати нашу публіку, треба знати, чого їй поприбно, що їй подобається...

Отакі на тисячу ладів повторювані оклики, ради, нарікання та упімнення почувте з уст кожного українського редактора і газетяра в Галичині. «Наша публіка» — це крайній, неоспоримий доказ у всякім спорі про напрям і зміст усякої галицько-української газети. Що редактор сам занедбав, чого не доглянув і не розкусив, чого не розуміє або не хоче — усе те так і повинно бути, бо, бачите, наша публіка так хоче. І мовчанка про важні та живо-пекучі речі, і безконечне мливо на тему «у городі лобода, а в Києві дядько», і ніякою логікою недосяжне скакання від «нашого демократизму» під булаву «його високопреосвященства» і від

програмового «ми поступовці і федералісти» до «мира, що тече з мощей святого Миколая», і дрібна полеміка за дрібні особисті урази — і все, все те, що творить букет нинішнього нашого газетярства всіх «парафій»¹⁾ і всіх відтінків, усе те, коли розколупати ближче людей, що ведуть ті діла, пливе з одного джерела; наша публіка того домагається. Вона домагається і «такту», і «темпераменту», і мовчанки, і «дзявкання», і леду, і вогню. Для її догоди ми раз чорніємо, раз біліємо. Для її ласки ми сьогодні плюємо, а завтра лижемо.

Боже мій! Та хто-ж ви такі, і хто тої ваш тиран, мучитель і деморалізатор, ота ваша публіка?

В переписці одної з наших газет вичитав я недавно ось що: «Слухи, розпущені нашим підлим і обскурним пропівником з другої парафії, немов то наша газета чимраз більше пратиць довір'я у публіки, — не мають ніякої підстави. Чорний клеветник може перекопати про це з наших книг касових».

Урадуваний таким чистосердечним признанням, спрочую редактора тої газети і щиро списаю йому руку.

— Ну, — кажу, — слава богу, слава богу! Прецінь раз і ми, українці, починаємо виходити на зелену пашу!

— На яку зелену пашу? — питає той, здивований.

— Як то на яку? Ви-ж сами це найліпше знаєте. Говорю про вашу газету.

1) Парафія — попівський приход.

— Гак—протягнув редактор ущипливо,— спасибі вам за ласку, що називаєте нашу газету зеленою пашею.

— Але-ж бійтеся бога!—скрикнув я, помітивши непорозуміння,— я говорю про слова в вашій переписці.

— Які слова?

— А про загальне довір'я публіки. Хіба цього мало?

— Е, чорт-би побрав довір'я! Воліла-б публіка менше довіряти, а більше пренумерувати ¹⁾ і точніше платити, то ліпше було-б!

Я очі випріщив і о-світі забувся.

— Та хіба-ж у вас довір'я не значить цього всього разом? Як-же публіка довіряє вам, коли вас мало читає й непочно платить?...

Редактор жалісливо похитав головою, сказав: «наївний чоловіче!» й пішов своєю дорогою.

Швидко опісля мав я другу розмову з другим редактором. Було це в більшім товаристві. Пан редактор сидів серед кружка людей і удавав вольнодумця.

— А я вам кажу, що той союз з чорними рясами не доведе нас до доброго кінця!—говорив він поважно.

— Чого-ж це ви в своїм органі так гаяєте за ними вступаєтесь,—спитав я,— так завзято поражаєте всіх—і ворогів дійсних і мнених?

— Е, не забувайте, що публіка, котра читає мою газету...

¹⁾ Пренумерувати—передплачувати.

— Ага, ага, — перебив я, — знаю, знаю! Значить, на правду ви...

— Що-ж то, хіба мене не знаєте? На правду я такий самий ліберал, як і ви, а може ще й більший!

— Он що! Так це ви для того в одному з попередніх своїх номерів так перпоко виражалися про «нетолеранцію лібералізму»?

— Е, то знов, бачите, була інша штука!

— Яка? Запевно також публіка?

— Ви смієтесь, а діло зовсім не смішне. Я лібералізм розумію так: leben und leben lassen¹⁾. Мужик хоче жити,—добре, хай живе. Піп хоче жити,—що-ж, хіба нам його нівечити? По-моєму, лібералізм—то загальна толеранція, і півки до такого лібералізму я признаюсь.

— Ага! Розумію! Значить: я брешу, ви полеруєте; ви брешете, я ані слова; претій прийде і обдере нас обох, а ми: «милости просимо, будьте ласкаві!» Чудесний лібералізм!

— Простак! Грубіян!—сказав півголосом редактор і відвернувся.

А в другім купку один спаренівкий молодий чоловік (молодий літами, але спарий досвідом) з неуданим папосом повчав кількох «молодих»:

— І що ви мені говорите: науки природничі! Суспільна економія! Мої господинове, не думайте, що я такий дурень! Говорім з собою одверпо! Адже-ж науки природничі—це атеїзм, а суспільна економія—це соціалізм! Чому не скажете явно: нам треба атеїзму й соціалізму? Тоді-б кожний

¹⁾ Жити й давати жити.

відразу знав, чого ви хочете і з ким має діло. А я вам кажу: все це лихо. Нам треба нав'язувати до того, що в нас є, що наша публіка думає й знає, а не вносити нічого нового, не вповкмачувати їй у голову своїх думок. А то подумайте, до чого дійдете своєю пропагандою атеїзму й соціалізму! Чи тим що кому допоможе? Чи дасть це мужикові хоч кусник хліба? Чи розів'є хоч одну нову силу? Ага, як раз! Тільки тюрми починаєте молодими людьми, жебраків і пролетарів духових намножите, та й годі! На наших ґрунті те тільки може рости, що з того ґрунту виросло. Правда, є тільки одна доля для всіх. Як я скажу: листя зелене, то про це прецінь ніхто спорити не буде. Так само й тут. Не напихайте голову публіки теоріями й абстрактами, а ставте діло практично, щоб кожний, вислухавши вас, знав, що має взяти й робити. Будьте певні, що й уся публіка так само думає, як я!

От тут стань та й будь мудрий! Публіка довіряє одній часописі, котру мало читає і ще менше передплачує. Публіка заставляє другого редактора кривити душею і визнавати публічно як раз протилежне тому, що визнає приватно. Публіка думає напевно, що природничі науки—атеїзм, а суспільна економія—соціалізм. Та що-ж це за публіка така? Чи варто-ж їй служити, для неї розпинатися і душу свою на-рубати вивертати, як випрану сорочку?

Що це таке—публіка? Тьфу, до чорта! Адже-ж не вовк у лісі й не апокаліптична

бестія, а всі ми. Кожний з нас—часть публіки. І ви, пане господарю Хомо Накопичний, і ви, пане писарю Тимофію Зацерковний, і ви, пан-опче Хризостоме Всякдарсовершенський, і ви, пане орендарию бурмістрє Лейбо Цвібель, і ви, пане судіє Безсторонський, і ви, панно Маню, і ви, шановна пані Багатківська, і пи Касуню—одним словом, усі ми, молоді і старі, вчені і невчені. І всі ми поодинокі кожний для себе,—так собі, люди, як люди, а разом взяті мали-б бути таким пираном, такою апокаліптичною бестією? Ми мали-б жадати, щоб наші редактори, письменники, вчені, наші духові світочі перед нами брехали, кривилися й пускали нам дим ув очі замість світла? й по що нам диму? І яка нам користь з брехні? І невже-ж ми такі діти, такі тумани, сектярі, що не можемо знести щирого, гострого, правдивого слова? Невже-ж у нас клоччя замість серця й кисіль замість крові, так що нас не зворушить те, що зворушує інших, нормальних, людей?

Кожна частина публіки має право жадати від часописі, щоб там звернена була увага на її інтереси—економічні, громадські чи духові—як до часописі. І певна річ, що кожна часопись робить це по своєму. Діло в тім тільки—як. Он «Rolnik»¹⁾ розпинається за тим, щоб панам, сільським дідичам, було як найліпше, і більш ні про що не дбає. А он «Gazeta gorzelnicza i szynkarska»²⁾ дбає про

¹⁾ «Рільник»,—«Хлібороб».

²⁾ Часопис гуральників і шинкарів.

гуральні, пропінатию й шинки, — а поза тим світом Траллеса, алембіка й ліпри хоч права не рости. Ті звертаються до міщанства, ті до панства, ті до Жидів, як кого його воли стягнуть. Значить, у них є своя публіка. У пої публіки є свої часткові інтереси. Як годяться ті інтереси з інтересами загалу, — про це їх органам мало діла, а коли часом і зайде річ про «суспільну гармонію», то вони для угоди своїм інтересам так гарненько на-руби вивернуть логіку й факти і справедливисть, що тільки спань та й дивись.

Але інтереси економічні, класові — не наше діло. Там ведеться війна, ното *hopini lupus*¹⁾. Часопиць ліпературно-наукова має на меті інтереси духові, розвій думок, світогляду чисто людського та гуманного чуття. До кого-ж з тим звернувшись?

Очевидна річ — до такого розвою кожний має право. Тут ми відразу вийшли зі сфери боротьби і вовчих апетитів. На полі економічнім один збагачується звичайно підносячись на руках та на головах інших, так що широка програма одного з моїх поваришів: «Я хочу, щоб усім було добре» — тут дуже може легко вийти на той сам на все толерантний лібералізм, яким відзначається вищезгаданий редактор. Бо справді трудненьке діло, щоб рівночасно добре було вовкові, баранові й праві.

Або вовк буде праву паспи, поді буде баранові добре, але праві й вовкові лихо;

¹⁾ Людина людині вовк.

або баран буде вовка їсти, поді праві й баранові буде добре, але вовкові погано — а ні, то буде так, як нині, що їсть баран праву, а вовк барана, а чоловік вовка б'є. Але на полі духового розвою, на полі думки, науки — нема війни. «Пийте оп нея всі!» І хто більше має, той иншим більше дає; хто в більшу силу вбився, той більшій громаді більшу послугу робить. А кривди нікому, хіба що навмисне хоче, або зарие свій палант у землю.

І тут, на такім полі, мала-б наша публіка ставити нам, письменникам і газетярям, якісь перепони? Мала-б домагатися: те нам давайте, а того не смійте? Мала-б ставити нашій дискусії границі ще тісніші від тих, які ставить поліція й прокуратурія? Ні, не можу тому вірити!

Бо подумайте лишень! Що ми, письменники й газетярі, можемо дати пій публіці? Слова, думки, ради, вказівки — і більше нічого. Ані крапельочки більше! Невже-ж ми, письменники, газетярі та інші світила, настільки наївні, що думаємо, що публіка буде боятися слів, як ті московські купці в Островського бояться «жупела»? Адже-ж коли це факт, то ми не можемо вибрати нічого більш оскорбляючого й унижаючого ту ниву, на котрій сіємо своє слово. Бо що таке слово? «Революція», «соціалізм», «нігілізм», «анархізм», «дарвінізм», «напуралізм» — що це таке? Взявши кожне слово віддільно, механічно, воно нічого не значить, нічого не говорить — жупел, та й годі! Лякати слів, це — забобон і нічого більш. А письменники, котрі знають про існування того

забобону, і не стараються його розсіяти але, противно, визискують його і, замість вияснювати річ річевими доказами, замилюють очі публіці такими словами—це шарлатани, а не світила. А коли замість зупинятися на слові, звернемо увагу на саму річ, на котру таким словом нап'якається, і вияснимо її генетично, в зв'язку з обставинами, причинами й наслідками то покажемо, що та сама публіка, котра (бодай по думці письменників-шарлатанів) від грімкого слова прохи що по мишачих норах не ховалася, почне попкувати головами, а то й просто скаже «Ну, це-ж діло очевидне, я й сам нераз так думаю».

Ну, а що таке—думки? Передо мною лежить камінь. Дивлюсь на нього і думаю а відки, як він туп узявся? А як він виглядає в середині? Чи тяжкий, чи твердий, з чого зложений і яка в ньому сила? І шукаю відповіді на всі ці питання.

Що-ж туп спрашного? Так само поступаю з усяким явищем фізичним, історичним, моральним. Он Москалі до Самарканду залізницю довели—давай подумаймо, що воно за значіння може мапи? Чого їм там преба? Кому з того користь, а кому шкода? А он у Бельгії робітники до Карно республіканські адреси пишуть, обдумаймо і це, пошукаймо фактів, котрі нам це-б вияснювали, спараймося поспавипи себе в положення пих робітників і запитаймо себе, що-би ми в такім разі зробили? Ну, і що-ж туп буде лихого або спрашного? Це-ж звичайно всі так робимо. Або от убив чоловік другого,

обікрав, обрабував—що-ж, факти спрашні, але ми думаємо про них спокійно, розбираємо причини й наслідки, оцінюємо моральні й інші сили, які при тім факті появилися. І що-ж з того? Чи думка про найспрашніші, найнеморальніші факти убила, здеморалізувала нас? Навпаки, переумавши такий факт добре, розваживши його причини й подробиці, ми збагатили запас свого життєвого досвіду, розширили своє знання світу й людей, стали розумнішими й сильнішими на той випадок, як-би й сами знайшлися серед подібних обставин. Нема думок спрашних, неморальних або шкідливих. Усяка думка варта того, щоб її передумати, розібрати і справдити.

— А отже-ж є шкідливі, неморальні, заказані теорії!—скажете може. Які такі?—питаю вас.—Вказів хоч одну, я жадної «заказаної» теорії не знаю. Знаю більше або менше основні, такі, що більше або менше відповідають фактам і пояснюють їх, і більше ніяких. Шкідливі, неморальні теорії! Це,—простіть за слово,—це ті самі «безсердечні ідеали», про котрі колись співав п. Масляк у «Зеркалі». Що може бути неморального, напр., в теорії Дарвіна, або в теорії Н'ютона, або Коперніка, або хоч-би і в теорії Маркса про історичний розвій капіталізму, або в теоріях неомальтузіянців про занадто швидке розмножування людського роду? Що туп спрашного або неморального? Беріть факти, на котрі вказують ті мислителі, придивітьс'я їм добре, оцініть, чи мають вони таку силу, яку їм припи-

сують ші мислитель, порівняйте, зведіть до купи, пошукайте нових, а опісля і судіть. І поді ваш суд зовсім не буде говорити про моральність, ані про страховища, а скаже по-просту: ця теорія вповні вірна, а ця не докладна, а ця зовсім фантастична й безпідставна, та й по всьому.

— Е,— скажете ви,— як-би то на таких теоріях і кінчилося, то ще-б нічого. Коли-ж бо ті панове мислитель захоплюють і душу й серце, натякають і вказують чоловікові: отак треба робити, так треба жити, туди треба йти!

І добре. Так і треба! Тільки все-таки не забуваймо, що їх теорії, їх думки, їх вказівки — не більше, як ради. Вони збуджують нашу власну думку, нашу власну совість, нашу власну волю, але все-таки поки ми від того розбудженого стану перейдемо до діла, розважимо попереду добре, що це за діло, чи слід нам його робити і як ми його зробимо? Нехай-би пуп перед нами спояв який новий Капон і говорив і доказував нам що-дня: Carthaginiem esse delendam ¹⁾ — так що з того? Чи Картаген через це пропаде? Чи ми на його голе слово кинемось до діла з голими руками? Ні! коли в нас розум не вплив, то ми попросимо його поперед усього: будь ласкав, Капоне, докажи нам, що справді так конче треба зруйнувати Картаген, і чому як раз тепер його треба зруйнувати?—А коли він ясно й очевидно викаже нам конечність такої роботи, то поді ми оглянемося по своїй хаті, чи

¹⁾ Місто Картаген має бути знищене.

є в нас для такої роботи лаштунок і сила, і способи. Адже-ж люди не индики, а слово не червона хустка, щоб, скоро їм скажеш Carthaginiem esse delendam!—тут-би й кидалися та рвали все на шпуди. Он в 1848 р., коли в нас на хвилю блисла була свобода печати і кожний міг друкувати, що йому подобалось — які криваві ради і пропозиції виписувалися поді на поодиноких людей! Наведу тільки один прикладець. Був поді при шпипалю св. Лазаря у Львові якийсь економічний офіціаліст, Авдиківський. В н-рі 12 часописи «Kurjer Lwowski czyli Nowiny», видаваної Розуміловським, читаємо про нього ось який вірш:

Muzo, chej mi grać, by wyrodną nać
bukiem z góry prać,
Tysiąc kolek dać, włosy ze łba rwać
i za miasto gnać.
Lecz to mało tak, bo na zemsty znak
zetrzeć go na mak,
Potem ubrać w frak, ręce związać wspanak,
fiu, i wprost na hak!
Był to wielki cap, jeszcze większy gap
a największy drab;
Więc go, bracie, grab, choć za kolnierz złap
i uwęź na schab!
Albo by go struć, trzeba go nam szczuć,
choć by krwią miał płuć,
Tak jak szydłem kłuć, tak jak żywcem zżuć:
bebechy pruć ¹⁾ i m. a.

¹⁾ Музо, заграй мені, щоби цього виродка палицею з гори прапи,
Тисячу колбок дапи, волосся з голови рвати,
і за місто гнати.
Але це замало так, бо на помсти знак треба його стерти на мак.

Навів я тут цей вірш не як взір поетичної краси, ані як приклад справедливого й гуманного відношення до політичних противників, а тільки, як різкий показ на те, що газетярське слово навіть у безумних своїх скоках (як повищий) все-таки ще не таке страшне, як страшним буває, напр., перший ліпший ліципаційний едикт¹⁾ або маніфест із вивідом війни. Бо і що-ж сталося після повищого, справді канібальського, віршу? Чи подумав хто справді терти Авдиківського на мак, а потім одягти в фрак, прутити, жвати живого, колопити шилом і випорювати з нього нупро? Нічогісінько подібного не сталося. Люди посміялися з безумних віршів і їх автора, а Авдиківському хіба може який уличник глупим словом докучив.

Певна річ—і того ми не заперечимо, що накидаючися на особи, беручи на себе роль судді, шпіона, обвинителя й ката в одній особі, газетяр може наробити багато лиха. Та тільки тут хоронять кожного із нас закони від друкованого

Потім убрати в фрак, руки звязати позаду.

Ф'ю—і просто на гак!

Був це великий цап, а ще більший дурак,
а найбільший злодюга.

Отже, брате, грабуй його, за ковнір злови,
закопти, як шинку.

Або щоби його опрутити, треба нам його
дражнити,

хоч-би кров'ю мав плювати.

Шилом його колопити, живого їсти,
нупро йому випорювати.

¹⁾ Ліципаційний едикт—ухвала про продаж із торгів.

розбобою так само, як і від усякого іншого, а навіть далеко більше. Але доки публіцист є публіцистом, письменником, учителем, а не розбійником, не ошуканцем і деморалізатором, допи має повне право на те, щоб публіка без упередження спокійно і тверезо розважала його думки, коли вони видаються їй цікавими й важними. Лякатися слів, за-для них відкидати річ,—лякатися обговорювання певних думок і питань для того, що ті питання десь колись довели або можуть довести до дразливих консеквенцій,—це значить вовка боятися: в ліс не йти. Обговорюймо всяку річ явно і одверто.—«Тільки бй без ругательства и образы маєстату королевского»—як писав у Галяцькому договорі Немирич, без образи ще вищого маєстату—людської гідности, додамо ми. Вискажім щиро, що в кого на думці, всі маючи на увазі одно—добро загальне без нічиєї кривди, полкуймо, доказуймо, критикуймо і контролюймо себе взаємно, а ціль наша, ціль публіцистична буде осягнена. Але рівночасно осягнено буде далеко більше, бо така щира обміна думок, доказів, критик і поправок—це і є наукове життя інтелігенції, це і є та кузня, в котрій виковуються добрі, великі й привікі громадські діла.

1896 р.



СВИНЯ

Лежала свиня в баярі та й ось як хрюкала-балакала сама з собою:

— Господи, як-би то мені роги! Я-б їм задала, я-б їм задала! Всім, усім, хто тільки коли кусав мене, з буряків виганяв, собаками цькував, або хоч-би тільки поза-очі обмовляв і висміював, усім-би я дала себе знати! А поперед усього оптим собакам! Господи, вже вони мені до живих печінок доїли! Давніше, то ще нічого було проти теперішнього. Давніше хоч порядок був. Увійду в буряки, почну рити — ну, кажуть, провинилась свиня! Тут уже й собаки біжать, хап мене за вуха, напоргають, напоргають, а нераз так тільки пострашать, та й пустять, погнавши за пліт, а господар візьме та й діру в плоті загородить, щоб, мовляв, другий раз туди свиня не влазила. Хоч то й погань та зависть — отак чоловікові самий найліпший смак переривати, ну, та чорт із ними! Принаймні, знав чоловік, що й куди. А тепер бо оптим клятим собакам не досить пого. Тепер вони

слідком за мною бігають, і не то, щоб кусали, а гавкають та й гавкають.

— Свине, — кажуть, — схаменися! Як ти живеш? Дев тебе сумління? Адже оглянйся на себе, яка ти невмига, нечесана, нехарапутна, неосвічена! Подумай тільки, по що ти в бога живеш?

— Щоб з мене добрі люди сало їли, — кажу їм. Та де тобі, — ще дужче дзявкопять.

— Чи не спид тобі таке говорити? Твоє сало! Ну, нехай і так, що твое сало добра річ, та це вже по твоїй смерті! Ти за це не відповідаєш! Але твое життя, свине, твое життя!

— Дайте мені спокій, — хрюкаю їм на розум, — і за своє життя я не відповідаю. Я-ж його собі не дала.

— Спид тобі, свине, спид тобі! Сама не дала! А прецінь-же маєш якусь свідомість, якесь почуття! Ну, скажи, будь ласкава, як ти голосувала оноді при виборах до Ради державної? Невже чесне боже сотворіння може так голосувати? За пару буряків продати свою совість! Фе, свине, це вже й для свині забагато! І ще, як на сміх, читаєш і «Батьківщину»¹⁾ і «Русскую Правду»²⁾.

— Ну, що-ж, читаю, бо читаю, а голосую так, як мені моя свинська натура каже. Геть від мене! Зась вам до мене!

Та де тобі, пристають, як мокре рядно. За письменників обібралися, по газетах на мене гавкають, усяких мені прозвищ

¹⁾ Орган народівців.

²⁾ Орган москвофілів.

повинаходили! Давніше зайду було в буряки, крикнуць:

— А бийте комуніста!—ну, я й злякаюся й біжу, що духу. Спрашено я того слова боялася! І чорт його батька знає, що воно значить, а крикне на тебе один з другим собака: «Комуніст! комуніст! чужі буряки краде!»—то так тобі по-за шкурою й мороз подере! А тепер і слів таких спрашних не говорять, а допікають удесятеро гірше.

— Дармоїдка!—кажуть.— Живіт на сало пасе, а хто те сало буде їсти, по що й за що, сама не знає!

Але найпоганіший звичай узяли собі— до мого сумління промовляти, спид у мені будити. А я вік звікувала—все в баярі та при кориті та по-під панськими плотами, та в хліві,— і відки в мене спид наберецься! Дарма півьки уха мені сверлюць своїм криком. А до мого сумління зась їм! Це річ приватна, нупрова, тут я сама собі пані. А по, подумайте, що вони мені зробили! Після онодішніх виборів з кожної вулиці, ба навіть із сусідніх сіл і повітів, а навіть зі Львова, з Чернівців і Коломиї шлюць мені карточки в ковертах, а на кожній карточці—Микита Хрунб. Зразу я не похопилась, що воно таке й до чого, і сміялася з того образка. Навіть почала було крипикувати його.— Ну, скажіть, будь ласка,—хрюкала я собі!—і це має бути мій портрет! А я прецінь у такій свитці не хожу, ані такої дрантивої ковбаси не їм. Сами вони себе оцією машкарою висміяли, оті собаки, газетники та хлополюбці, бо по вони в свитках

ходять та отаку ковбасу за не знапи який смак уважають. А я, богу дякувати, дещо більше знаю, прохи вище своїм смаком сягаю. Але далі, як почали оті карточки надходипи та й надходипи, день по дню, почта за почтою, по мені зробилося якось маркітно. Читаю адреси: «Його Свинородію Микиті Хруневі», дивлюсь на те рило, на котрому начеплена ковбаса, на ті вуха, на те пузо,— і почала мені виявлятися вся злість, усе злорадство отих собак. Адже-ж ковбаса—мій власний, свинячий витвір! І наспромлюючи мені його на рило, вони хотіли мені сказати, що я, голосуючи отак по-свинськи, і живучи по-свинськи, сама себе з'їдаю! А один ще взяв, та обернув той рисунок вирваною карткою з Данпа. Ну, я прочитала, а там стоїть оповідання про Уголіно і його синів, як вони з голоду свої руки гризли і як опісля Уголіно в пеклі гриз мозок тому, хто його отак заморив. І ще й підписано нашою таки кирилицею: «Де те фабуля нарратурь». («Це про тебе байка»). Тьфу, аж мені гидко спало! На цілий день апетит мені попсував!

— Сама з себе ковбаси їм! Ну скажіть, на милость божу, якому це поганцеві прийшло в голову видумати таку погань, такий гріх проти природи! Адже-ж це подумати спрашно! А вони все мені такими огидствами під ребра під'їздають. Але чекайте лишень, дасть бог мені роги, не те я вам покажу! Пізнаєте ви по невчасі, де в свині спид і сумління сидить!

І чим далі, тим гірше! Вже тепер не досить їм і виборів. «Що там,—кажуть,— вибори раз на шість літ, а як ми їй через увесь час дамо спокій, то вона собі бай- дуже буде». Їм то приємність чинить— не дапи мені ані на хвилю супокою, пекти і смалипи мене на вільнім вогні від колиски аж до смертельного корита! Вже тепер не проти одного або другого вчинку б'ють,—ні, проти цілого мойого свинського світогляду, проти всього свинства в світі, проти цілого свинського ладу в наших громадських справах. «Усюди, кажуть, свиня своє рило уткнула. Де не глянь, з кожного купочка громадських порядків свиняче вухо висувається». І кинулись цілою сворою по всіх усядах, віпрятав і нюхають і гарчатав, одні одним з чобітьми в душу залазятв. «Агов, лишень, ти, хло¹⁾,—повідаяють,—там мабутив у тебе на дні душі крихітка ще прадідівського свинства лишилася. Давай-но його сюди!» І волочуть на позорище, і рвуть, і гризуть, і нівечатв.

Боже мій! Так це вони задумали зовсім мене зо світу звести, з усім моім родом і плодом! І не те щоб самі старші поваженівко гулюкали, ще-би може мені так не боліло. Та ні бо, старші, ховай боже, хоч і крикнутив часом, та все-таки зараз поглядятв і приголублятв мене. Звісно, ви розумілі люди, і кожний знає, що чи крутив, чи вертив, а без свинства чоловік у світі не проживе. Але оте «молоде покоління»—господи, це вже такі собаки,

¹⁾ Хло—скорочене: хлопе.

такі дзвякуні, що хоч на місці погибай! Найневинніше свинство—і те їм сіллю в оці. Ну, змилуйтеся, люди добрі, коли старші в карти граютв і «по писанію» співаютв і в часописях тільки образки переглядаютв, а друкованого не читаютв—їх і це в оці коле! «Свинство, свинство!» гукаютв. А сами скоро прохи підростутв, туди-ж підутв,—це вже я добре знаю. Той, що нині гукає і обурюєтвся і кокоїживтвся—поглянеш на нього за пару літ, як підросте і стане «паном професором», аж він уже куди-куди не той стане. Сидитв собі при зеленім столику, чотирьом тузам молитвся, та «во всю велегласную» співає:

На весь світ
Виліз кіт,
Перехрипівся!

Але не думайте, що це щось pomoже тепер йому про це говорити! І слухати не хоче, ще й в оці плює. «Ні, свине, не думай, що твое свинство безсмертне. Буде й йому колись кінець, і коли не ми, то хоч покоління по нас буде виростати без твоего впливу. А тим, що буде, ти мене не лякай! Нехай і так, що твоя правда, та все-таки тепер, доки в мене свяпий вогонь горитв, я мушу воювати з тобою».

Вже я й просилась у них: «Бійтеся бога, панове (говорю до них, бісенників, як до добрих!), хоч на вивіз мене лишітив! Ну, що у вас за сумління: Німців та Віденців голодом виморите! Адже-ж вони без наших галицьких свиней просто перемрутв

наглою смертю». Та де тобі, — не вплиняютьсья. «Не бійся, кажуть: Угорщина постачить». Може, то вона й постачить, але яка мені охота за-для Угорщини не своєю смертю вмирати? А хіба-ж це своя смерть для свині—вмирати зі стиду і гризоти сумління? А воно до того йде, їй богу, до того!

Господи, вислухай ти мене, дай мені роги! Ані хвилиночки не спочину, доки всім їм, опим поганцям, животи не порозпорюю і кишки не повимотую! Найгинуть на глум, найзнають, що свинство пакож сила і безкарно чіпапи себе не дасть!

1890 р.



ЯК ТО ЗГОДА ДІМ БУДУВАЛА

Бідні люди хотіли собі побудувати дім—привкий, кам'яний, вигідний. Змалку вони наслухались спілки разів приказки «Згода дім будує, Незгода руйнує», що рішили запросити Згоду, щоб і їх дім збудувала. Згода була, то стара, беззуба, добродушна бабуся і дуже радо згодилася на їх просьбу.

— Добре, дітоньки, я вам усе гарненько, смирененько... Ой, бо то нема над мене! Ви знаєте мою приказочку: «Свяпий спокою, гаразд з тобою!» Я, мої любенькі, жадних сварок, жадних суперек, жадних процесів¹⁾ ані торгів не люблю. Я все ладком та добром. І бачите, якого віку при божій допомозі доживаю!

Бідні люди справді бачили, що Згода не мала ані одного зуба в роті, була сива та поморщена, як сушена грушка. Коли-б у них були завидющі очі, то були-би бачили, що старушка була трохи не гола, бідна, обшарпана: бачите, хто не хоче

¹⁾ Процес—судова розправа.

той хіба не скривдить її, а вона все смирененько та тихенько, волисть недоїсти, недоспати й зубами з холоду сікти, ніж-би мала з ким-будь задерпися. Але в бідних людей очі не були завидючі, а серце було повне любови і згідливости, і вони не бачили лапок та бідности, але напамість цілою душею всисали в себе кожне слово, що говорила Згода.

Обнявши будову дому і зробивши, як слід, контракт у нопаря, Згода першим ділом пішла до Незгоди, що жила також у нужденній землянці на краю міста і весь день тільки й робила, що гарчала та сварилаєь та до поліції з сусідами п'ягалась.

— Слухай, сестричко, — сказала Згода, увійшовши до хати й привітавшись з Незгодою. — Трапився мені заробіток: вибудувати бідним людям хату.

Незгода тільки очі на неї випріщила, а далі, як не зарегочеться, як не зацокоче:

— Тю, пю, пю, на пвою голову! Ти за будівничого обираєшся! Та тебе-б тільки в просо за опуда поставили, а не за будівничого обирати! От уже дурні якісь, а не люди!

— Ну, сестричко, — лагідно сказала Згода, — гріх тобі глузувати з мене. Адже-ж знаєш стару поговорку: «Згода дім будує, а Незгода руйнує». Бідні люди захотіли мапи дім, — ну, що-ж шупт напуральнішого над те, що вдалися до мене? Адже-ж не до тебе їм було вдаватись? Досить вони від тебе наптерпіли.

— Я-б їм була їх глупі голови кип'ятком обілляла, як-би були до мене посуну-

лись, — крикнула Незгода. — Але про те, ще раз говорю, що вони ані на волос ліпше не зробили, удаючись до тебе. Ну, скажи, на милость божу, що з тебе за будівничий? На чім ти розумієшся? Адже-ж тебе, хто не хоче, в торбі січки продасть, хто не хоче ошукає, обдурить, обдере, а ти все тільки головою махаєш та: «Нічого, нічого! Якось то воно буде!»

— Ні, сестричко, — випрямившись, каже Згода, — це ти не зовсім вірно міркуєш: не така то й я дурна, як обідрана. А те, що мене злі душі ошукували, обдирали та в мішку продавали, мов коша, це, небого, все були твої інприги, твої намови та бунтування. От-тим-то я тепер прийшла до тебе. Зглянься на бога, покинь свою погану роботу! Не мішай мені, не рий підімною, нехай я тим бідним людям дім збудую, щоб вони жили собі смирененько й мене добрим словом згадували.

— Агій на тебе, дурна смотолоко! — скрикнула Незгода. — То я про тебе віддавна, ані знати, ані чути не хочу, не по-що мала-б мішати твоїй безмізкій роботі! Роби собі, що хочеш, я й дивиться не буду в той бік. Думаєш, що в мене немає важнішої, продуктивної роботи, як тільки бігати за твоїм хвостом та рипи ями під тобою? Найшла-б я собі поживу! Я ось нанялася на поденщину до Круппа, Армспронга й Верндля, щоб пильнувати фабрикації нових карабінів, гармат та бездимного пороху. Це трохи важніша справа, ніж твоє будівництво. Будуєш собі, моя любенька, хоч і до самої хмари. Я тобі, певно, на перешкоді не стану, а з пвоюю

будівлею і опісля легко справляюся, коли тільки...

І вона злорадно зарегопалася.

— Ну, що-ж бо ти, сестрице, так погано смієшся і не договориєш?—З сумовитим закидом, простягаючи лице й уста вниз, сказала Згода.—Коли тільки що?

— Це вже моє діло!—відрізала Незгода.—Йди собі і приймайся за будову і дай мені чистий спокій!

Згода знала нориви своєї сестри, знала, що коли та раз сказала: йди собі,—то вже небезпечно далі нащою їй. То-ж хоч і як хотілось їй знати ті слова, котрих не договорила Незгода і в котрих було щось похуже не по на сміх, а не по на якусь таємну погрозу,—але з другого боку рада була, що Незгода хоч раз усвоїм життю згодилася на її прохання й дала їй слово, що не буде їй мішати при роботі, не буде рипти під нею, ані інтригувати проти неї. З легким, супокійним серцем вона пішла до себе і принялась пильно за своє діло.

Грунт, на котрім мав будуватися дім бідних людей, був не зовсім чистий. Одна часть його занята була старою руїною, друга довгий час служила сусідам за смітник, а третя була колись сажавкою¹⁾, а тепер простим багном.

— Треба буде очистити той грунт,—подумала Згода й пішла шукати робітників.

— Що вам, паніматко, далеко шукати,—сказав, здивавши її на вулиці, старий під-

¹⁾ Сажавка—маленький ставок.

примець Байбарзо, або як він себе з панська звав, Шлендріян,—ви мені поручіть цю будову, я вам дешевенько достарчу робітників і всього потрібного матеріялу. А ви собі тільки план виробіть, кошторис, то-що, та й надзирайте, щоб усе йшло як слід.

— То добре, кумоньку, добре,—сказала врадувана Згода.—Так вишліть-же завтра робітників, щоб почали грунт чистити та рівняти. А про план ви не турбуйтеся, план у мене вже готовий.

На другий день Шлендріян, звісно, робітників не вислав, але сам прийшов на плац. Прийшла й Згода і зразу дуже здивувалася, не побачивши замовлених робітників.

— Та ви, кумоньку, не гнівайтесь,—сказав донеї Шлендріян.—Годі було сьогодні, їй богу, годі! Знаєте, які то в мене робітники, тільки плюнути! Одні грали в карти всю ніч, а тепер хропуть, аж буда прясеться, не добудишся їх, хоч з гармати стріляй, другі гуляля на весілля, треті десь кудись пороз'їздилися, ну, біс їх знає! Але я їм задам, не бійтеся! Скоро тільки в нас робота почнеється, то все мені мусить іти, як на шнурочку. Я вже себе покажу!

— Та бо я хотіла, щоб зараз нині робота почалася,—сказала Згода.

— Е, що там, кумоньку,—сказав Шлендріян,—один день швидче чи пізніше при такім великім ділі, це не робить ніякої різниці. В таких речах треба помаленьку, квапитися. Помалу їдеш, дальше заїдеш, це дуже розумно сказано. І знаєте, що

кумонько, ми собі сьогодні обоє гарненько оглянемо ґрунпець, випичимо, де-що й як має бути, а завтра, дасть бог дочекати... Чи властиво ні, завтра не можна! Завтра святенько, наше будівницьке свято. Положення ризи, завтра вже мусите потерпіти, кумко солодка! Але після завтра ми гарненько вийдемо й духом усьому дамо раду.

Що було робити! Згода згодилася на раду свого кума й вони пішли оглядати ґрунт. Підійшли до Руїни.

— Ну, Руїнко, старушко шановна,— сказав до неї Шлендріян,— пепер тобі мабуць остання година приходить. Годі тобі, серденько, на світі божім довше заважати, пора на спокій! Ми тебе помаленьку дзюбаками та залізними ломами на шматочки дрібненькі, та в ону багнюку і впремо. Там і тобі буде спокійніше й нам не без вигоди.

— Що, що, що?— промимрила Руїна.— Ви, мене? Таку стару історичну пам'ятку та дзюбаками, та ломами, та в багно? Зрадники! Нігілісти! Космополіти! То так ви свою святу батьківщину і бувальщину шануєте?

Згода аж затряслася, почувши ті слова, аж поблідла й похолола від п'ят до голови.

— Але-ж, серденько моє, свята Руїненько,— сказала вона.— Змилуйся над моєю головою! Мене угоджено на цім плацу побудувати новий дім. Як-же я можу це зробити, не усунувши тебе? І чи не досить ти жила на світі? Дозволь, моя дорога, і наступникам твоїм наступити на твоє місце!

— Геть від мене!— репетувала Руїна, побачивши, що з нею панькаються.— Не доторкайтесь до мене святопатськими руками! Хіба не знаєте, що мене ще князь Облуп Скорпіонович будував, а князь Обдер Караконович руйнував? Хіба не знаєте, що я на святому, історичному ґрунті стою? А хто посміє нарушити, осквернити наш історичний ґрунт, той зрадник, Юда, той волів-би був і на світ не родитися!

— Все те правда,— сказала заклопотана Згода,— цілковита правда... Але скажи ти мені, що я маю робити? Дім мусить бути збудований, плац невеличкий, годі-ж мені не рушати тебе!

— Не смієш! Не руш!— кричала Руїна.— Я частина старої Руси, нашої святої матери, а хто матір забуває, того бог карає! Це про вас, огидні новатори, сказано. Знаю я, чого вам хочеться! Ви підмовлені нашими довічними ворогами й хочете усунути з лиця землі останню пам'ятку нашої минувшини, щоб і саму ту славу минувшину затерти, вирвати з пам'яті потомків, щоб улегшити роботу винародовленню! Знаю я, по яким це ви «wska-zówkam»¹⁾ робите! Але не дїждете того. Ще я стою міцно, ще твердо попирає мене «Червона Русь»— і ми обі не дамо себе на попалу. Геть від мене, виродки, кажу вам, бо зараз завтра таку про ваші «затїи» спаттю вріжу в «Червоной Руси», що вам аж у п'ятах потерпне!

Згода стала ні в п'ять ні в десять супропи таких слів, але Шлендріян не

¹⁾ Вказівкам.

злякався. Він добре знав, що не такий страшний чорт, як його малюють і кивнувши Згоді пальцем, відійшов з нею на бік і сказав:

— Ти, кумонько, не дуже лякайся того, що ця старушечка говорить. Балакуча вона, про це нема що й казати, і норювиста. Стаптя в «Червоной Руси» сяк чи так пропи нас буде, про це також не бійся. Але й на те я не радив-би дуже зважати. Людям рота не запкнеш, а частенько вони навіть не такі злі, як-би це з їх слів здавалося. От, мелють собі, щоб теркотіло, хоч муки з того млива ніякої нема. Але з другого боку ось що я тобі скажу. Руїнка наша таки має й за собою прохи правди. Подумай лишень, скільки сот літ від часу князя Облупа Скорпіоновича вона ось тут простояла, а ще й тепер, коли їй добре придивитися, то така, нівроку, пверда та кремезна, що дай боже всякій новій будівлі. Так знаєш, що я тобі пораджу? Ми її прошки обчисимо, обхамраємо, де треба підмуруємо й повернемо під свою нову будову. Старий фундамент, ручу тобі, так кріпко збудований, що простойть ще довгі віки.

Згода задумалася, але по її добродушнім лицю видно було, що такий вихід з неприємної суперечки був і для неї самої приємний.

— А ти подумай,—договорював Шлендріян,—скільки то ми роботи й кошпу ошадимо бідним людям, маючи такий шмап уже майже готовий.

— Та воно-би, кумоньку, не зле було,—сказала зіпхаючи Згода,—тілвки, бачиш,

мій план трохи инакший, ніж план фундаментів оцієї Руїни. Покійничок Облуп Скорпіонович будував замок для себе і для своєї двірні, а мені-би треба для бідних людей. Дім народній будувати.

— Ей, кумо, дурниця, їй-богу дурниця!—скрикнув Шлендріян.—Бідні люди не такі дуже перебирчиві та фудульні¹⁾. Хоч новий дім буде трохи недогідний, туп іпсний, там темний або-що, то їм і то буде аж надто добре. Вони за все вдячні будуть. Адже-ж вони, серденько мое, в яких хоромах вік свій спродудили? Мало що в ліпших, ніж хліви! Будеш ти на них уважати! А ще як їм скажеш, що їх новий дім стоить на тім самім фундаменті, що замок покійного Облупа Скорпіоновича, то вони такі щасливі будуть, мов у небі!

Згода замислилася ще глибше, і для святого спокою пристала на те, що мовив Шлендріян.

Пішли дальше, щоб оглянути Багно.

— Ну, тепер я вже й не знаю, чим опе багно засипати,—воркотіла Згода, поміривши паличкою глибину рідкого болота і послухавши, як посеред нбого в калюжах кумкали жаби.

— Що? Мене засипати? Мене нищити?—пробулькотіло Багно.—Мене, корінну, ісконную властивість цього ґрунту? Ні, я на це ніколи не пристану!

— От! тобі й на,—сказала Згода,—і туп якась національна властивість, якісь історичні права! Головонько моя бідна!

¹⁾ Фудульний—зрозумілий.

— А ми! А ми! А ми!— закумкали хором жаби.— І куди-ж ми подінемося, коли ви це Багно засиплете? Не з історичного погляду ми виступаємо, але відзиваємося до вашого серця, до вашого людського чуття! Змилуйтесь над нами, не вкорочуйте нам віку, не руйнуйте нашого улюбленого Багна!

Згода не знала, що їй почати.

— Слухайте, любі мої,— сказала вона.— Те, чого ви просите, то неможлива річ. Вірте мені, я щиро шаную ваше право до життя, але це Багно мусить бути засипане. Я радо власним коштом перевезу вас до річки, де можете собі спокійно гуляти.

— А наші родинні гнізда, наші прадідівські леговища, праматеринські купелі, все це нам треба покидати? Ах, ах, ах! Нема в вас чутливих сердець, нема любови до рідної землі!

— Та плюнь бо ти, кумо, на них!— скрикнув розізлений Шлендріян.— Будеш ти з усяким хробаччям панькатися. Не бійся, як побачуть, що не жарти, то забуртяться, як непишні, навіть слова не скажуть. З таким дрантям треба гостро.

— Але подумай, кумоньку, родинні гнізда, прадідівські леговища, праматеринські купелі, і все те—фу! та й нема. Ну, як-би нам так!

— І то правда,— сказав Шлендріян і також замислився, а по хвилі додав,— а знаєте, кумо, може-би можна цьому лихові зарадити. Я думаю так. Часть Багна, де мають стати фундаменти будинку, ми засиплемо, це вже дарма. А сере-

дину його, оту найглибшу, можемо оставити так, як є; обмуруємо її гарненько, так що займе ціле подвір'я. І Багну буде рехт¹⁾, і жабам рехт, і бідним людям так-же кривди не буде, бо будуть мапи на подвір'ю сажавку. Всякі користі з неї: літом холодок, а зимою своя ховзанка²⁾.

Згода мало не поцілувала свого кума за таку мудру раду.

— Тільки чим його те Багно засипати?— клопоталась Згода.

— А хіба-ж мало маємо сміття,— сказав Шлендріян.— Глянь на оту купу, куди від віків усі сусіди викидали, що кому було непотрібне: онучі, череп'я, розбите скло, попіл і всяку всячину. Це ми гарненько втпелюємо в Багно, буде з нього досить.

— Не смійте!— закричало Сміття.— Я також історична традиція, я знак унії двох народів, знак добровільного їх співділання! «Со Bóg złączył, piech człowiek nie rozłącza!»³⁾

Але Згода вже не дивувалася і не гнівувалася, а тільки лагідно сказала:

— Не бійся, кохане Сміття! Ми не дуємо тебе викидати за границю, ані нівечити до разу. Навпаки, ти будеш у нас «во главу угла», підеш під фундаменти нашого нового дому!

Сміття почало було ще щось відповідати, але Згода вже не слухала й пішла даліше.

¹⁾ Рехт—з німецьк. закон, справедливо.

²⁾ Ховзанка—сковзалка.

³⁾ Що бог з'єднав, цього хай людина не роз'єднує.

Такий то був початок тої пам'ятної будови. Як вели її даліше Згода зі Шлендріяном, як купували цегли і каміння, як мурували і підчас мурування плани перемінювали, а перемінюючи бачили, що кепсько зробили, як мулярі не хотіли слухати Шлендріяна, а цегла мулярів, про це все довго-би було розповідати. Не скажу також, чи довго, чи коротко вони працювали при тій будові, а перейду просто до того торжественного дня, коли будова була вже готова й коли її посвячувано. То була радість для бідних людей, то був всенародній празник! З усіх спорін зїхалися відпоручники і нотаблі, привозили своїх їмосців ¹⁾ у шовках, своїх дочок у білих та рожевих сукнях і свєіх парафіян у національних свитках, полотнянках, личаках та клепанях і з національними кошелєми та дзюбеньками за плечима. Щось зі п'ятдесять пан-опців стануло до соборної служби божої «за спякоє прошеніє», а по службі божій чотири найславніших проповідники на всі чотири роги світу почали поучати зібраних про важність і красоту цього празника. Зогда царювала над зібраними. Вона була вбрана в нову гарну сукню, вибілена і прошки навіть підрум'янена, сиділа на балконі нового будинку та все лиш усміхалася та благословила. Вкінці, коли проповідникам не спало вже духу в грудях і вони скінчили свої відхнені промови, коли всіх очі ще раз звернулися на нову будову і на неї, Згода порозуміла, що пора

¹⁾ Їмосць—жінка попа.

й їй сказати пару слів. Вона встала і опираючися руками о залізне поруччя, сказала:

— Ну, дітоньки, я попросту до вас. Маєте, хвалити бога, домик гарний, для спільного вжитку. Тільки тихенько в нім, діточки, без крику, без спуку, бо то будівелька ще нова та слаба, знаєте, не встоялась. Одно тільки можу вам сказати: можете бути горді на цей домик! Такого другого не знайдете в цілїм окрузі. Нехай-же він буде вашою твердиною, нехай о його мури розбиваютьсь всякі заходи, всякі найзди ворожі! Кріпко і згідно, мої дітоньки, бороніть цього свого національного добра, і коли яка неполикана рука простягнеться, щоб хоч одну порожину з нього взяти, відбивайте її громовим окликом: Русь для Русі!

— Русь для Русі!—закликали всі зібрані, піднявши в гору руки, а Згода сама так запалилася пим окликом, що необачно тупнула ногою о балкон. І раптом захрустіло, зашрищало, і загуркотіло, і на місці, де перед хвилию пишалася нова будівля, згромаджені побачили велику хмару куряви. Згода враз з балконом у першій хвилі злетіла вниз і вспіла без шкоди вискочити з розвалин. А коли курява розвіялась, то зібрані побачили, як з-посеред розвалин вилізла ще одна постать, обдраняна, обшарпана, але також здоровісенька. Це була аж надто всім знайома Незгода. Вона плювала, і чихала, і обтріпувалася од пороху, глини й болота, що кругом поналипало на нїй. Побачила сестру свою Згоду, що бліда як крейда, вся

примтячи з переляку, стояла в першій ряді видців, і підійшла до неї, грозючи їй по під самий ніс записненими кулаками:

— І ще й сама стара палуба до мене прилізла, сама мене просить: дай мені спокій, не мішай мені, не рий під мною!— зацокотіла зі злости Незгода.— Ну скажи ти, в'ямна ріпо, мішала я тобі, рила під побою? Скажи при людях, при чесних пан-опцях, нехай нас розсудять! Правда, що я зовсім не творилася до твоєї роботи? А тепер скажи мені, по що ти сама, підступом, мене в свої фундаменти замурувала? Ти думала, що там мені капут буде? Ах, ти опуде конопляний, ах ти костогризе! Невже в твоїй голові нема стільки мізку, що в диравім горісі зерна? І яка щира сестриця! Бачить, що я заснула, ану мене в фундамент замурувати. Але почекай лишень, будеш ти мене знати, будеш ти мене п'ямити!

І Незгода вхопила Згоду за сиві коси і на превеликий соблазн зібраного народу обі сестри з криком і писком почали тягались, волосались та проклинали одна одну.

А пишний дім, Згодою збудований, лежав у розвалинах.

1890 р.



ДОКТОР БЕССЕРВІССЕР

Хоч з такою архинімецькою назвою, доктор Бессервіссер, то собі чистої крові Русин, навіть типовий галицький Русин або, коли хочете, Рупенець. Не всі знають його під цією його властивою назвою, бо він криється під різними псевдонімами, та про те всі ми знайомі з ним, спіраємо його на кожному кроці, любимо побалакати з ним. Правда, заговаривати з ним ближче, заприятелитися якось нікому не вдається. Шановний доктор має в собі щось подібне до наелектризованої палочки лаку: зразу притягне до себе яке-небудь легеньке тіло, а потім зараз відіпхне.

Він не тільки дипломований чоловік, він, без сумніву, талановитий і знаючий чоловік. Та тут є й гачок. Бачите, є два роди знаючих людей: такі, що щось знають добре і такі, що знають усе ліпше. У других є знання компаративне, не релятивне, а власне компаративне. Як-би по вам вияснити різницю? Бачите, усе наше знання — релятивне тим,

що абсолютна правда самою природою речи закрипа перед нами. Люди позипивного знання чують це найліпше і завжди мовлять: ось тут і тут ми стоїмо на твердому ґрунті правди, наскільки вона взагалі доступна нашому пізнаванню. Люди компаративного знання дивляться на справу зовсім инакше. Їм досить сказати: цей чи той учений сказав те, це, прете, п'яте, дсяте. В половині п'ятого у нього на тій і тій стороні є така й така помилка, недоладність, неконсенвенція. Як можна писати такі абсурди! Я, доктор Бессервіссер, знаю і тверджу, що це абсурд — значить, я ближче правди, я більший учений від тамтого!

Pardon! Я й забув сказати, що наш любий доктор Бессервіссер належить власне до цієї другої категорії, до тих людей, котрі знають усе ліпше, ніж хтось инший, бо всюди знайдуть якусь помилку, а з природи обдаровані такою щасливою організацією, що твердо вірять: коли я поправлю оцю помилку, значить, я ближче правди, значить, я більший учений від онтого-о!

Чи в нього є якась справдішнє, позипивне знання? Ви чудуетесь, як можна підіймати таке питання? Вам воно видається парадоксальним так, як коли-би хтось, бачучи пана в фракі і білих рукавичках, смів питати, чи є у нього сорочка?.. Га, мої панове, незглубні бувають пайни поалети фізичної і духовної. Хто знає, чи кожний панич у фракі і в рукавичках має справді чисту сорочку на собі, а доктор Бессервіссер так завзято бігає по

свіпу й шукає, з ким-би то порівняти себе і над ким-би показати свою вищість, що абсолютно не має часу показати свій дійсний духовий багаж. Щоби знайти діру в мості, я не конче мушу вмінити збудувати міст, а волове очко в байці, заховавшись між орлові пір'я і піднесене орлом на високу високість, коли орел не міг вже летіти вище, вифуркнуло зі своєї схованки і, підлепивши прохи вище, зацвіркопіло: «А видиш, а я таки вище лечу від тебе». Мабуть, люди того типу, що наш доктор Бессервіссер, водилися вже й у Греції, коли старий горбатий Езоп уважав потрібним обезсмертити цей тип у своїй байці. Значить, наш шановний доктор має дуже давню і широку перентелю.

Говорять, що його пожирає амбіція і що та жаба, котра з таким сумним ефектом бажала зрівнятися з волом, була йому якась сприечна¹⁾ піпка, чи піпочна стрийна. Не знаю і сумніваюся. Мені здається, що сама амбіція не доведе чоловіка до того, щоб силкувався знати все ліпше від когось иншого. Це мусить бути вроджена прикмета характеру так, як хміль має те до себе, що високо виростає і пишно бугає тільки на тичці. Було-б нерозумно й несправедливо жадати від хмелю, щоб стояв і ріс самостійно, а доктор Бессервіссер хоч остаточнo й виявляє себе непродуктивною силою, все-таки своєю вічною рухливістю, своєю нагінкою за такими, по котрих міг-би пнятися

¹⁾ Стрийко — материн брат.

«вище від кого іншого», спричиняється до оживлення всього оточення, надає йому вигляд руху, метушні, робить ілюзію поступовості. Він швидко хапає всякі нові ідеї і нові моди в науці і в літературі і гаряче боронить їх доти, доки цим способом можна показати, що він поступовий і вищий по-над інших.

Зрештою його поступовість треба розуміти дуже широко, власне з високого становища того хмелю, що виріс по-над вершок тики і махає блідо-зеленим китяхом і в солодкім упоєнню шепоче: «А я таки вищий!»

Доктор Бессервіссер не належить ні до якого стороництва, ні до якої кліки, ані котерії, він вищий по-над «усе те». Всюди, в кожній програмі, в кожній роботі зараз знайде щось таке, що він знає і розуміє ліпше і, очевидно, в таких разі його сумління не дозволяє йому писатися на те гірше і прикладати руки до його осягнення. Всяке оточення, всякий *Fühlung* ¹⁾ з сусідами, всяка організація стісняє його незалежну владу. Його з непоборною силою стягне знизу наверх, як ті бульбашки повітря, що з дна криниці тиснуть вгору. І він гуляє на версі по-над партіями, організаціями і всіма суспільними путами свobodно й легко, як піна на воді. Бистро пливучи з кожною хвилиною, з кожним подувом вітру, він дивується тільки одному: що за страшенні обридливі ретрогради всі оті скали, дерева та будинки на берегах, що так

¹⁾ Спорідненість.

навіжено біжать назад і щезають з його поступових очей! В таких хвилях він важко сумує і нарікає на нерозвитість і ретроградство суспільності.

Злі язики торочать, що в нього немає ніякого переконання. Знаючи зблизька шановного доктора, мушу заперечити цьому рішуче. У нього нема переконання? У нього є його навіть більше, як треба. У нього є різні переконання, так скажати, про запас. Одне зноситься, він собі байдуже, виймає друге, свіжісіньке. А всі вони мають одну підшивку: незломне переконання про власну вищість. Ця підшивка—це основа, а що зверху, це його менше обходить. Чи там червона матерія, чи чорна, чи періста—мій боже, люди вищі на два цілі від цього, на три від того, а на півтора від третього не будуть дбати про такі дрібниці!

Зрештою доктор Бессервіссер вельми толерантний. Тоб-то для себе, не для інших. Споючи по-над партіями він вважає натуральним обов'язком своєї вищості не позбавляти нікого свого «лицезріння». Як той біскуп Красіцький в Дубецьку в поемі В. Поля: «tu do sieni zagladat tam w okno zarukat» ¹⁾, так і доктор Бессервіссер нині ущасливіює своєю присутністю гурток радикалів, за годину впливає свою стугу до ідеалів у гуртку напівп'яних польських журналістів, увечері додає духу заклопотаним «конструктивним елементам», а через ніч нема, нема та й знесе зозулине яйце і положить

¹⁾ Тут до сінєй заглянув, там у вікно застукав.

його в гніздо клерикалів, або мамелюків. І все це з тим спокоєм, з тою свободою духу, які характеризують людей справді вищого закрою. І головне, все це не обов'язує його ні до чого. З ким сьогодні щиро спискався, тому завтра наплює в лице: з ким сьогодні ділився таємними бажаннями своєї душі, на цього завтра кине каменем. Це знак дійсної незалежності його характеру. Він поступає завжди так, як йому диктує його моментальне переконання, і ніколи не дбає про те, що скажуть про його люди. Оптим-то я вважаю злосливою і зовсім тенденційною видумкою птвердження тих, що ідентифікують нашого доктора Бессервіссера з тим Вислабоцьким чи Зборовським, чи якимсь другим невимовним псевдонімом, що то в 1848 році виходячи з дому, ніколи не забував взяти до кешені при кокарди: біло-червону, синьо-жовту і чорно-жовту. Побачить здалеку польсьького папріота — припинає біло-червону кокарду на груди, не біжить, а лепить з розпросперними обіймами і не говорить, а кричить: Wolność! Równość! Braterstwo! ¹⁾.

Попрощається з тим, побачить здалека Русина, ого! вже на лівій кляпі вродилася синьо-жовта кокарда, мій герой надувається, як сич на вітер, і глибоким басом гримить:

— З нами бог і розумійте язици!

Та коли в дальшій подорожі побачить урядника з губернії, ого! вже до самого серця пришпилює чорно-жовту кокарду,

¹⁾ Воля, рівність, братерство!

робиться поненький і високий, згинається в три погібелі й, дотикаючи циліндром до самого пропуару, мов жайворонок, приспівує:

— Gschamster Diener, Herr Hofrath, empfehle mich ergebenst! ¹⁾

Ні, наш доктор Бессервіссер не з таких. Я навіть не знаю, чи він існував уже в 1848 році, а цей анекдот свідчить хіба про налоговый еклектицизм, коли тимчасом наш доктор радше налоговый критик і винахідник дір у мостах.

З тим усім тип вельми симпатичний. Мені аж жаль слухати, коли він часом нарікає, що його ніхто не любить. Лиш одно його потішає, що всі йому завидують. Чи він любить кого? Йй-богу, якось не доводилося пипати його. Сипайте сами.

Я маю подив і повне признання для таких людей. Приємно знати, що коли чоловік зробить чи напише яку дурницю, ось тут близько тебе є щирий другяка, котрий зараз, в інтересі публічного добра, викаже тобі, що ти ідіот і що він сам зробив-би це далеко ліпше. В серці будиться радісне чуття: ну, ще не вмерла Україна, коли має таких синів. А коли часом у душі ворухнеться нескромне пипання: чом-же це доктор Бессервіссер, знаючи ліпше всяку річ, не зробить її ліпше, а дає робити нам, старим ідіотам, і чом-же це він аж поді стає мудріший і вмє ліпше зробити, коли хтось инший

¹⁾ Низький слуга, пане гофрат, поручаюся ласкаво вашій ласці.

уже зробив сяк чи так, але зробив,—по цю грішну думку втішаю грізним покриком:

Мовчи, пичко! Так і належиться хмелеві рости вище тебе!

Зворушення опановує мою душу. Чим більше вглиблююся в прикмети мого героя, тим сильніше чую, що таки не видержу і впаду в ліричний, дифірамічний тон і, замість аналізувати, почну оспівувати свого героя.

«Како ублажу или кому уподоблю тя, приснопамятне» — так і дзвонять мені в правім усі слова нашого старого літописця. І вже душа моя «розтікається мислю по землі, сірим волком под облаки», чи як то там сказано в «Слові о полку Ігореві», шукаючи порівнянь для звеличання любого нам усім доктора Бессервіссера.

Він подібний до сонця, бо ось тут сходиться, а зовсім у пропилежний бік заходить.

Він подібний до місяця, бо дванадцять раз до року міняє свою фізіономію.

Він подібний до зір, бо світить, а не гріє.

Він подібний до вітру, бо шуму много, а конкретного в руки не зловиш нічого.

Він подібний до моря, бо повно в нім води, а нема чого раз напитися.

Він подібний до вогню, бо нема такого твору, такої книжки, з якої-б він не міг зробити купки попелу.

Він подібний до Дністра, бо що хвиля робить несподівані закрути, а удає, що пливе наперед.

Він подібний до орла, бо високо літає, а низько сідає.

Він подібний до солов'я, бо, спіймавши хробачка, співає пріюмфальну оду.

Він подібний до сірничка, бо конче мусить об когось попертися, щоб заблизцяти.

Він може гордо і сміло глядіти в будучину: такі, як він, не швидко переведуться на нашій святій Русі.

1895 р.



З ГАЛИЦЬКОЇ «КНИГИ БИТІЯ»

Відома приповідка говорить: «Коли два скажуть тобі, що ти п'яний, то лягай спати». Два шляхетні польські графи, Бадені і Пінінський, доказали мені дуже досадно, що я не належу на політичну арену. Отже я поклався на історію літератури, етнографію та інші подібні подушки і «слухаю чмелів,» як говорить в нас.

На жаль, і туп доходять до мене дуже дивовижні бриніння. Серед приповідок, казок та придибашок, які приходяться записувати з уст народу, попадаються іноді такі чудернацькі мовиви, що чоловік у голову заходить, не знаючи, що з ними почати.

До паризьких *Кропгадіа*¹⁾ прохи мені занадто далеко, то нехай-же хоч де-що з них проявиться, хоч на сторінках вашої часописі. Осб зараз перший уступець.

¹⁾ Під титулом «*Кропгадіа*» виходить у Парижі у книгаря Вельтера збірка сороміцьких оповідань та переказів усіх народів, в тім числі опубліковано вже децо й українських. (Ів. Франко).

Він має титул: «Галицька історія від початку світу» і виглядає осб як:

На початку була горілка.

Зразу вона була хаопична. Кожний міг її курити, продавати або й пити самолично.

Та потім прийшло до краю венгерське вино. І було дороге. І розділив бог винопийців від горілкопийців, і дав тим першим власть над другими. І сталося так, що ті, другі, могли лише курити і пити горілку,—але курити для інших, а пити за свої криваві гроші,—а ті перші діставали готову горілку і продавали її на свій рахунок, а сами напивалися венгерським вином до скотячої подоби.

Це був другий день і звався пропінация¹⁾.

Іо був довший день. Тоді латинську приказку: «*Suius regio, eius religio*»²⁾ перекладено на галицьке: «Чие село, того й пропінация». Людність поділено на дві верстви: одні, для яких пиптля горілки було обов'язковим, і ці звалися хлопи, або бидло, і другі, що в горілці, випиваній хлопами, бачили головне джерело свого добробуту, і ці звалися шляхтичі, а іноді також герої свободи, спасителі вітчизни, мученики національної справи, або загально—«нація».

Та осб почало в краю щось метушитися та ворушитися. «Національні свящощі» почали топтати ногами, старі пальки виривано, різні, віками усвячені,

¹⁾ Пропінация — державний продаж горілки.

²⁾ Чия влада, того й віра.

стовпи, розхитувано. Оборонці старовини впрачали позицію за позицією. Нарешті згромадили всю свою силу на останнім заборолі, а це була пропінація. Тоді її оголошено святою. На жаль, пі, що оточували її німбом святости, забули сараки, що свягим зробити можна лише небіжчика. Аж по невчасі пізнали свою помилку і почали радитися, що його зробити з тим свягим заборолом шляхетської нації. Відповідно до преславної національної традиції ухвалено ті святощі продати.

Це був претій день і звався він викуп пропінації.

І ось піднявся один муж, великий у совітах фарисейських, і сказав:

— Не будьмо, як дві тисячі Юд Іскаріотських. Не продаваймо своїх національних святощів за придцятв срібняків. Коли вже так мусить бути, то продаймо їх дорожче. Зажадаймо, що найменше два рази стільки мільйонів золотих за них!

Уся зібрана рада пристала на це і закричала в захваті:

— Браво! Браво! Нижче шістдесятвох мільйонів золотих не попустимо їх ні защо ¹⁾.

Тоді піднявся другий муж, іще більший у совітах фарисейських, і сказав:

— Не будьмо як дві тисячі Юд Іскаріотських! Не продаваймо своїх національних святощів ін пацуга! ¹⁾ Коли вже так мусить бути, то продаймо їх ін effigie,

¹⁾ На правду виторгувано більше, бо звиш 66 мільйонів. (Ів. Фр.).

²⁾ В натурі, в дійсності.

в теорії, так, щоб популярно вони були продані, відчужені і, як мертві, поховані, але на правду, щоб були живі й здорові і лишилися в наших руках і жили собі ще довгі літа нам на радість і службу!

Буря оплесків зірвалась серед зібраних на раді. Коли затихла, запищав один голосок з виразом заклопотання:

— Ба, але як це зробити?

— Зовсім по-просту, — промовив владно другий бесідник. — Продаємо лише голе, теоретичне право на куріння і продавання горілки. Гуральні і коршми лишаються, як і досі, нашою власністю. А хто потім захоче робити нам конкуренцію, нехай попробує, коли його свербить шкіра.

— Браво! Браво! — закричав однодушно увесь совіт фарисейський.

Та ось піднявся ще претій муж, найбільший у совітах нечестивих, і сказав:

— По тім, що сказали мої шановні передбесідники, що вони пропонували і з чим ми з радію душею згодилися, почувую я, відчуваємо ми всі себе чистими від закиду іскаріотства. Це чуття дуже високе і приемне і дає нам змогу держати голову високо догори. Розкошуймося пим чуттям і сміло глядімо в очі всій Європі! Цієї приемности не відбере від нас ніхто. Але час нам від приемности перейти до інтересу. Те, що мій шановний передбесідник натякнув на можливість посторонньої конкуренції з нами в пропінаційнім фаху, може не одного з нас пройняти де-яким побоюванням, а навіть нагнати йому порядного страху. Ні, так

воно не сміє бути! Продавати наші святощі так, щоб потім перший ліпший по своїй уподобі миг доторкатися до них та поратися з ними—ні! Коли вже мусимо продати їх, то продаймо їх с а м и м с о б і! Так, щоб ми вправді дістали гроші, але зате не лише полишили собі всі реалія, але надто ще й право вживання задержали виключно в своїх руках. Аж такий викуп буде вповні відповідати нашим традиціям, нашим усвяченим інтересам і нашому почуттю справедливости.

Величезна буря оплесків зірвалася в совіті нечесливих. Бесідника обносили на руках по залі. Коли знов поставили його на власні його ноги, запищав удруге той сам голосок із виразом заклопотання і мовив:

— Ба, але як це зробити?

— Дуже просто!— промовив владно третій бесідник.— Продаємо своє пропінатційне право цілому краю.

— Так, але...— посмів ще раз запискотіти наївно заклопотаний опозиційний голосок.

— Ніякого, «але»! Край купує і платить, а заряд обіймає хто? Очевидна репрезентація краю. А репрезентація одинока, дідична, природня репрезентація краю хто?

— Ми! ми!— заревло одногосно з усього світа нечесливих.

— Розуміється,— кінчив третій бесідник.— Пропінатція в новій формі лишилась такою, як була з давен давна, лише то буде тепер не приватна власність, а краєва. Ми дістанемо гроші, задержимо гуралвні й коршми і задержимо нарешті

й адміністрацію того нового краєвого маєтку в своїх руках. Можемо виарендувати його між собою, можемо нікого нелюбого нам не допускати до аренди, а нарешті мапимемо гроші, що плистимуть із арендових оплат...

Буря оплесків і окриків закрила, заглушила останні слова могутнього бесідника. Всі внески прийато і виконано якнайпочніше.

А на четвертий день в Галичині ще й досі не світає.

1901 р.



БУДЯКИ

Учень станув перед учителем весь запалений, весь примпючи з обурення.

— Учипелю,—мовив він, ледви переводячи дух.—Ти послав мене між людей і велів жити серед них десять літ і брати участь у їх життю і придивлятися їх ділам...

Він урвав, задихавшись.

—А ти приходиш по році і, як бачу, не дуже задоволений,—мовив учитель, усміхаючися лагідно.

— Ах, не говори мені про задоволення!—вибухнув юнак.—Я весь палаю і примчу. Нічого подібного мені і ввісні не снилося, як те, що довелося бачити за той рік. Стільки брехні, стільки фарисейства, стільки дрібної злоби і безтямности і нещирости!

—Ну, ну, ну!—мовив учитель.—Твоє обурення гарно свідчить про пвое незіпсоване серце. Але говори прохи докладніше, що ти бачив, і що так обурило тебе?

— Докладніше! Хіба-ж можливо розповісти тобі докладно все, що я пережив

за той рік? Я жив, мов чоловік, запертий між блощиці. Кожен допик був і біль, і свербіння, і обридження. Я бачив поліпиків, що на народніх зборах розпливалися, буцім то гопові йти на муки за нарід, а зараз потім програвали в карпи тисячі і благали кредипу у ворогів пого народу. Я бачив газепярів, що в своїх газетах кидали громи на хрунів та донощиків і сами зараз-же доносили ворогам про все, що діялося в їх таборі. Я бачив учипелів, що перед молодіжжю опльовували й гидили науку і лаяли саму шу молодь, яка пишеться до шкіл і задає їм клопоту. Я бачив духовних, що прилюдно обурювалися на кожного, хто посмів хоч несмілим слівцем осудити їх хиби, а сами проводили ночі за картами та п'ятикою і підіймали на сміх своїх власних собратів. Я бачив...

— Сину мій,—перервав його учитель,—хіба думаєш, що те, що ти бачив, то щось таке нове, чого досі не бувало ніколи?

— Може й бувало, та не в нас, не в такій мірі, не робилося так безсоромно. Кажу-ж тобі, вчипелю, що руки онадають, дух замирає, коли дивишся на це все. Подумай: пускають для геци¹⁾ між темні маси оклик: палити ворожі дома та склади! І пишуться наперед, що їм за їх поклики не буде нічого, а потерплять ті, що підуть за їх покликом. А коли ніхто не пішов за ними, вони говорять: з нашим ворогом можливі лише два способи: або палити його, або цілувати в руку. Ми

¹⁾ Для геци—на жарт.

кликали палити, не йшов ніхто, тепер підемо в пропилежний бік.

— Ну, що-ж,—мовив учитель, — *umgekehrt ist auch gefahren* ¹⁾. Це ще не таке диво.

— Подумай лише: один одного рад-би в ложці води впопити, по кавалочку розщипати, а прилюдно кличуть усіх до згоди та малюють благодатні єдності! І все це лише в тій цілі, «щоб моє наверху було», все в якійсь дивовижно сліпій спекуляції на щось таке, чого не мають у руках, у погоні за якоюсь чортівською радістю, що ось то «не буде ані їм, ні мені».

— Слухай, синку,—мовив учитель, годуючи учневі шклянку чистої, холодної води,—ось на, випий!

— Що це має значити? — запитав ученик.

— Випий і послухай, що тобі казатиму. Не зануджу тебе довгим оповіданням... Бачиш, коли я був молодий, то жив у домі мого батька на селі. А недалеко нашого дому була простора громадська толока. Тягло її змалку: була рівна, покритпа густою, хоч і низенькою, правою. Малим хлопчиком у товаристві інших дітей бігав я часто по тій полоці, качався по праві і досі ще, здається, чую її м'який, шовковистий дотик на своїм тілі.

Минуло кілька літ. Я пішов до школи, до міста, і бував у батьковім домі рідко. Та раз, прибувши на вакації, я здивувався немало: наша толока майже вся була поросла величезними будяками. Вони розсілися по ній здоровенними островами

сірозелених колючок, що зверху понакроплювані були блідорожевими крапками будякових головок, а де-інде білілися сріблястим пухом доспиглого будякового насіння. Від тих острівів, мов від великих полків, ішли в різні боки менші або більші лави будяків, мов відділи, вислані на те, щоби завойовувати чим раз більше місця. Аж на дорогу, що вела серединою полоки, на береги річки, що обрамовувала її з двох боків величезним гаком, вибігали по маленькі купки, по поодинокі бадилля тих смілих, узброєних пакісників рослинного царства, а де-куди стояли вже густими рядами, мов вояки в гліді ¹⁾. Де розсядеться один такий галапас, там зараз біля нього видно цілу громаду менших, мабуть паростків із його коріння. Під їх стрепіхатим листям, що широким вінцем розлягається по землі, ще поки бадилля виспрілились угору, нидіє м'яка правка, щезають біленькі очка маргариток; навіть тверді бадильці пахучого кмину мусили уступати перед ними гордими і в своїй шпичкастій зброї недоступними галапасами.

— Таточку, а це що у вас таке? — запитав я батька, бачучи таку халепу на мойій улюбленій полоці.

— Сам бачиш, синку, будяки, — мовив батько.

— Відкіля-ж вони взялися?

— А бог їх знає. Самі з себе вирости.

— Але-ж вони зіпсують вам усю толоку.

— Уже й зіпсували. Та що робити?

¹⁾ Обернувши назад, також можна їхати. (Ів. Фр.).

¹⁾ Глід—військовий ряд (з німецьк.).

— Викосити їх.

— Уже ми косили, синку, та нічого не помагає. Ще дужче ростуть.

— Розорати толоку.

— Цього нам не вільно. Толока громадська. А громада волила мати хоч пінв своєї вигоди...

Я нераз ходив і придивлявся тому будяковому полю. Воно, здавалося мені, навіть без вітру шелестіло. Здоровенні будяки, заввишки в ріст високого чоловіка, стояли, як густий ліс, і хипали своїми головками, мов сміялися з моєї безсилої пуги за гладкою, м'якорунною толокою. А коли звернуло на осін і в усіх головках подостигали купки вовнистого насіння, поді кожний подув вітру розгоняв мільйони тих пухових зерняток на всі боки. Одні підіймалися високо в повітря і летіли мільями; інші неслися хмарами по-над землею, чиплялися плотів і дерев, заповнювали рови, покривали ставки і калюжі біластими ниточками свого пуху, заспидали людські подвір'я, засівали всі поля, огороди, сади проклятим будяковим насінням, залітали навіть до хап і товклися по вікнах, немов бажали доконче сказати хліборобам, що будякова армія грозить забрати у них усю плодючу землю, занапастити всі їх, з таким трудом управлені, ниви, закрити весь світ перед їх очима. Мені спрашно робилося на вид тої безмежної сніговійниці будякового насіння і я мало не з слъозами на очах показував їх батькові.

— Таточку, що буде з нами? Адже кожний такий пушок, це ось такий здоро-

венний будяк, що запоганила квадратну стопу землі. А дивіть, скільки мільйонів їх літає.

— Що-ж, синку, нехай собі літають. Ми їх не зіпремо.

— Але-ж вони відберуть нам землю з-під ніг.

— Не бійся, синку: бог ласкавий. Не кожне таке насіннячко мусить зійти й вирости. Мільйони їх летять і мільйони їх пропадуть. Та й ми також не без рук. Зробимо, що зможемо, щоб не дати їм занадто панюшитися на свої й землі.

Коли настала осін, я знов поїхав із батьківського дому в світ у школу. Мені не довелося вернутися додому, аж за десять літ. Наближаючися до рідного села, я пригадав собі толоку і був цікавий побачити, які поступи зробила за тої час будякова армія. Певно, тепер ця толока буде одним будяковим морем, перерізаним хіба одною доріжкою. Я не мав якось відваги запитати про це свого візника, для того ждав, поки не доїдемо на місце. Осб уже знайомий горбик, по якому закручується змією дорога, осб стара громадська ліса, яку відчиняє перед нами старий дід Панько з насуненою на лисину кучмою, хоч на дворі споліть літня спека. Осб ми й виїхали на толоку. Що за диво! Ані одного—кажу тобі, ані одного будяка з тих гордих велетнів, що тут уперед пишалися такими густими лавами та островами. Десь-не-десб спирчили по одному невеличкому будякові, але вже зовсім іншої породи, не такої, як мої колишні знайомі. А скрізь на толоці по

давньому низенька, густа, м'яка правка та мільйони білих очок маргариток, та де-де біля дороги жовті цвіточки козельцю та й годі.

Приїхавши додому, я не міг утаїти своєї цікавості і зараз по перших привітаннях запитав батька:

— Таточку, а що то сталося з нашими будяками на полоці?

— А бачиш, синку, дав бог, минулися.

— Та бачу. Але як? Ви переорювали полоку?

— Ні.

— Викосили їх?

— Ні.

— То, може, випалили вогнем?

— Де там! Минулися. Поліптя на них не стало. Тоді були мокрі роки, а надто пониже толоки пан хотів було поставити млин та загатив річку. От мабуть земля на полоці нассалася вогкості, а ті галапаси, видно, заюбили собі та й кинулися рости. А по кількох роках гать вирвало, річка поменшала, земля просохла і їм не стало поліптя. І вивелися. Як прийшли хпо-зна відки і як, так і щезли. Що-року їх робилося менше, поки зовсім не перевелися. Бачиш, і така погань має своє поліптя.

— На цьому скінчив мій батько своє оповідання, на цьому і я кінчу своє,— мовив учитель до ученика.— Розумієш його, сину?

Ученик глядів на учителя якимись певними очима.

— То ніби що? Чекати, поки лихо само мине?

— А не забувай про греблю, про ту греблю, що зупиняє свобідний біг річки, що задержує гнилизну і застій і сприяє ростові будяка! Греблю, синку, греблю треба розірвати! Ти бачиш об'яви гнилизни і застою, а не добачив причини, яку треба усунути!

— Розумію тебе!— мовив ученик, зриваючися з місця.— Іду й робитиму, що зможу.

1905 р.

Досить значна купка студентів обступила цю жертву надмірної інспірації і в веселім наспрою духу хапала обривки її моральних рефлексій. Серед тої купки здибалися випадково і обидва Хоми, що досі ще не були знайомі з собою.

Перший Хома з запурбованим лицем нахилився зараз над п'яним і силкувався підвести його на ноги.

— А ви що робите?—запитав другий Хома.

— Прошу вас, допоможіть мені,—благав перший.—Адже-ж, бачите, бідний чоловік не може вспати. Надлежить фіякер і переїде його. Або поліціянт надійде та й арештує його.

— Що-ж, це може було-б і найрозумніше. Думаю, що було-б ліпше лишити його тут у спокою і зараз таки покликати поліціянта. Найкраще я сам і зроблю це.

І він пустився йти.

— Але-ж, прошу вас,—благав перший Хома.—Що ви вигадуєте? Це-ж, може, бідний робітник, його арештують і пару днів продержуть у заперті, а його сім'я тим часом буде гинути з голоду. Треба-ж мами серце. Це-ж безсердечно зараз кликати поліцію.

— Е, що там!—відповів другий Хома.— Бідні робітники не мають звичаю впиватися отак в робучий день, а в втім...

Він перервав свої докази і пішов вулицею, шукаючи поліціянта. А що в Галичині поліціянта звичайно зовсім не можна знайти там, де його власне треба, то це поспривало добру хвилю, заки він повер-

нувся на те саме місце в супроводі «рамени закона».

Там за той час зібралася вже ціла купа людей, а в середині тої купи відігравався якась високо драматична сцена, бо з посеред загального гомону та реготу юрби чути було раз грізно-крикливі, по знов благально-зацітпкуючі слова. При наближенню сторожа публічної безпеки люди розступилися в дві лави і прихожим показалася не надто приваблива картина. П'яний стояв уже на ногах. Обома руками він держався за кляпи сурдута Хоми і теліпав свого помішника, як грушу, обвішану дуже твердошкірими грушками, ривлячи ненастанно:

— Поліція! Поліція! Арештувати його! Це злодій! Це мошенник! До ката з тобою! Ти обікрав мене! Віддай мої гроші! Де мій годинник? Поліція! Поліція!

Кляпи від сурдута бідного Хоми давно були повідривані і висіли мов нужденне фалаптя; капелюх свого пропивника збив п'яний на землю і поптав по нім ногами.

— Але-ж... пане... чоловіче... християнине!—стогнав уриваним голосом Хома № 1, держачися руками за руки п'яниці, що сам започуючися, не переставав теліпати його.

— Кропть твою мать за ногу! Я тобі не чоловік! Я тобі не християнин! Віддай мої гроші й годинник! Поліція! Поліція!—кричав що сили п'яний.

Тут інтервеніювало «око закона». Воно крепкою правицею вхопило п'яного за маншеспер, а лівою дало йому такого спу-

сана в груди, що неборакові відразу свіп замакіпрився і він напів зо спраху та несподіванки, а напів із надмірного попрясення розвів руками широко і горілиць повалився на землю. Поліціянті добув свою свиставку, засвістав, як стій—надїхала дорожка, і оба Хоми, поліціянті і п'яний потуркомті до поліціійної інспекції. По дорозі обидва студенти розповіли поліціянтові, як було діло, і не минуло півгодини, а вже в поліції все було залагоджене, пропокол підписаний, п'яного відведено до поліційного арешту, а оба Хоми,—номер перший у зовсім несалонівім костюмі,—опинилися на вулиці.

— Маю честь представитися, Хома Галабурда,—сказав Хома номер другий.

— А я Хома Бідолаха,—відповів Хома номер перший.

— Слухач прав на третім півріччю,—продовжував Хома номер другий.

— А я слухач германістики на третім півріччю,—додав Хома номер перший.

— Ну, а що думаєте про того бідного робітника?—запитав Хома номер другий не без іронії.

— Ну, прошу вас, хто-би був таке подумав!—з болем у голосі відповів перший.

— Я відразу подумав,—відповів другий.— Але знаєте, ваш сурдут і ваш капелюх конче потрібують якоїсь індемнізації, а бодай невеличкої санатії. Було-б добре пошукати для них відповідного майстра.

Хома Бідолаха позирав то на свого нового знайомого, то на своє понівечене вбрання, а на його лиці малювалось не

то зачудування, не то якийсь жалб; потім обидва подалися шукати якогось полатайка.

II

Від поді вони зробилися приятелями. Не надто близькими, а все-таки. Вони були майже повні контрасти один супроти одного, і ця сила контрасту еднала їх до купи. Хома Бідолаха—це був невеличкий, живий чоловічок із повним виразу, але звичайно меланхолійним лицем, очима майже все немов примгленними слізбми, з лагідним, м'яким хоч і немелодійним голосом. Напоміств Хома Галабурда був високий ростом, прохи неповерпливий, з лицем немов дерев'яним, з різким, сухим голосом і з іронічним усміхом на вустах. Перший усе чутливий, иноді сантиментальний, легко попадав в ентузіязм, усе одушевлений високими ідеалами загального ущасливлення, з невичерпаним засобом декламації про свободу, братерство і гуманність, одним словом, не вважачи на свій апейзм, наптура наскрізь реліійна і навіть склонна до сектанства; другий—усе скептичний, иноді цинічний, здержаний і мовчаливий серед шумних товариських балачок, робив вражіння ума вбогого на думки і невисокого лепту, зверненого більше на практичні питання. Перший за-для своєї товариської, легко запальної і немов липкої вдаті волочив за собою завжди цілий хвіст сателітів, прихильників і побожних слухачів; другий, звичайно саміт-

ний, ходив якось боком, своїми окремими дорогами. Знайомі назвали для нього одного Хомаю з серцем, а другого Хомаю без серця, — розуміється, жартом, бо обидва були хлопці скрізь чесні й далекі від егоїстичного шкаралупництва.

Оба Хоми сходилися не раз із собою на ґрунті популярних тоді серед молоді дискусій про народництво та задачі інтелігенції супропи робочої маси.

— Мусимо любити народ, що вигодував нас працею своїх рук і потом свого чола! — проповідував із щирим запалом Хома з серцем.

— До чого здасься народові наша любов? — бурчав Хома без серця. — Народ поприбує реальнішої поживи.

— Нехай ми тільки полюбимо його. Любов піддасть нам також реальніші думки.

— Любов сліпа. Вона затемнює думки, загіпсує горизонт, — говорив Хома без серця, про якого злі язики говорили, що закохався смертельно в якийсь гарній польці, але силкувався тепер перемогти цю свою любов, сердився сам на себе та лаяв себе, що та нещасна любов не хотіла вступитися з його серця, не вважаючи на всі ясні, як сонце, докази його розуму. — Тільки розум наведе нас на добру дорогу, — повторяв він майже скрегочучи зубами, хоч зі спокійним видом.

— Ах, розум холодний і егоїстичний, — зідхав Хома з серцем.

— В такім разі це дрібненький і обмежений розум; можна його вважати синонімом глупоти. Правдивий розум глядить

ясно і широко, обдумує загальні завдання і розважає великі реформи.

— Але любов мусить бути движучою силою: без неї діло розуму мертво.

— Дурниця! — відбуркував Хома без серця. — Любов плодить немовлят і ідіотів, і тільки розум робить із них твори, більше або менше подібні до людей. На побі цю роботу довершено лиш до половини.

Хома з серцем відвертається більш засмучений, ніж розсерджений, а Хома без серця спльовує й відходить, не прощавшись: злий, мабуть, більше сам на себе, як на товариша.

III

Потім на одну частину молоді найшла нова течія. Говорено багато про бідних пролетарів і твердосердих визискувачів, обмірковувано соціальні проблеми, дискутовано, із більш або менше розкішною дрожжю, про великий соціальний переворот, який ось-ось має надійти й перебудувати цілий світ на нових основах. Хома з серцем залюбки плавав у бурхливих хвилях цієї течії, віддавався новій вірі всією своєю мало-критичною душею, прагнучою якоїсь твердої догми. Він покинув навіть свої германістичні студії й віддався з цілим запалом пропаганді соціалістичних ідей, промовляв на робітничих зібраннях, писав статті в робітничих газетах, обертася в самім центрі новородженого, не дуже ще зрештою міцного, робітничого руху.

По одному бурхливому робітничому вічу, де зразу аранжери мусили випримати завзяпу боротьбу з поліційним комісаром за свободу слова, а потім говорено іронічно про ті лояльні міщанські верстви, що вважають себе підпорами престолу й ввипаря за те, що вносять до цісарських кас гроші не ними зароблені, і такі-ж гроші складають на будування церков і монастирів на честь бога, в якого не вірять, і для проповідування простому людові та робітникам віри й морали, якої сами ті, ніби освічені, верстви не признають—по тім пам'ятнім зборі, на якім наш Хома з серцем, не мігши стерпіти півслівця та іронізування, нарешті промовив «від серця», з слізьми на очах малював надолу робучого люду, з огнем святого обурення почав їздити по новочасних тиранах та кровопийцях, що насичуються потом і слізьми робучого люду, і закінчив блискучим пророкуванням швидкої перемоги «з'єднаних пролетарів усього світу», при чім, на жаль, поліційний комісар перервав його на половині речення і, бачучи надто великий ентузіазм зібраних, розв'язав збори,—по тім пам'ятнім зібранню, коли сотні зворушених, розгарячених, обурених робітників, купами звільна і серед живих розмов та погроз розходилися з Єзуїтського саду на всі боки міста, Хома з серцем, вирвавшись з одної такої купи, де всі мовчки і з подякою спискали йому руки, здивався на однім звороті хідника зі своїм приятелем і противником, Хомою без серця, який очевидно також ішов із тих зборів, хоч іншою дорогою.

— Ну що, грапулювати тобі твоєї блискучої промови?—мовив Хома без серця, всміхаючися іронічно і простягаючи приятелеві руку.

— Говориш «грапулювати,» а думаєш щось інше,—мовив Хома з серцем, бачучи його іронічний усміх.

— Ти вгадав,—мовив Хома без серця.— Я думав власне про те, що твій професор германістики допитувався вчора, коли принесеш на семінар свою працю про «Короля Ромера,» на яку він жде оце вже півроку.

Хома з серцем махнув рукою.

— Король Ромер! Ну, скажи сам, що кого в світі обходить нині «Король Ромер» і яка кому користь із того, що я сидітиму в цюпі та бабратиму руки в тій мерквеччині? Сам бачиш, яка нині пора!

— Значить, вішаєш свою германістику на кілку?

— Ну, та й далась тобі ця германістика! Хай вона казатиметься без мене! А ти скажи мені, що думаєш про сьогоднішні збори? Який матеріял! Яке поле до ділання, га!

— Чекай, чекай,—мовив Хома без серця,—прийдем і до того. Але поперед усього дозволь сказати собі, що на мою думку це ще не логіка за-для того «матеріялу» і за-для того «поля» покидати ті університетські студії, які могли б дати тобі, коли вже не щось інше, то бодай таке яке самостійне утримання.

— Посаду! Ярмо на шию і намордник на уста!—з непаєною ненавистю скрикнув

Хома з серцем. — Ні, дякую красненько. Це не для мене.

— Ну, певне, посада гімназіяльного вчителя, звісно, не велика малина. Але хто-ж тебе силував іти на германістику? Перепишуйся на права! Будеш адвокатом, будеш боронити селян, організувати робітників, будеш незалежним.

— Брехунцем!—не менше злобно втрутив Хома з серцем.

— Чого-ж брехунцем? Це-ж уже від тебе самого залежатиме.

— Всяке становище в суспільності накладає пуга на душу, на волю, на язик, а я хочу бути свободним,—заявив гаряче Хома з серцем.

— А при тім,—стягнув далі Хома без серця, не звертаючи уваги на його заяву,—правничі спудії дали-б тобі прохи більше розуміння суспільних відносин, прохи більше криптичності.

— Втовкмачили-б мені в голову прохи більше конвенціональних брехень та буржуазних софізмів!—скрикнув з обурення Хома з серцем.

— Вибачай,—відповів Хома без серця,—але я мушу висловити тобі свій жаль, що ти з таким запалом і такою певністю торочиш отій безкритичній масі такі дурниці. Це не свідчить корисно про стан твого розумового підковання.

— Дурниці!—скрикнув, аж немов переполоханий, Хома з серцем.—Чоловіче, вкуси себе за язик! Ти сказав хулу. Це-ж ідеї найбільших геніїв людства, Маркса і Енгельса! Це-ж евангеліє новочасної людскости!

— Знаєш, любчику, що сказав небіжчик Гоголь: «Певна річ, Александр Македонський—герой, але нащо-ж зараз крісла ламати?» Ніякий геній не забезпечений від дурниць, та я й не суджу геніїв, а твою संबогдністю промову. Може, ти не зрозумів гаразд тих геніїв, а може вони й помиляються. В усякім разі ти не повинен був так говорити.

— Робітники мають право почути раз повну правду про своє положення і про свою будучину.

— Певно, певно, тільки що ти ані того положення, ані пим менше, тої будучини не знаєш.

— В мене серце крається, дивлячися на їх убожество й нужду.

— І ти годуєш їх фантомами.

— І я піддержую їх надію.

— Щоб зготовити їй пим болючіше розбиття, коли всі ті пророкування не сповнятяться.

— Не бійся, сповнятяться! Мусять сповнитися! Це вже не такі люди, як ми з тобою, обміркували та обчислили. Читай Маркса! Читай Енгельса!

— Читав, братіку, Маркса, але там не знайшов того, чого шукав, та й не знайшов того, що ти говорив. А Енгельсове пророкування по-моєму не може сповнитися.

— Не може? Чому?

— А тому, що збудоване на фальшивих премісах.

— А то які по-твойому фальшиві преміси?

— Такі, що колись буде така революція, яка одним замахом доконає побіди визи-

скуваних над визискувачами, уписаних над пиранами.

— Це в тебе фальшива преміса?

— Розумієтсья. Нема ніяких визискувачів, нема ніяких пиранів.

Хома з серцем зупинився, мов пригвожджений до місця, і не міг сказати ані слова. Його товариш глядів на його спокійно, мов оце сказав річ таку просту і ясну, яка розумієтсья сама собою.

— Як то? Значить, по-твойому нема також ніяких пригнічених та визискуваних?—не то промовив не то простогнав Хома з серцем.

— Ну, це ще не те значить. Ми всі, бідні і багаті, всі ми пригнічені й визискувані. Але наші визискувачі і пирани сидять у нас самих. Це наша апатія, наша дурнопа й наша трусливість. Ніякий соціальний переворот не увільнить нас від них. А доки вони панують, доти й ніяка переміна на ліше неможлива.

— Ей, ти знову скачеш у сухий проповідницький тон! Учися, трудися, щади! Це ми вже давно чули!

— Розумієтсья! Тільки ніколи гаразд не виконували,—буркнув Хома без серця.— Певна річ, це-ж безмірно легше ганятися за фантомами зверхніх пиранів та визискувачів, ніж узяти себе самого в руки і увільнитися від внутрішніх ворогів. А все-ж-таки, повторюю тобі, доки не доконаємо цього внутрішнього увільнення, доти всі теорії соціального перевороту, доти всі соціальні реформи безплідні. Сьогодні увільнені від одного зверхнього

написку люди, попадуть завтра під інший, ще гірший.

Отак розмовляючи, приятелі зайшли на квартиру, де жив Хома з серцем. Він, стомлений, ще ввесь гарячий від внутрішнього запалу, кинувся на софу, коли тим часом Хома без серця, немов вдивляючись у щось далеке в своєму нутрі, ходив по хаті широкими кроками.

— Новий лад принесе з собою також нове виховання, а по кількох генераціях будемо мати нове людство.

— Еге-ж, еге, все тільки якась панацея, якийсь таємничий еліксир на всі хвороби, якась гучна формула і якийсь переказ на будучину, що повинна зробити все те, чого ми не можемо навіть обміркувати гаразд. Це ваш метод, ви всі добродіїці народу!—бурчав Хома без серця.— Нове виховання! Як коли-б це було щось таке, що можна отак шасть-прасть виссати з пальця й накинупи цілій суспільності. Виховання народу мусить вирости з традиції, з культурного стану того народу, мусить коринитися в характері, привичках народу, інакше це буде даремна праця часу й сили. Нове виховання потрібує нових учителів, а цих не може нарід виписати собі з-за границі.

— Значить, поперед усього організуймо учительський семінарію на нових принципах,—пробував тепер і зі свого боку іронізувати Хома з серцем.—Це мабуть було-б тобі до смаку. Тільки що нема ще того правительствва, яке признало-б ті принципи, заснувало-б ту семінарію і наставило-б тих нових учителів на посади.

— Не плети дурниць!—сердито відгриз-
нувся Хома без серця.—Кожен мусить цю
семінарію пройти сам у собі і сам із
собою, мусить вивісти війну апатії
й шаблони у всіх формах, мусить сам
у собі і в своєму оточенню збудити і під-
держувати пугу не за новими порядками,
але за новими, вищими духово й епічно,
культурнішими людьми. Осб у чім діло!

Тут розмову обох приятелів перервав
прихід кількох знайомих, університет-
ських студентів, гарячих молодих енту-
зіастів, прихильників Хоми з серцем. Вони
всі були ще під вражінням сьогоднішніх
зборів, грапулювали Хомі, оповідали свої
вражіння та спостереження зі зборів,
упоювалися блискучими надіями на не-
далеку, радикальну зміну людських від-
носин. Швидко звичайна розмова стала
занадто вбогою і холодною для їх енту-
зіастичного настроя і вони почали спі-
вати. Сама собою з усп зірвалася пісня,
уложена Хомою з серцем, якої останні
куплети будили серед молоді особливий
ентузіазм:

Ви в церкві з свічками перед образами,
А ми стоїмо за дверми;
Вам чеснць за столами по між багачами,
А слинку ковтаємо ми.

Ми дбаєм, збираєм, та голі й невмиті,
А в вас повні каси й склепи;
Ми постим і сохнем, ви-ж п'яні і ситі,
Вчите нас: молись і терпи!

Терпливість—від нас наука єдина,
Від церкви, від шкіл і тюрми!
Терпливість—це наша найтяжча провина.
Оттим то все бідні ми!

Кінцеві два рядки повторено з таким
приписком, що аж шибки в вікнах забряж-
чали. А коли по скінченню пісні в хатині
залягла хвилева пиша і всіх лиця палали
ще рум'янцями і всіх груди важко дихали
з напуги й розбурханого запалу, залунав
серед тої хвилевої пиші сухий, упертий
голос Хоми без серця:

— От, то, то, то! Терпливість або,
ще краще: терпимість, із якою всі ми
зносимо свою власну безкритичність та
недумство та безхарактерність! Осб
чому ми бідні!

І сказавши це, він вийшов із хати.

IV

Минуло пару літ. Хома без серця скін-
чив права і щез якось раптово з гори-
зонту, а Хома з серцем увесь віддавсь
діяльності серед місських робітників.

Надійшла ера арештовань і політичних
процесів, і обидва приятелі здибалися
знов—у тюрмі. Вони належали до двох
різних процесів, а що ув'язнених із одного
і другого процесу було багато, то їх дали
обох до одної казні.

— Ага, шпачку, і ти туп?—зажартував
цим разом виїмково Хома з серцем, коли
Хома без серця, двигавши величезний
сінник, пропискався крізь вузькі дверці
до казні.

— Дуже мене пішить, що застаю тебе
в такім добрім гуморі,—відповів «цувакс»,
коли казню замкнено і ключник віддалився.

— І що привело тебе сюди?

— Ап, дрібниця. Я помагав організувати хлопський страйк. Моє арештування має більше моральний, аніж кримінальний характер.

— Як то моральний?

— Ну, хочуть через це на страйкарів зробити моральний написк. Скоро страйк буде зломаний, мене випустять на волю.

— Але-ж це може всякого обурити!— скрикнув, запалюючися, Хома, з серцем.— Організувати страйк це не жаден злочин. Це вільно, коли тільки не намовляється людей до ніяких насильств. За що-ж тут арештовувати?

Хома без серця вклонився іронічно.

— Спасибі тобі за комплімент! І бачу, що хоч невдалий германіст із фаху, ти все-таки практикою здобув де-які правничі відомості. Але як-же ти думаєш, ліпше було-б, як-би мене арештували за який злочин? Думаю, що поді ти мав-би більше право обурюватися. А так, байдуже.

— Ну, може тобі байдуже, але я не можу дивитись байдужно на очевидну несправедливість.

— Ну, то ти сам певно мушиш мати на сумлінню якусь немалу провину, коли твое власне ув'язнення не лише не обурило тебе, але ввело в такий надзвичайно веселий настрій.

— Моє ув'язнення? Ну, як-би тобі сказати? У нас було дуже бурхливе робітниче зібрання, комісар безправно розв'язав його, жандарми кинулися розпругувати людей, а я крикнув людям, щоб не давали штуркати себе. Люди прохи не так

зрозуміли мене. Прийшло до бійки, кількох жандармів попурбовано, а потім рушено походом на поліцію, повибивано вікна камінем і т. д. Одним словом, вражіння демонстрації було величезне.

— Скажи ясніше: дурниця була величезна.

— Чому дурниця? Хіба за демонстрування народньої сили й рішучості в обороні свободи слова по-пвоєму дурниця?

— Ні, не це дурниця, а те, що така демонстрація була зроблена без намислу, за-для дурного, необдуманого слова.

— Елементарний вибух обурення!— філософічно впрутив Хома з серцем.

— Гумбуг, а не елементарний вибух. Це ви один з другим заводові¹⁾ агітатори псуєте народню масу. Шумними словами, вибухами свого власного, на те вже вишколеного, темпераменту (навіть не чуття, бо нераз дійсне чуття не має з тим нічого спільного) ви те й робите, що бендежите прості, наївні серця людей, підгошовляете, підогріваєте їх, немов насипаєте порохом, а потім кидаєте в той порох запалку, і коли настане вибух—сліпий, легкокомисний, необчислений у своїх наслідках і неясний у своїх цілях— ви ховаєтеся за недовідоме, кажете: «Що-ж ми винні? Це був елементарний вибух народнього чуття, народнього обурення». Не бійся, як-би ти не був систематично підготовив, підбурив їх, вони були-б не зробили цього. Значить, вони зробили це для тебе, тому, що вірили в силу і правду твого слова. Значить, ти

¹⁾ Заводовий—спеціаліст, професіонал (з польського).

повинен сам на себе взяти всю відповідальність за наслідки.

— І що-ж, ти думаєш, що я відрікся від свого вчинку й не готов відповісти за нього?

Хома без серця зупинився перед своїм поваришем і твердо глянув йому в очі.

— Слухай, Хомо!—мовив він.—Коли-б я не знав, що ти чоловік наскрізь чесний, але бездонно наївний, то, їй-богу, не говорив-би я з тобою ні слова більше. «Готов відповісти!» Але за що-ж ти будеш відповідати? Очевидно, півки за те, що кликнув до людей такі й такі слова. Що-ж це за відповідальність? Нехай і так, що з огляду на даліші наслідки тобі сипнуть за це пару неділів, або й пару місяців арешту. Це дурниця і це тобі належить. Але я певний, що крім тебе арештовано за демонстрацію ще кількох людей...

— Вісімнадцять.

— І що підчас демонстрації крім жандармів і поліціанів потерпіло й демонстрантів не мало...

— Було п'ять ранених.

— І все те за тебе, за твій оклик. Ну, скажи, як ти уявляєш собі саму можливість відповідальності за ті всі події?

— За ті всі...?

— Ба, та бо то ще не всі! Адже-ж у тій історії найгірший її моральний бік. Найгірше те, що ти вмовив сам собі і тим людям ілюзію, буцім-то, ви демонструючи опак палицями та камінням, робите щось велике, сміле, енергічне, щось таке, що

належить до еманципаційної боротьби четвертого стану і творить може один крок у напрямі до здійснення якогось великого ідеалу, коли на правду це півки переливання з пустого в порожнє.

— Помиляєшся дуже! Це наше виховання нас до практичної політичної діяльності до пильнування своїх прав,—реплікував Хома з серцем.

— Ах, ілюзійністе, ілюзійністе!—хитаючи головою, мовив Хома без серця.—Невже-ж ти не бачиш, що це пародія виховання? Адже я певний, що не один із тих, який у полудне за-для п'ятого гарячого слова пішов проливати свою й чужу кров на міських бруку, рано дома бив свою жінку, коли посміла упімнути його за щось, полаявся з сусідою, пропив у шинку зайвих двадцять сопиків, за які міг на цілий пиждень зробити радість своїй дитині. Я певний, що та сама маса, яка тепер готова дертися по стінах за перше-ліпше шумне слово, завтра преспокійно, вусом не моргнувши, дасть собі ущербити найдорожче людське право, або й сама залюбки буде ссати отрупу з уст іншого, хитрішого від вас, не так наївного псевдо-вчителя. І ти, нездібний передумати сої часи наслідків свого вчинку, з чистим сумлінням і радісним обличчям говориш, що готов відповісти за нього!

Хома з серцем поник головою при цих словах і мовив сумно:

— Ти без серця!

— Стара байка, — відповів Хома без серця.

— Ти дуже гостро судиш. Гляди, коли-б і твою діяльність не осуджено так само гостро, або й ще гостріше!

— Відцього ніхто не забезпечений. І відоме діло, що історія не конструюється, не будується по наперед уложеному плану, як будівничий будує дім, а інженір місто. Історія росте з даного ґрунту і з даного сім'я, як росте збіжжя або ліс. Елементи свідомого й несвідомого, наміреного і ненаміреного мішаються в ній що-хвилі. Тисячні впливи й імпульси переплітаються й поборюють себе, змінюючи через це свій напрям, свою інтенсивність, навіть свій зміст, і для того результат виходить звичайно зовсім не такий, якого надіялися ініціатори й діячі певного руху.

— Що я чую!— скрикнув весело Хома з серцем. Наш завзятий раціоналіст, поклонник розуму і його єдиноспасительної місії на вернувся на соціалістичну віру, на матеріалістичний світогляд!

— Ти не зовсім точно висловився,— відповів Хома без серця.— Я не на вернувся від розуму до матеріалістичного розуміння історії, але дійшов до нього розумом. Та й моє розуміння історії зовсім не таке матеріалістичне, як ваших марксістів. Бо допускати вагу несвідомого, елементарного в історії, це ще не значить, допускати в ній виключно самі матеріальні чинники. В сфері духа несвідоме й ненамірене грає ще далеко більшу роль, ніж у сфері матеріальних явищ. І в додатку, друже мій, моє розуміння історії відразу показує ілюзійність усіх

соціалістичних чи яких інших конструкцій будучини і безпредметовість суперечок про таке чи інакше уформування тої будучини.

— Он як!— скрикнув Хома з серцем.— Значить, усе те, вся боротьба за поліпшення долі робочих мас, усе змагання до соціалістичного ідеалу, вся агітація, то зайве на твою думку?

— Не плутай, братіку!— гостро скрикнув Хома без серця.— Не боротьба зайва, не змагання зайві, але зайві всі рецепти будучого устрою, всі конструкції, всі так звані ідеали. Або ще краще, навіть вони не зайві, бо і в них єсть елементи руху, розвою, сконцентрування енергії. Але треба завжди розуміти й вияснювати, що це не жодні справжні ідеали, не жодні святощі, а тільки виплоди нашого власного духу, форми нашого думання, що з нами разом минуть і мусять змінитися. Осб що треба пам'ятати, а не дурияти людей, що ви знайшли панацею, яка раз на завжди вилічить усі їх болячки.

— Але люди потрібують віри, потрібують догми, потрібують чогось певного, неповоружного, до чого-б мали добиватися і скупчувати свою енергію.

— А на мою думку ти помиляєшся. Всього того потрібують не люди, а ті наші старі пирани та визискувачі, що сидять у нас самих, і яких ми препобожно, непитканих і невменшених, передаємо своїм дітям і внукам, не вважаючи на всю нашу освіту й цивілізацію. Наша духовна лінба і безкритичність, наша трусливість та апатія, осб хто потребує віри, догми,

неомильної рецепти на те, що буде і чого ніхто не знає і не може знати.

— Одне мені дивно — мовив по хвилі глибокої задуми Хома з серцем, — як це ти з такими поглядами дійшов до аранжування хлопського страйку.

— О, зовсім по-просту, а власливо, можна сказати, іронією історії, яка носить кулі зовсім не туди, куди вистрілює їх наша воля. Я власне скінчив права і поробив екзамени, коли нараз умер мій батько. Лишилася мати немічна та хорова, лишилося шестеро дрібних дітей... А господарство у нас гарне, велике, потрібує не лише рук, але й голови. Зрозумієш, що розглянувши ситуації, я постановив замість судової та адвокатської практики лишитися дома та вести господарство. Я зробився знову мужиком і помалу ввійшов в свою роль. Зі шкіл виніс я не одне таке, що могло стати в пригоді селу. Я став громадським писарем, викуривши з села давнього писаря, збанкрутованого канцеляриста, п'яницю, безсовісного деруна та ошуканця. Я zorganizував читальню, поставив на ноги цілу молоду партію в селі, допоміг їй вибрати нову раду громадську і нового вільта. Ну, одним словом, звичайна історія. Багато оповідали, а мало слухали. А головне, я пробував освічувати селян, освічувати у всіх випадках громадського, матеріального і духового життя. А страйк проти діда зовсім не лежав в моїм плані. Та розуміється, коли збільшена свідомість і вироблене почуття, селяни

самі дійшли до того, що боротьба з панськими посіпаками та їх визиском зробилася konieczною, то й путь я, не висуваючи себе наперед, не накидаючися на проводиря, але й не ховаючися за чужі плечі, повів діло так, як умів, і як серед даних обставин було можна. Нас арештовано десятьох, але ми можемо сміятися з того. Наше поле оброблене, а пан уже тепер має таку научку, що її не легко забуде. Зрештою головна річ, що була причиною страйку, вже тепер осягнена: пан нагнав нелюдного завідуючого, що знущався над робітниками і кривдив при виплатах. Тільки що наші селяни в розпалі боротьби розширили свій первісний план і хотіли осягнути ще де-що понад те, ну, і це довело до нашого арештування. Але це пусте. Ми ставимо собі плани скромні, близькі, можливі до осягнення. Коли не тепер, то в четвер; це не жодні догми, не жодні святощі, а просте діло рахунку. Не можна осягнути так, попробуємо инакше.

— Цікаво знати, що це за план? — запитав Хома з серцем.

— О, план простий: погодити «хату» з «двором».

— Що? — скрикнув зачудований Хома з серцем. І ти вже тої співаєш? І ти на угодову дорогу йдеш? А чи то давно, як ти статистичними та всякими іншими аргументами доказував, що така згода неможлива, що мусить прийти до боротьби.

— Адже бачиш, що ми й стоїмо в самім розпалі боротьби.

- І міркуєте про згоду?
- Так, як вояк у війні про мир.
- Значить, усе таки допускаєш можливість мира?

— Розумієтвся. Коли не спане в нас дворів з чужонароднім, паразитним населенням, поді не буде з ким ані за що боротися. Оце наш невеличкий ідеал, і ми вже де-що приспособили для його здійснення.

— І думаєш, що по досягненню того, як ти кажеш, ідеалу селянське життя піде краще?

— Я про це не думаю. Бачу камінь серед шляху і добираю способів, щоб його усунути, щоби шлях був рівний і безпечний. А поді поїдемо далі. Певно, що там спіткаємо знов якусь нову заваду і певно не одну. І що з того? Будемо усувати кожную за чергою і їхати далі. Але поперед усього я не думаю так, як ви, що осягнувши якийсь хоч-би по моему ідеальний, соціалістичний лад, ми вже тим самим станемо на почці, де історія зупинить свою течію, і розвій знайде собі мету, з якої вже нікуди йому буде рушати далі. Оцього я не думаю і таке думання вважаю догматичним і наївним.

У тюрмі вільного часу багато, і оба Хоми мали час виговоритися. Але по кількох днях Хому без серця покликали до пропоколу і випустили на волю, і Хома з серцем знов надовго справив його з очей.

Роки минали з того часу. Хома без серця нічого не давав про себе чути. Його старі товариші згадували його часом та й махали рукою. Пропав чоловік, закопався десь на селі, зхлопів зовсім. Та від часу до часу виринало його ім'я в газетах при різних нагодах: тут він заснував читальню, там обіймав люстрацію всіх читалень у повіті, то знов його заходами заснувалося повітове політичне товариство, то він їздив із популярними відчитками по селах, улаштовував театральні вистави, організував огневі сторожі. Звільна всі звикли до того, що де була яка просвітня чи організаційна робота в тім повіті, там певно була його рука, його фактичний провід. На чоло, до репрезентування він не пхався, але робив, давав приклад, агітував. Він справді «зхлопів», осів на батківськім ґрунті, який значно розширив при парцеляції панського фільварку, закупленого за його приводом двома сумежними громадами, оженився з селянською дівчиною, яка за його намовою скінчила вчительську семінарію і здобула диплом на народню вчительку, засідав у громадській раді і навіть був шість літ громадським начальником, і всюди на кожному полі діяльності старався дати своїм співгромадянам приклад сумлінності, точности в сповнюванні своїх обов'язків, розумного ведення діл і незалежного, свободного суду і слова. Він відразу поставив себе так, що не потрібував нікому стояти о ласку

і не боявся сказати правду. Звільна він добув собі признання і пошану в селян не лише свого села, але й цілого повіту; як громадський начальник він дав себе пізнати і повітовим властям і хоча за його правдомовність, непідкупність та популярність його не любили, хоча староство два рази касувало його вибір на начальника, все-таки своїм характером і знанням він і шук виборів собі певний респект: його вибрано до повітової ради і навіть до повітового віділу, де він мав нагоду і змогу гостро дивитися на палці всім тим, що завідували повітовою господаркою. І всюди він був той сам практичний, до високої фразеології неприхильний, безсердечний, але розумом ясний і чесний Хома.

А його старий приятель усе ще був агітатором, газетярем, борцем у великій, всесвітній боротьбі праці з капіталом. Він кілька разів кандидував до ради державної, але все перепадав; видавав різні газети, які раз-по-разу конфісковано і які швидко упадали з вичерпання сил, і провадив оживлену конспіраційну та організаційну діяльність. Він їздив по робітничих зборах від міста до міста, забирав голос у політичних і економічних справах, радив добиватися загального, рівного і тайного голосування, промовляв гаряче за рівноправність жінок, вияснював робітникам свій план федеральної перебудови Австрії й федеративного перестрою соціально-демократичної організації Робітничі організації вибирали його своїм делегатом на міжнародні соціально-демо-

кратичні з'їзди і він підносив і там свій голос у різних високих питаннях. Одним словом, його ім'я було голосне в краю, а по трохи й по-за його границями і часто спрочалося в газетах: одні його лаяли, інші величали, та всі віддавали признання його енергії і бездоганному особистому характерові.

Від мимовільної спречі в пюрмі оба колишні приятелі не бачилися. Хома з серцем, маючи очі, звернені на широку арену політичного та міжнародного робітничого життя, зовсім забув про старого товариша, що добровільно, здавалося йому, пірнув у каламутні хвилі буденщини. Напомість Хома без серця пильно слідив по газетах за діяльністю свого теза і, коли недавно йому довелося загоспіппи до Львова, не проминув нагоди, щоб відвідати його.

Не розпитуючи за його квартиру, він подався до одної відомої кав'ярні, де Хома з серцем оце уже придцятий рік усе правильно в тім самім часі і при тім самім столику випивав чашку чорної кави і з купи газет набирався політичної і всякої іншої премудрости. Хома з серцем уже постарівся, посивів і вилисів, але його очі все ще палали лагідним вогнем і рівночасно неначе плавали в водичі.

— Ну, як ся маєте, Хомо з серцем? — промовив, приступаючи до нього якийсь довгов'язий, та про те кремезний і сильно сонцем обгорілий селянин, простягаючи йому грубу, мозолясту і порепану руку.

— Не пізнаєш мене? Я Хома без серця, — сказав цей і голосно засміявся.

— А, здоров був, здоров був!—промовив Хома з серцем і озирнувся, якомсь немов затурбований.

— Конспіруєш і боїшся шпигів?—випалив просто з моста Хома без серця.

— Ей, що! Ти все любиш жартувати!—відповів Хома з серцем і додав, понижаючи голос:—Розумієтсья, в теперішніх часах чоловік ніколи не безпечний перед тими добродіями...

— І маєш що таїти перед ними? Так, так! Усе однаковий! А може боїшся, що я сам...

— Ну, що ти вигадуєш!—скрикнув немов переляканий Хома з серцем.—Знаєш що, ходімо до Стрийського парку. Там я знаю такий замишений куток... Можемо побалакати без перешкоди.

— Про мене, хоч я волів-би лишитися тут. Так давно вже чоловік не дихав тим кав'ярняним повітрям. Знаєш, іноді тужно за ним... Привикнеш до нього так, як інші звикають їсти арсенік.

Вони вийшли з кав'ярні, посідали на трамвай і поїхали до Стрийського парку, який іще був зовсім безлюдний.

— Ну, як-же йдуть твої конспірації?—запитав Хома без серця.—Розумієтсья, твоїх секретів я не хочу знати. Питаю лише так загалом. Знаєш, я читав твої брошури і твої промови і де-що з твоїх газетних статтів.

— Ну, і що-ж скажеш про них?

— Бачу в них одну цікаву еволюцію, і власне ця еволюція довела мене до того, що я сьогодні зважився по довгих роках відшукати тебе. Я рад-би з твоїх власних

успіху почути, що маю думати про неї. Та поперед усього скажи мені по-щирості: піддержуєш усе ще надію бідних людей?

— Так, хоча...

— Хоча сам ти справив її! Я так і знав. Гей, гей, великий переворот заставляє довго ждати на себе, не приходять.

— Це ще не найгірше лихо,—відповів із затурбованим видом Хома з серцем.— А бачиш от що! Люди, як звичайно, по дорозі до твоєї далекої мети познаходили багато де-чого такого, що довело їх до забуття власної мети. Уряд дав нам новий закон промисловий, каси недужих та забезпечення від випадків, попхнув людей до організації, дав ніби то їм самим у руки поправу їх долі. Якийсь час здавалося, що вони, засукавши рукави, взялися праці. Переведено завзяту боротьбу за опанування тих інституцій, і справді соціально-демократичні робітничі організації одержали перемогу. Виборено також сяку-таку свободу слова і зборів. Такі грубі процеси, якими мордовано нас колись, тепер, можна сказати, вже неможливі...

— Але-ж це все дуже гарно!—скрикнув Хома без серця.

— Власне, власне це найгірше!—пропихав майже привожно Хома з серцем.— Люди не мають тепер за що боротися, нудяться, розкрадають гроші в касах, сваряться за особи і свищуть на принципі.

— Для мене це зовсім ясне й природне. Ви до своїх нових організацій попримали старих тиранів та визискувачів, і вони

тепер панують над вами по своєму звичаю.

— Старих пиранів і визис...

— Ну так, стару апатію, безкрипичність, лінивість та трусливість.

— Ей, жартуеш, а діло занадто поважне. Нужда у тих людей велика, моральна може ще гірша, ніж матеріальна. В мене серце розривається, коли дивлюся на це все, коли мушу бути свідком її зросту. І ось я дійшов до переконання, що дотеперішня дорога була хибна.

— Ну, нарешті!—скрикнув з відтінком радості Хома без серця.

— Уряд попхнув нас на дорогу мирного розвою, організації, парламентарної праці. Він знав, що чинить. Це була хитра штука, спосіб, щоб звести нас із нашої власнитої революційної дороги. Коли дальше підемо в тім напрямі, мусимо занідіти і зогнити; гниль міщанських партій уділюється й нам. От тим-то я прийшов до переконання, що конче треба звернути на иншу дорогу.

— На иншу дорогу?

— Так! Сили нагромаджені досі в легальних організаціях випробувати й насталити в нелегальній боротьбі.

— І змарнувати.

— Виборену досі міру політичної свободи ужити як операційну підставу для заснування великої боевої організації.

— І спратити.

— Ах, не перебивай мене! Хто нічого не має, той не може нічого спратити.

— А те, що досі виборено і запрацьовано, це ти вважаєш нічим?

— Це ще гірше, як ніщо. Це ілюзія чогось, чого на правду нема. Мусимо нарешті взятися серйозно до діла. Мусимо в ту ліниву масу віпхнути зворушення, пристрасть і вогонь.

— Значить, що-ж? Вбивства, барикади, а la lanterne?

— О, ні! Ці старі боеві способи належать до історії. Ми держимося новочасної тактики: б'ємо ворога в його власності, в його засобах, в його почуттях безпечности, мусимо ad oculos задемонструвати йому неможливість удержання теперішнього порядку на всіх точках.

— Отже все-таки пожежі, вискоки залізниць із шин, або може лише крадіжки по касах, фальшиві телеграми, викликування панік на біржах і всякі подібні штуки?..

— Як що покажеться, як що покажеться,—буркнув Хома з серцем.

— Слухай, друже Хомо,—мовив другий по короткій роздумі.—Я може змужичився і здичів, але ця пвоя новочасна справа мені зовсім не до смаку.

— А про те це одинока дорога.

— Дорога розпуки.

— Нехай і так. Але розпука також велика сила.

— Як бомба. Лусне і вб'є.

— Ні, посіє нове життя на руїнах старого.

— Ти здавна був кепський, не хочу казати фальшивий, пророк. Але цим разом слухай, друже, справа дійсно серйозна. Я дивлюся на це діло зі становища великої більшости людности нашого краю,

селян і робітників. Яке їм діло, найбільшій частині з них, до твоїх шалених планів? Чи це їм допоможе що хоч крихіточку?

— Результат вийде всім на добро.

— А як і результату ніякого не буде? Як це спанеться лише в інтересах політичних та фінансових верховодів, що раді-б зробити *tabula rasa* зі всім, що здобув народ, і що виборено для народу, щоб потім без перешкоди ловити рибу в каламутній воді? Слухай, друже Хома! Ця твоя найновіша теорія, ті комітети розпуки, це навертання на нелегальну дорогу, все те виглядає око в око, як робота платних провокаційних агентів.

Хома з серцем зірвався зі свого сидіння на парковій лавці.

— Що?!.. Таке підозріння... від тебе!— пробубонів він, не можучи стямитися.

— Заспокійся! Сядь!— мовив той спокійно.— Це не підозріння, а що найменше не таке підозріння, яке могло-б діткнути тебе особисто. Це тільки увага споронної людини, не посвяченої в тайники ваших конспірацій. Я не знаю складу ваших комітетів, не знаю, з ким ти конспіруєш, але досить добре знаю твою невлічиму наївність. Та подумай лише, може й історія колись буде такими самими очима дивитися на тебе й на твою роботу. Що в тебе в серці, які чуття попихають тебе наперед і доводять до такої нещасної роботи, це щезне в історичній перспективі. Лише результат буде видний і по ньому будуть судити тебе. Історія також без серця.

— Що мені до історії! Що до її суду!— простогнав Хома з серцем.— Коли-б я тільки міг допомогти тим бідним людям у їх нужді під цю хвилю!

— І думаєш, що допоможеш їм, збільшуючи їх нужду, роблячи їм доступ до світла та свободи ще спрімкішим, ще неприступнішим.

— Але-ж вони ще тепер не вмюють зносити свободи й світла. Лише під гнетом мусять загарпуватися. Тільки гніт викличе пропидання з їх боку.

— Знаєш це так напевно? Гніт викликає пропидання лише в еластичних тілах. А м'які, безопірні роздавляє. Свобода це не ланцюг, який можна склеїти в огні і сформувати ударами молота. Свобода це коштовний плід, що досягає й набирається солодоців у сонячнім світлі й теплі.

Хома з серцем похилив голову й шептав:

— Все одно! Я вже не можу вернути назад. При великих рухах усе так: зразу чоловік думає, що попихає й кермує, а на решті бачить, що його самого пхають і несуть. Я не можу вернути назад. Діло мусить піти своєю дорогою.

— В шакім разі бувай здоров!— мовив Хома без серця.— Я не хочу більше мапи з тобою ніякого діла. Наші дороги розходяться.

І він устав із лавки.

— Підожди ще,— благав той.— Бачиш, може то воно не вийде так погано, як ти міркуєш. Ходи, я розповім тобі де-що подрібніше.

— Не треба,— відповів Хома без серця коротко.— Я навмисне відшукав тебе, щоб

остерегти тебе. Але тепер, коли ти зайшов занадто далеко і, як кажеш, не можеш вернути назад, тепер про що нам балакати? Наші дороги розійшлися.

І він зробив крок.

— Ах, як-би ти знав, який я нещасний, яке любе було-б мені одне однісіньке ласкаве слово, слово захопи та піддержки з твого боку в цій хвилі!— зіпхнув Хома з серцем.

— Було-б підло з мого боку сказати тобі в цій хвилі таке слово!— відрізав Хома без серця, запискуючи зуби.

— Ах, Хомо, Хомо! Гостро судиш! Ти без серця і тому так гостро судиш. Не осуджуй, щоб і тебе не осудили.

Хома без серця обернувся і мовив:

— Ліпше не мапи серця, як мапи його на невідповіднім місці. Бувай здоров!

І він пішов. А Хома з серцем сидів іще кілька хвилин на лавці, а потім якимсь зломаним ходом поволікся також до міста. А коли по кількох днях одержав телеграму про велику пожежу в Бориславі, про покликання компанії війська і про криваві розрухи, то поблід іще дужче, як звичайно, і почув, немов-би щось закололо його в серці.

Другого ранку знайшли його неживого в ліжку. Обдукція виказала розрив серця.



ПЕРЕДНЄ СЛОВО

(до збірки «Рутенці»)

Видаючи окремою книжечкою чотири мої нариси під оцим загальним заголовком, уважаю потрібним подати де-що з моїх споминів про час та обставини, серед яких були написані ті нариси.

Гімназіяльні студії, які пройшов я в Дрогобичі, при всій бідності, серед якої довелося мені жити, як ученикові з-під селянської стріхи, не були для мене таким тяжким часом, як догадувався де-хто з тих, хто пробував на основі моїх літературних праць компонувати собі мій життєпис. Шкільна наука ніколи не була для мене страшною, а навпаки, все доставляло мені нові приємності в міру того, як розширявся обсяг мого знання. Говарисбке життя між учениками було також таке, що доставляло багато невинних приємностей, а мало дійсних прикростей. Відносини вчителів до учеників у гімназії були звичайно ліберальні, хоч майже ніколи не доходили до тісніших, приятельських відносин, як це буває іноді по наукових закладах. Учителі майже всі дивилися на учеників з висока та не допускали їх до надто близької довіреності; лиш де-які відносилися до учеників загально неприхильно.

Ученики дрогобицької гімназії в другій половині 60-тих і в першій половині 70-тих рр. по-за школою жили звичайно кружками, крім тих місцевих, що жили в своїх родинах і переважно не мішалися до кружкового життя. Позамісцеві ученики жили

на квартирах (станціях) переважно по різних передмістях у міщан та міщанок, і відповідно до тих квартир творилися між ними кружки. Де жила кілька учеників на одній квартирі, там до них нерідко сходилися товариші з інших квартир, що жили одинцем. У таких кружках велися оживлені розмови; в менших кружках, зійшовшись по два або по три, ученики займалися лектурою позашкільних книжок, при чім один читав голосно, а інші слухали. Таким способом я з товаришем Йосифом Райхертом, сином німецького колоніста, в вищій гімназії читав драми Шекспіра, Шіллера та Гете. З його старшим братом Филипом Райхертом, що з самбірської гімназії перейшов до Дрогобича, я один рік жив на спільній квартирі в домі боднаря Корпака.

Формальних кружкових організацій між гімназіяльними учениками в моїй класі не було. Коли ми з нижчої гімназії перейшли до вищої, т. зн. до V класу, поспробував подішній перший відличний Антін Шіллер зав'язати позашкільний кружок товаришів без відома вчителів та директора. Після умови ми зійшлися на одній квартирі числом більше як 20, Шіллер отворив зібрання гарною промовою на польській мові, виясняючи в ній задачу кружка—займатися в хвилях свободних від шкільної науки літературою та писанням літературних або наукових праць, що мали бути відчитувані на зібраннях кружка. Товариші дали собі руки брати участь у тім кружку і держати свою роботу в тайні, але кружок простояв дуже недовго, відбув, здається, не більше як два або три засідання, а потім не сходився більше, та не полишив по собі ані статуту, ані протоколів, ані жодних записок. На однім засіданню того кружка я прочитав початок свого оповідання, якого потім не продовжав. До кружка належали Поляки й Русини¹⁾. Сперів між обома народностями ані в гімназії за моїх часів, ані в тім кружку не було. Так само рівними між нами були й товариші Жиди, з яких особливо Ізаак Тігерман, звичайно третій або четвертий відличний, визначався як незвичайно здібний математик.

¹⁾ Тоб-то Українці.

Вже з самого характеру гімназіяльного життя виходило, що ученики, будучи гістьми на своїх квартирах, не могли глибше вникати в життя родинне чи громадське тої людности, серед якої жили. Мені пощастило в наймолодших літах, коли я ще ходив до т. зв. нормальної школи, що містилася в монастирі о.о. Василія при церкві св. Трійці в Дрогобичі, жити на квартирі у міщанки Кошицької, що вдарує вийшла заміж за столяра Гучинського. Тут живучи протягом трьох літ, я мав нагоду придивитися ближче родинному життю та ремеслу дрогобицьких міщан і списав де-що з тих своїх вражіннь у нарисі «В столярні».

Незвичайними розривками в життю дрогобицьких гімназіястів бували екскурсії під проводом де-яких учителів у околиці міста, або до трох віддалених місцевостей. Такі екскурсії в моїх часах і з моєю класою устроювали вчителі природничих наук: Емерик Турчинський, що спеціальніше займався ботанікою, та Іван Верхратський, що з замилюванням займався етномологією, мав великі та дуже гарно виконані збірки хрущів та мотилів, і надто займався також збиранням матеріялів до пізнання народнього язика та його діалектів. З важніших екскурсій, устроєних обома тими вчителями, згадаю тільки кілька прогулок до Урича. Одна з них під проводом професора Верхратського складалася майже з самих тільки Русинів і дала йому досить багату збірку рідких хрущів, які всіли знаходити різні ученики, шниряючи сюди й туди по лісі, біля джерел та потоків. У самім Уричі члени екскурсії оглядали оба величезні камені, що мають на собі сліди людської праці; до одного з них, що лежить оддалік у лісі і до якого дуже рідко доходять звичайні гості, що відвідують Урич, показав нам стежку подішній парох Урича, о. Охримович, у якого ночувала частенько учасників екскурсії з проф. Верхратським. У темнім лбоху головного великого каменя проф. Верхратський зловив поді малесенького млиха-підковця, найменший із відомих у нас родів млихків, що, немов нічний мотиль, у рідкій тімбмі кам'яного лбоху раз-у-раз літав по-під стелею. Таких самих млихків я бачив пізніше також у Бубнищі, як літали в сутінку між двома височенними кам'яними стінами.

час, може, колись пізніше. Тут тільки згадаю, що в р. 1876 у мене зародилася думка дати ряд коротких образків із життя різних верств нашої суспільності п. з. «Галицькі образки», яких одну серію я написав прозою, а другу віршами. В р. 1878, вийшовши з в'язниці і приступаючи разом із М. Павликом до видавання місячника «Громадський Друг», я дав для першого числа того місячника нарис «Патріотичні пориви», що трохи пізніше сплотив у мені намір, у ряді образків змалювати де-які типи та появи з життя галицько-руської інтелігенції. В тім самім році я познайомився з польським письменником та поетом Миколою Бернацьким, талановитим перекладачем та сатириком, що підписував свої твори псевдонімом М. Rodos, та з власнителем польської книгарні Бартошевичем, що давав наклад на польський тижденьник «Tydzień literacki, artystyczny, naukowy i sportowy». Той тижденьник виходив поді вже п'ятий рік, а панів Бернацького та Бартошевича можна було поді вважати фактичними його видавцями, хоч вони й не підписувалися. Оба вони були лібералами і признавали себе республіканами, а Бернацький, родом із Конгресівки, що, виїхавши з Росії, по кільколітнім побуті в Кракові одержав австрійське громадянство, в своїх поетичних творах та перекладах виявляв недвозначні радикальні симпатії. Для того тижденьника я й написав у осені 1878 р. чотири нариси під спільним заголовком «Rutency», та тільки три з них були оголошені друком у тім письмі, а четвертий, що мав титул «Demokrata», застряг десь у редакційній теці.

Видаючи пізніше окремими книжками свої оповідання, я даремно шукав того річника «Tygodnia», в яким містилися мої нариси, щоби в перекладі на нашу мову подати їх до відома нашої публіки. Тільки при кінці 1912 року мені пощастило знайти такий примірник у антикварні Грунда, який був ласкав визичити мені його для dokonання цього перекладу.

Переклад робив я сам, dokonуючи де-яких змін супроти польського тексту, які, надіюся, не вийдуть на шкоду літературній вартості цих нарисів. Хоч писані так давно, в моїй молодості, вони, здається мені, ще й тепер не стратили своєї вартости, а може разом із іншими моїми писан-

нями послужать невеличким антидотом супроти привички де-яких молодших наших письменників черпати теми до своїх творів із власної чистої або й зовсім нечистої фантазії, а не з живої дійсности, яка все і скрізь одиноко може бути джерелом живої та плодючої поетичної творчости.

Писано дня 17/XII. 1912 р.



УВАГИ

1) Рутенці.

Всі оповідання, що друкуються під цим заголовком, крім «Патріотичних поривів»; були написані й надруковані на польській мові в журналі «Tydzień literacki, artystyczny, naukowy i społeczny», що видавався у Львові в р. 1878, *Przedmowa* (Передмова). I. *Młoda Ruś* (Молода Русь) в ч. 57, 29 вересня 1878 р., II. *Człowiek zwyczajny* (Звичайний чоловік) в ч. 58, виданім 6 жовтня 1878 р., III. *Z niechęcony* (Знеохочений), в ч. 63, що вийшло 10 листопада 1878 р.). «Патріотичні пориви» друкувалися вперше в одному з перших соціалістичних галицьких видань «Громадський Друг» (кн. 1, 1878 р.). В 1887 р. друкувалося воно по-польськи в журналі «Ruch» ч. 10. Всі ці оповідання зібрав Франко в невеличку книжечку і видав під заг. «Рутенці. Типи галицьких Русинів із 60-их та 70-их р.р. мин. в.» (Львів 1913), звідки вони й передруковуються. Переклади робив сам Франко, і вони позначені датою 13—16 грудня 1912 року.

2) Сім казок.

Рубач—друкувалося на польській мові 1886 р. в журналі «Przegląd społeczny», т. II, під псевдонімом «Miron». По-українськи увійшло в збірку «Сім казок».

Казка про Добробит—була надрукована по-польськи 1890 р. в газеті «Głos». (До оповідання додана увага про вражіння, під яким написана байка). Того-ж року вийшла ця казка ще двома окремими виданнями по-польськи. (Видання «Głos» Варшава, і «Przyjaciel Ludu»). По-українськи друкувалася ця казка в радикальному тижневику «Народ» (ч. 2-3) 1890 р. Увійшла в збірку «Сім казок».

Звірячий бюджет—друкувалося 1897 р. в радикальному виданні «Громадський Голос» під заг. «Звіряча конституція». Вийшло окремою брошурою цього-ж року накладом редакції «Гром. Голосу» під заг. «Звірячий бюджет». Увійшло в збірку «Сім казок».

Історія кожуха—по-українськи надруковане було 1892 р. в радикальній селянській газеті «Хлібороб». Того-ж року вийшло воно в двох виданнях по-польськи «Historja kozucha», видання «Pamiętka z pierwszego maja (Пам'ятка з першого травня) і в газеті «Przyjaciel ludu» Увійшло в збірку «Сім казок».

Свинська конституція—друкувалося в радикальному виданні «Громада» 1896 р. Того-ж року в авторським перекладі друкувалося по-польськи в «Kurjeri Lwow», під заг. «Prawo bezrogow». В 1896 р. друкувалося на німецькій мові під заг. «Das Recht des Schweines» в віденській газеті «Zeit», в Німеччині в «Sächsische Arbeiter Zeitung (Dresden)», в «Münchener Post» і по різних інших німецьких газетах. Передрукували це оповідання московіабська газета «Русское Слово» без підпису автора, під заг. «Право безроги», і народовські газети «Дамбківщина» і «Свобода» під заг. «Право свині». Увійшло в збірку «Сім казок».

Гострий прегострий староста—друкувалося в 1897 р. в німецькій газеті «Zeit» у Відні під заг. «Der stramme Bezirkshauptmann. Ein Lebensbild aus Galizien». По-українськи увійшло в збірку «Сім казок».

Історія одної конфіскації—під заг. «Die Geschichte einer Confiscation. Ein galizisches Lebensbild». на німецькій мові друкувалося в 1899 р. в віденській газеті «Zeit». Передрукували це оповідання «Berliner Tagblatt» і «Sontagsblatt der Neu-York Volkszeitung». На українській мові увійшло в збірку «Сім казок».

Всі ці оповідання передруковуються зі збірки «Сім казок» (Львів, 1900 р.).

3) Місія. Чума. Казки й сатири.

Місія—друкувалася в «Ватрі» 1887 р. Увійшла в збірку оповідань «Місія, Чума», звідки й передруковуються.

В «Зорі» за 1887 рік, ч. 11 появилася рецензія від видавального редактора Григ. Цеглинського на «Місію». В 17 ч. «Зорі» Франко листом до редакції відповідає на цю рецензію. Цю рецензію, лист Франка,

як також відповідь редакції на лист, вміщаємо, як інтересний матеріал для подішніх літературних прямивань, а також, як матеріал для критичного аналізу цього цікавого оповідання Франка.

«Іван Франко відомий в літературі нашій, як один з найвидатніших поборників натуралістичного напрямку, в котрий вкладає він весь свій, справді не-последній талант. Проти напрямку годі що казати, бо основою його та суттю є: об'яви дійсного життя, про те й закиди, які часами підіймаються проти цього напрямку, зовсім неоправдані. Література натуралістична стає дзеркалом життя, вірним одбитком всіх чеснот і вад суспільних, вірним зображенням, котрих вона не раз сильніше впливає на суспільність, чим і найкраще продумані оповідання суб'єктивної моралізуючої тенденції. Однак письменник поді конче мусить стати на становищі об'єктивним: він мусить вважати і спудіювати те життя з його різномірними об'явами та причинами, він мусить знімати його, а не самовільно укладати. До такої об'єктивної спудії життя—як раз неспосібна нервова Франкова натура. Він не має терпеливості спудіювати життя дійсного, він густо-часто не любить, не терпить його,—бо він вже нині сотворив собі окремішний світ, окремішний лад, окремішніх людей, окремішні умови життя і окремішні характерні людські, і це все бажає як найскоріше в дійсній світі зреалізувати. От і перше, що вражає кожного читача його оповідань, це тая яскрава неправда: ми надіємся бачити дійсний світ,—а бачимо світ Франківський, ми надіємся бачити людей реальних, а бачимо—чисто Франківських. Герої в оповіданнях Франка, чи робітники, чи пани, чи попи, чи хлібороби, це не люди, що вийшли з об'єктивної уваги життя, а люди лише з імени реальні, цілою-ж своєю психічною подобою й світоглядом вдумані, фантазією письменника суб'єктивно перетворені. Одинокий вмілок становлять: жиди. Ці виходять в його оповіданнях ще найреальнішими. Дієсь це тому, раз, що жиди вже своєю подобою й типічністю не надаються до такої суб'єктивної перетворки, а друге, що письменник мабуть бажає свій ідеальний світ зреалізувати лише в суспільності своїй, жидів лише такими, якими вони є. Така отже чисто суб'єктивна вдача надавалася-би ще найбільше до

поезії.—І справді, Іван Франко після нашої думки вроджений талант поетичний. Він творить перли там, де на хвилюк призабуде той «своєрідний» натуралізм; а де-ж той «свій» натуралістичний напрям вносить і в поезію, творить римовану й римовану прозу. От так зрозумілий «натуралізм», замість письменникові помагати, в'яже його на кожнім кроці.

Цими увагами ще зовсім не засуджуємо Франкових оповідань: мимо своєї суб'єктивности вони ще не перестають бути цікавими (як прим. і вся поезія суб'єктивно-лірична); вони з'ображують нам індивідуальний світ письменника, густо-часто поривають своєю думкою, глибокою психологією, а над усе силою дикції—тілвки хай не називаються натуралістичними, а радше суб'єктивними, фікційними, а навіть густо-часто односторонньо тенденційними.

Таким-по героєм, як всі прочі, є і папер Гавдентій в «Місії». Папер Гавдентій є собі чоловічок, на котрим піднімає І. Франко свої раціоналістичні проби. Він іде з місією на Підляшшя. Місія не удається. Папер чим скоріше утікає до Галичини. Дорога веде через ліс, густий, великий, в якому папер ніколи ще не був. Тому і весь шой фантастичний чар, вся могоуча лісова фантазія безконечною хвилею вдарила на його душу. З першу здається йому, що всі ті високі дуби, столітні сосни,—по чорні сутанні, що головами сягають неба й безупинно плывуть на схід, на північ... Папер зрадів, бо йому здалось, що це його: *ecclesia militans*!)—Але не довго триває радість його. Бо от в ту саму мить із під ніг тих сутан вириває нове лицарство, земля горіжитьься блискучими, гоприми кільцями—шоломами тих лицарів; тисячі лиць ворожо насторожились на папєра, тисячі очей стрілами вплились у нього, тисячі рук грізно підносились проти нього... і з тисячних уст роздаєсь оглушаючий грім: «Не твоя побіда, *pater! Ratio vincit!*!»—«*Sanctus, sanctus, sanctus*!»—скрикує папер і прокидується...

Оце здається нам головна думка оповідання І. Франка. Папер вертається з неудалої місії, по-

1) Войовнича церква.

2) Розум побідить.

3) Свят, свят, свят.

битий, упокорений не чим іншим, як—власною фантазією! Проблематична-ж собі й перемога твої «ratio-nis», бо до перемоги її причиняєш не власна її сила, сумб, моральна вищість, а знов—фантазія пап-рова. Га, коби то всі Єзуїти були такими, як папер Гавденції, і так фантазували, як Папер Гавденції. Легко-би ми їх «перифантазували». Тимчасом звісно, Єзуїти найменше руководяться фантазією, а переважно ratio, тому й природно; vincit ratio їх над нашим фантастичним раціоналізмом. Живою ілюстрацією до цього—історія Гнилицька.

Вишезагадана суб'єктивно-поетична вдача про-биває в і в наукових працях Івана Франка. Коли дійсний реаліст займаєш наукою, виходить наука,—коли-ж поет, виходить в добрім разі поезія, в лихим: доктринерство. Для приміру наведемо лише його проект реформи ґрунтової (поданий в часописі: «Przeglad spofesplu» 1887, зош. IV., ст. 323). Переходячи поодинокі проекти допичної реформи, як: реформу спадкову, майорати селян-сьвікі, часткування більших помісностей по-між селян і п. д.—Франко граєш ними наче дитина м'ячем. Всі вони очевидно півзасоби, й слова доброго не варті. Єдиний засіб: прийняти проект славного аме-риканського економіста Джорджа, знести влас-ність особисту (індивідуальну), а завести власність колективно-національну. Значить, нарід, як одино-кий власник землі виділяє: 100 більших поміс-ностей по 1000 моргів, 5000 середніх помісностей по 200 моргів, 600 000 дрібних помісностей по 20 моргів, і справа готова. Хто уступає зі своєї власности на користь немаючих, тому сплатиться індемніза-ція. Так одним замахом пера стане новий світ, новий лад, а з ним щастя нове й гаразд новий. Про-ект для американської колонізаційної системи знаменитий—справді й для нас несогірший. У нас додаєти йому лише ритму й риму, а стане чудовою—дидактичною поемою!

Письменник однак наче сам пересвідчений о не-природности свого натуралізму. Бо коли-б він був у сюжеті, характерах людських, то не намагав-би він такими «натуралістичними образками», як оп в Мисії; «лизання шкіри», «витікаючий мозок», «за-бавка дітей випавшим людським оком», «різання дітей батьком і матір'ю» і. т. п., в котрих пись-менник тим завзятіше любується, чим завзятіше

читаюча публіка від них одвертається. Вже що, а що,—а це-ж напевно сказати можемо, що школа Золя не прийметься серед нашої суспільности, а по крайній мірі в тій драсичній формі ні, в якій її представляє І. Франко. А тимчасом немалої наподіває вона шкоди, найбільшої вже тим, що справді талановитий письменник, великої ширости чоловік і невтомимий праці публіцист остає майже без впливу на суспільність, серед копрої же. А вже-ж велика штука писати,—каже Бран-дес,—але ще більша—вжипись у суспільність і пи-сати так, щоб люди читали, читанням перейма-лись і за письменником до лучшего прямували.]

Цеглинський Гр.

Письмо до Редакції.

Вельми шановний пане Редакторе!
Прошу вас о поміщення в Вашій цінній часописі «Зоря» цих кількох уваг в інтересі публічної дискусії над справами літературними, котра єсть головною умовиною їх всестороннього зрозуміння й розвою.

В ч. 11. світогорічної «Зорі» помістив д. Ц. розбір мого оповідання «Місія» (замічу мимоходом: пер-ший, хоч скільки-небудь докладніший розбір моєї праці в галицько-руській публіцистиці). Очевидно, не моє діло судити, наскільки суд критика про мою літературну діяльність і про моє оповідання оправданий. Тільки про дві точки твої критики хотів-би я дещо зазначити. Шановний критик зове мене «одним із найвидатніших поборників натуралістичного напрямку в нашій літературі», а мої писання натуралістичними, а—далше ви-водить (не суджу про те, чи умотивовано, чи ні), що всі герої твоїх оповідань «лише з імені реальні, цілою-ж своєю психічною подобою й світоглядом видумані, фантазією письменника суб'єктивно пе-ретворені». Очевидна річ, що в таких разі мої пи-сання не натуралістичні. Питаюсь за пим: на якій підставі шановний критик спершу назвав їх сам натуралістичними (бо я сам ніде й ніколи не нази-вав їх такими), а після відхрещує їх від твої назви?

Впрочім, бажалося-би почути від шановного кри-тика прохи докладнішу дефініцію «натуралізму», бо та, котру він дає, зовсім не підходить напр., до головного предстваника твоєї школи — Золя. Яку

масу суб'єктивності вносить цей письменник у своє представлення, це бачить кожний, хто прочитав главу з таких його романів, як: «Le Ventre de Paris», «La faute de l'abbé Mouret», «Une page d'amour», «Germinal» і др. Як виглядає на ділі та об'єктивна творчість Золя, про це міг-би шановний критик поінформуватися хоч-би з того таки Брандеса, до котрого мене відсилає (гл. його недавній відчип про Золя, виголошений в Петербурзі—«Край», ч. 19).

Для доказання «неприродності» мого натуралізму шан. критик наводить з «Місії» такі «натуралістичні образки»: «лизання шкіри», «випікаючий мозок», «забавка дітей випавшим людським оком», «різання дітей батвком і мамір'ю» і т. и., додаючи, що «в них письменник тим завзятіше любується, чим завзятіше читаюча публіка від них одвертається». Для чого іменної образки натуралістичні—шановний критик не каже. Не каже також, що всі вони взяті з першого розділу мого оповідання, в котрім я представляю деякі події з 1846—47 року на Мазурщині. Додам тепер, що ті «неприродні» образки—іменно не витвір моєї фантазії, а взяті мною живцем, майже дословно, чи то з усних оповідань очевидців (анекдот про гостиню Войтаровича в мазурській хаті й «лизання шкіри» і оповідання про забаву дітей випавшим оком), або з друкованих пам'ятників. Думаю, що не від речі буде навести тут первообраз мого «найнеприроднішого» «натуралістичного образка», щоб дати читачеві самому можливість виробити собі суд про те, чи й оскільки я спудіюю дійсне життя. В часописі «Dziennik literacki» з р. 1863, ч. 35, стр. 275 в безіменних «Wspomieniach Polki» з р. 1846 і 47 читаємо в описі страшного голоду на Мазурщині:

«Wówczas zdarzały się mnogie wypadki zarloctwa prawdziwie zwierzęcego, na którą myśl sama krew w żyłach się scina. I tak na początku 1848 roku przywieziono jakąś wiesniaczkę do Tarnowa, która swoje własne dziecko zjadła. Gdy jej zapytano, czemu by to zrobiła, ona dobroduszenie odpowiedziała:

— Teraz zapusty, wszysej mięso jedza, a człowiek biedny niema zkad wziąć; a to dziecko było i tak biedne (mizerno), zawsze mi cywało (stękało), było by i tak nie żyło; taj ja zgotowałam i zjadłam.

W krótkim czasie po tym wypadku przywieziono znów 14-letniego chłopca i 10-letnią dziewczynę. Rodzice wyszli

z domu na dni kilka na zarobek, nie zostawiwszy dzieciom dostatecznego positku. Wracając do domu, zastają starsze dzieci smacznie obgryzujących paluszki z najmłodszej dzieciny. Zapytany w Tarnowie przez tamtejszy trybunał sprawedliwości:

— Dla czegoś zabil siostrę?

— Bo mi się jeść chciało.

— A to ty nie wiesz, że to grzech smiertelny zabijacz?

— Oo wa, grzech, alboż to ja nie widział, jak mój tatuś zabijali, a grzechu nie mieli i nie im za to nie zrobili.

Zjadanie ludzi, a zwłaszcza dzieci było podówczas na porządku dziennym,— додає від себе авторка.— Nigdybym temu nie dała wiary, gdybym jako ówczesny świadek na te kannibalskie (sic!) czyny omał własnymi nie patrzyła oczami».

(Тоді було багато випадків людожерства, що на саму думку про них кров в жилах спиналася. I так, на початку 1848 року привезено якусь селянку до Тарнова, яка свою власну дитину з'їла. Коли її запитали, через що це зробила, вона добродушно відповіла:

— Тепер м'ясниці, всі їдять м'ясо, а бідна людина немає звідки взяти; а ця дитина була і так худенька, завжди спогнала, була-би й так не жила, то я зварила і з'їла.

Через короткий час по цім випадкові привезли знову 14-літнього хлопця і 10-літню дівчину. Ці з'їли знову свою 7-літню сестричку. Батьки пішли з дому на кілька днів на заробіток, не залишивши дітям потрібних харчів. Коли повернулися додому, застають, як старші діти смачно обгризують пальчики наймолодшої дитини. Трибунал справедливости в Тарнові запитав:

— По що ти забив сестру?

— Бо мені їсти хотілося.

— A по ти не знаєш, що це смертельний гріх вбивати?

— Овва, гріх! Чи-ж я не бачив, як мої тато вбивали і гріху не мали й нішто їм нічого за це не зробив, З'їдання людей, а головю дїте було поді на порядку денному,— додає від себе авторка.— Ніколи-б я цього не повірила, коли-б я наці каннібалcbкi (sic!) вчинки майж евласними очима не дивилася).

Шан. критик, безперечно, мав право запитати мене, для чого я, пишучи про ті часи не поминув

цих «канібальських» подій? Це друге діло, пугт натуралізм не при чім, і відповідь на це питання явилася-би сама собою: не поминув, бо не бачив причини поинати. Коли від подібних образків завзято відвертається та публіка, для котрої пише, і котрої смаком руководиться шан. критик, то це мене зовсім не обходить. Та публіка моїх писань певно й ніяких не читає. А публіка, для котрої я пишу, богу дякувати, не відвертається од мене й не протестує проти того напряду, котрим каже мені йти переконання й особистий темперамент. Як буде дальше, це, по словах батвкка Гомера: «лежить на волі богів».

Прийміть, вельми поважний Пане Редакторе, заповнення, що Вас щиро поважаю. Ваш Іван Франко.

* * *

Помиляється поважний автор, думаючи рецензентові закинути противоріччя у дефініюванню його літературного прямування. Сказати, що щось з імени реальне, а з дійсности—ні, ще ачейже не єсть суперечністю. Противно, тим виявляєсь як раз суперечність самого прямування, що буцім то з імени реальне, а в дійсності інакше, бо раз чисто-суб'єктивне, раз натуралістичне (про цю назву словечко опісля). Правда, що поважний автор ніде до тепер не висказав властивої назви свого прямування, покликуючись однако на первозір свій—Емілія Золю, оправдує найкраще сам слова й назву рецензента. Бо-ж і Еміль Золя, справді реаліст з імени, але в спорій частині—суб'єктивіст, а ще в спорійшій—натураліст.

Під натуралізмом розуміємо пряме копіювання життя й всіх його подробиць, всього світла його й всієї тіни його. В науці він великої ваги; він веде до точної обсервації, а тим самим і до точної аналізи. Але-ж позаяк науці ходить тільки про річ і по саму річ, тому й не уважає вона на форму ніяку, не гидиться ніякого образу й ніякої назви: вона записує все, що бачить, своїм питомим іменем. За це повістемисатель має ще й форму перед собою, він, крім обсерватора, має бути й артистом. А повістемисатель-натураліст приходиться як раз у суперечність із тою стороною своєї задачі. Він не може з'ображати всього, що бачить, і всього називати, так, як зове наука,—інакше вийде не діло

артистичне, а фотографія, тим гірша, що ся накладає пінню, а він видними, а часто й чутними барвами. Але окрім хиби артистичної, натуралізм веде й до неправди й до погани, що рецензент зазначив лекшим словом «неприродністю образків натуралістичних». Покажемо це на примірах. Іван Франко каже, наприклад, що він свої згадки про «різання дітей батвком і мамір'ю», про «різнопанів на Мазурах» і т. д. взяв живцем з життя. На це наводиться докази. Але на теє й доказу не треба, бо з факту самого ніхто йому не може закиду робити, ані яко письменникові, ані яко артистові. Це був факт і автор записує його, яко аберацию людськості від звичайного, морального ладу. Але, коли автор пі факти розмальовує ближче: як мати дитину тримала, як батвкко взяв миску й казав: *potrzymaj pod gardzielą, bo krwi szkoda*, як одним замахом перерізав горло, як прочі діти опісля кісточку обгризали і т. и. . ., то поминувши яскраву неправду, щоб автор сам це обсервував або спудював, закравує це на цинічне бабанняв тій людській гнилі, котру людськості яко факт випикає.

Наведемо примір ще один. Оповідання про порізаних панів, котрих наче баранин повкидали Мазури на вози,—яко факт і в повісті без догани. Але коли автор розмальовує, «що криваві та полупані голови звисали крізь щєблі та волоклися по снігу, лишаючи за собою слід з-крови й випікаючого мозку . . ., що руки й ноги, обліпії кров'ю, мов зі шкіри обдерті, спорчали з возів на всі боки . . ., дальше, що одному панові випало око і брата патра Гавденція найшли його, велике, криваве . . .»—то спитаємося тепер, чи й це обсервація, чи й це спудія? Де, на чім, а вкінці—пощо автор це обсервував? Не виходить це на чисте імагінювання, щоб побабратись трошки в тім натуралізмі?

Але сказав-би хто, що автор нарочно розмальовує такі факти яскравіше, щоби люди тим лучше собі запам'ятали їх, тим більше обмерзли собі дотичний проступок і тим скоріше від нього відвернулися. На те відповідимо, що під тим взглядом має рацію—Еміль Золя, але не має її Іван Франко. У Франції, де поняття моральности паке еластичне, що густо-часто звичайний проступок

покривається то конвенціональною формою, то уроєним покровом темпераменту, конечности, вдачі—для такої суспільности треба різкого слова й яскравой барви, щоби показати, що це, що ви побите, meussiers, не конвенціоналістів, не темперамент, а проступок таки, meussiers, проступок! Але у нас, серед нашої суспільности, поняття о моральности інші, у нас грунп о много здоровіший, тому й вистане малювання в границях реальних і в артистичній мірі. А хто для такої суспільности послугується такою самою яскравістю й натуралізмом, як Золя, попадає в таку саму помилку неметодичну, як батько або вчитель, що за маленьку провину зріже дипину з гори, що її не тільки не поправить, але й відверне часами на завсігди від себе. Коли п. Ів. Франко каже, що він не дбає про тее, що він має своїх читачів, то ми об цім не сумніваємося; але ми-би хотіли, щоб такого автора, як Іван Франко, читали не тільки де-які, але всі. Але тоді п. Іван Франко зволить прийняти маленьку умову: писати не тільки для де-яких, але для всіх, як то, впрочім, дуже гарно умів зробити в «Панських жартах», «Захарі Беркуті» та «Яцеві Зеленузі», творах, безперечно, першорядної краси і такої-ж ціни. *Редакція*

Чума—оповідання це друкувалося на польській мові в журналі «Przegląd społ.», під заг. «I. Dżuma, Obrazki galicyjskie». В українському перекладі В. Щурата під заг. «Чума» друкувалося в «Зорі» за 1889 р. В тому-ж році під псевдонімом «Мирон» друкував Франко це оповідання в «Кіевск. Старинъ» т. XXV. Передруковується зі збірки «Місія, Чума».

Куди діваються старі роки—друкувалося в «Зорі» за 1884 р. в новорічному числі. Передруковується зі збірки «Місія, Чума».

Як пан собі біди шукав—друкувалося на польській мові 1887 р. в журналі «Ruch» ч. 1 під заг. «W rogoni za biedą. Żmowa baśń». По-українськи друкувалося в радикальній газеті «Громадський голос» і вийшло окремою відбиткою в 1896 році. Передруковується зі збірки «Місія, Чума».

Як Русин товкся по тім світі—1887 р. друкувалося по-польськи в журналі «Ruch» під заг. «Jak Rusin tłukł się po tamtut świecie». На українській мові друкувалося в радикальній селянській газеті

«Хлібороб» 1891 року. Передруковується зі збірки «Місія, Чума».

Наша публіка—1897 р. друкувалося в «Житті і Слові»; передруковується зі збірки «Місія, Чума».

Свиня—друкувалося в «Народі» під заг. «Свиня. Байка» 1897 р.; під оповіданням є дата 13 цвітня 1890 р. Передруковується зі збірки «Місія, Чума».

Як то згода дім будувала—сатира ця друкувалася в «Народі» за 1890 рік з датою 15—19 цвітня 1890 р. Передруковується зі збірки «Місія, Чума».

Доктор Бессервіссер—друкувалося в «Літер.-Науков. Віснику», т. I, 1898 р. під заголовком: «Портрети без рамок» I. Доктор Бессервіссер (Нарис), підписане псевдонімом Не-Теофраст. Передруковується зі збірки: «Місія, Чума».

З галицької «Книги Битія»—оповідання це написане з нагоди антіалкоголічного конгресу в Відні 1901 р. і друкувалося в пижневику «Zeit» під заголовком «Die galizische Schöpfungsgeschichte. Ein poetisches Märchen aus Galizien» підписане I. F. Переклад на українську мову друкувався в «Громадськ. Голосі» за 1901 р. під заг. «Галицька історія про сотворення світу». Передруковується зі збірки «Місія, Чума».

Будяки—друкувалися в «Нов. Громад. Голосі» ч. 1 за 1905 р. Рівночасно друкувалися і в «Календарі Руської Бесіди» на 1906 р. Передруковується зі збірки «Місія, Чума».

Хома з серцем і Хома без серця—друкувалося по-німецьки під заг. «Thomas mit dem Herzen und Thomas ohne Herz» в «Zeit» за 1904 р. і рівночасно в «Neu-Jorker Staatszeitung». Того-ж року друкувалося по-українськи в «Лит.-Наук. Віснику». Передруковується зі збірки «Місія, Чума».

Збірка «Місія, Чума. Казки і сатири» вийшла у Львові 1906 року.

Передне слово—передруковується зі збірки «Рутенці».

Ів. Лизанівський.